

**График семинаров по повышению квалификации и переподготовки кадров на III квартал
ТОО «Центр исследований, анализа и оценки эффективности»**

№	Направления, темы семинаров*	Кол-во академ. часов	Продолж. дней	Период проведения
Коммерческий семинар				
1.	Ведение бухгалтерского учета и составление финансовой отчетности в государственных учреждениях в соответствии с МСФООС	50	5	04 сент. - 08 сент. (экзамен 11 сентября)
2.	Ведение бухгалтерского учета и составление финансовой отчетности в соответствии с МСФО	50	5	12 сент. - 18 сент. (экзамен 20 сентября)
3.	Аудит финансовой отчетности	40	4	21 сент. - 26 сент. (экзамен 28 сент.)
4.	Аудит эффективности	60	6	29 сент. - 6 окт. (экзамен 9 октября)
5.	Аудит соответствия	50	5	10 окт. - 16 окт. (экзамен 18 октября)
Семинары повышения квалификации				
6.	Применение аналитических инструментов в аудиторской деятельности с последующим разбором их использования в текущих аудиторских мероприятиях	24	3	3 - 5 июля
7.	Технический аудит. Методы проверки и оценки проектной (проектно-сметной) документации	24	3	10 - 12 июля
8.	Управление приоритетами: тайм-менеджмент, стресс-менеджмент	24	3	17 - 19 июля
9.	Особенности осуществления государственных закупок и закупок субъектов квазигосударственного сектора в Республике Казахстан	24	3	04 - 06 сентября
10.	Специфика проведения аудита эффективности в сфере информационных технологий в Республике Казахстан	24	3	11 - 13 сентября
11.	Зарубежный опыт по отбору инвестиционных проектов, финансируемых за счет бюджетных средств, а также в рамках государственно-частного партнерства	24	3	27 - 29 сентября
Аудит				
12.	Аудит консолидированной финансовой отчетности	16	2	21 авг. - 23 авг.
13.	Аудит специального назначения	16	2	24 авг. - 25 авг.
Закупки				
14.	Применение законодательства в сфере государственных закупок. Анализ нарушений при проведении государственных закупок	16	2	28 авг. - 29 авг.
Право. Налоги				
15.	Налоговое администрирование	8	1	28 сентября
16.	Гражданское право	8	1	29 сентября

*Возможны корпоративные семинары по темам, согласованным с Заказчиком

** Даты по согласованию

Учитывая эпидемиологическую ситуацию, семинары проводятся в онлайн или офлайн формате

По всем вопросам обращаться по следующим телефонам: (7172) 74-22-23, 74-27-22, 74-20-58,

факс 74-25-58; e-mail: seminar@cifn.kz; сайт: www.cifn.kz

По вопросам заключения договора на обучение: тел. (7172) 74-27-23

CENTER FOR
ANALYTICAL
RESEARCH &
EVALUATION

№2 (59)

• ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ • НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ • SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

**МЕМЛЕКЕТТІК АУДИТ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АУДИТ
STATE AUDIT**

СӘУІР | **2023** | МАУСЫМ
АПРЕЛЬ | | ИЮНЬ
APRIL | | JUNE

№2 (59)

ISSN (print) 2072-9847

ISSN-L 2072-9847

ISSN (online) 2958-986X

МЕМЛЕКЕТТІК АУДИТ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АУДИТ STATE AUDIT

НӨМІРДЕ ОҚЫҢЫЗ ЧИТАЙТЕ В НОМЕРЕ INSIDE

Қазақстанның қаржы нарығындағы ESG ашықтығының дамуы Әзіретбергенова Г.Ж., Есімханова З.Қ., Есенәлі А.

Мақалада Қазақстанның қаржы нарығындағы ESG ашықтығының дамуы талданады. Зерттеу барысында қазақстандық ESG қаржы нарығының құрылымы анықталды. Қазақстанда ESG қаржыландыру белсенді дамып келеді. Қазақстандық ESG қаржыландыру нарығының негізгі қатысушылары мемлекеттік органдар, банктер, қор биржалары, көміртек биржалары, рейтингтік агенттіктер, банктік және бизнес қауымдастықтары болып табылады. ESG ақпаратына еркін қол жеткізуді қамтамасыз ететін компаниялардың рейтингі талданды. Қазақстанның қаржы нарығындағы ESG ерекшеліктері анықталды. Олардың есептеріне еркін қол жеткізуді қамтамасыз ететін компаниялар ірі ұлттық холдингтер мен бастамашыл компаниялар ретінде топтастырылды. Рейтингті талдау қоршаған ортаны қорғау мәселелерін қаржылық емес сектордағы компаниялар жақсы ашатынын көрсетті. Қазақстандағы ESG көшбасшылары ірі мұнай-газ компаниялары болып табылады. Бұл ретте ESG ақпаратының пассивті ашылуы, ұсынылған деректердің сенімділігіне күмәндану сияқты қаржы нарығының ESG ашықтығы проблемалары анықталды. Зерттеудің негізгі қорытындысы – Қазақстандағы қаржы нарығының ESG ашықтығы желілікті түрде дамымаған. Қазақстандық бизнеске корпоративтік есеп беруде ESG ашықтығын қолдану, компанияда ESG қағида-тәртіпін енгізу ұсынылады, мемлекеттің шағын және орта бизнесе ESG пайдалануды ынталандыруға назар аударуы ұсынылады, өйткені ол шағын және орта экономиканың драйвері болып табылатын кәсіпорындар.

Развитие ESG-прозрачности на финансовом рынке Казахстана Азретбергенова Г. Ж., Есымханова З. К., Есенәлі А.

В статье проанализировано развитие ESG-прозрачности на финансовом рынке Казахстана. В ходе исследования определена структура казахстанского рынка ESG-финансов. ESG-финансирование активно развивается в Казахстане. Главными участниками казахстанского рынка ESG-финансирования являются государственные структуры, банки, биржи, углеродные биржи, рейтинговые агентства, банковские и бизнес-ассоциации. Проанализирован рейтинг компаний, предоставляющие свободный доступ к ESG-информациям. Были выявлены особенности ESG на финансовом рынке Казахстана. Компании, предоставляющие свободный доступ к своим отчетам, были сгруппированы как крупные национальные холдинги и инициативные компании. Анализ рейтинга показал, что экологические проблемы хорошо раскрыты компаниями нефинансового сектора. Лидерами ESG в Казахстане являются крупные нефтегазовые компании. Вместе с тем, обнаружены проблемы ESG-прозрачности финансового рынка, как пассивное раскрытие ESG-информации, сомнения по поводу достоверности предоставленных данных. Главный вывод исследования заключается в том, что ESG-прозрачность финансового рынка Казахстана недостаточна развита. Казахстанскому бизнесу рекомендуется применять ESG-прозрачность в своей корпоративной отчетности, внедрить ESG-принципы в компании, рекомендуется государству обратить внимание на стимулирование применения ESG в малом и среднем бизнесе, так как именно малый и средний бизнес является драйвером экономики.

Development of ESG-transparency in the financial market of Kazakhstan Azretbergenova G. Zh., Yessymkhanova Z. K., Yessenali A.

The article analyzes the development of ESG transparency in the financial market of Kazakhstan. During the research, the structure of the Kazakh ESG finance market was determined. There is some evidence that ESG financing is actively developing in Kazakhstan. The main participants of Kazakhstan's ESG financing market are government agencies, banks, stock exchanges, carbon exchanges, rating agencies, banking and business associations. Herewith, the rating of companies providing free access to ESG data was analyzed. Features of ESG in the financial market of Kazakhstan were identified. Companies providing free access to their reports were grouped as large national holdings and initiative companies. The analysis of the rating revealed that environmental issues are well disclosed by companies in the non-financial sector. It is worth noting that the leaders of ESG in Kazakhstan are large oil and gas companies. At the same time, problems of ESG transparency of the financial market were found, such as passive disclosure of ESG information, doubts about the reliability of the data provided. We have obtained accurate results proving that the ESG transparency of the financial market in Kazakhstan is not sufficiently developed. Kazakhstani businesses are recommended to apply ESG transparency in their corporate reporting, implement ESG principles in the company. The survey suggests that state should focus on stimulating the use of ESG in small and medium-sized businesses, since small and medium-sized businesses are the driver of the economy.

Шет елдердегі жеңіл өнеркәсіптің даму ерекшеліктері Турекулова Д.М., Жамкеева М.Қ., Неквасил Я.

Бәсекеге қабілеттілік категориясы қазіргі уақытта кеңінен қолданылады және әмбебап сипатқа ие. Бәсекеге қабілеттілік мәселесін шешу әрбір елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайын анықтайды. Бәсекелестіктің мәжбүрлі сипаты өндірушілерді бәсекеге қабілеттілікті арттыруға ынталандыруды құра отырып, нарықтан шығу тәуекелі кезінде өздерінің артықшылықтарын үздіксіз нығайтуға мәжбүр етеді. Сонымен қатар, бәсекеге қабілеттілікті субъектінің жұмыс қабілеттілігінің негізгі критерийі ретінде қарастыруға болады. Осыған байланысты барлық дамыған елдер мемлекет пен жекеменшік кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігіне ерекше назар аударады. Жеңіл өнеркәсіп әр елдің экономикасында маңызды рөл атқарады, өйткені ол бюджеттік қаражаттың маңызды көзі болып табылады және айтарлықтай экспорттық әлеуетке ие. Жеңіл өнеркәсіптің жағдайы елдің экономикалық және стратегиялық қауіпсіздігіне әсер етеді. Бұл саланың әлеуметтік-экономикалық маңызы - оның еңбекке қабілетті халықты, әсіресе әйелдерді жұмыспен қамтуда маңызды рөл атқарып, адам денсаулығына әсерін тигізетіндігімен айқындалады. Жеңіл өнеркәсіп өнімдері адам қызметінің барлық салаларында қолданылады және тұтыну көлемі бойынша тамақ өнімдерінен кейін екінші орында. Осыған байланысты Қазақстанда жеңіл өнеркәсіп басым сала ретінде белгіленді. Бұл зерттеудің өзектілігі - жеңіл өнеркәсіп кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету мәселелерін терең зерттеу және оларды жеңу жолдарын іздеу қажеттілігімен анықталады. Мақсаты – жеңіл өнеркәсіп кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілік мәселесін зерттеу, оны же тілдіру бойынша теориялық және практикалық ұсыныстар әзірлеу. Зерттеу пәні жеңіл өнеркәсіп кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің ұйымдық-экономикалық құралдары болып табылады. Әдістемелік негіз зерттелетін мәселелер бойынша отандық және шетелдік авторлардың теориялық тұжырымдамалары мен тәжірибелік әзірлемелерімен қалыптасты.

Особенности развития легкой промышленности в зарубежных странах Турекулова Д.М., Жамкеева М.Қ., Неквасил Я.

Категория конкурентоспособности в настоящее время широко используется и носит универсальный характер. Решение вопроса конкурентоспособности определяет социально-экономическое положение каждой страны. Принудительный характер конкуренции вынуждает производителей постоянно укреплять свои преимущества, рискуя уйти с рынка, создавая стимулы для повышения конкурентоспособности. Кроме того, конкурентоспособность можно рассматривать как основной критерий работоспособности субъекта. В связи с этим все развитые страны уделяют особое внимание конкурентоспособности государства и отдельных предприятий. Легкая промышленность играет важную роль в экономике каждой страны, так как является важным источником бюджетных средств и имеет значительный экспортный потенциал. Состояние легкой промышленности влияет на экономическую и стратегическую безопасность страны. Социально-экономическое значение этой отрасли определяется тем, что она играет важную роль в обеспечении занятости трудоспособного населения, особенно женщин, и влияет на здоровье человека. Продукция легкой промышленности используется во всех сферах деятельности человека и уступает по потреблению только продуктам питания. В связи с этим легкой промышленности определена в качестве приоритетной отрасли в Казахстане. Актуальность данного исследования определяется необходимостью глубокого изучения проблем обеспечения конкурентоспособности предприятий легкой промышленности и поиска путей их преодоления. Цель - изучить вопрос конкурентоспособности предприятий легкой промышленности, разработать теоретические и практические предложения по ее повышению. Предметом исследования являются организационно-экономические средства обеспечения конкурентоспособности предприятий легкой промышленности. Методологическую основу составили теоретические концепции и практические разработки отечественных и зарубежных авторов по исследуемому вопросу.

Features of the development of light industry in foreign countries Turekulova D.M., Zhamkeyeva M.K., Nekvasil J.

The category of competitiveness is currently widely used and has a universal character. Solving the problem of competitiveness determines the socio-economic situation in each country. The coercive nature of competition forces producers to continuously strengthen their advantages at the risk of exiting the market, creating an incentive to increase competitiveness. At the same time, competitiveness can be considered as the main criterion for the performance of the subject. In this regard, all developed countries pay exceptionally great attention to the competitiveness of the state and individual enterprises. Light industry plays an important role in the economy of each country since it is a serious source of budgetary funds and has a significant export potential. The state of light industry affects the economic and strategic security of the country. The socio-economic significance of this industry is determined by the fact that it plays an important role in providing employment for the able-bodied population, especially women, and has an impact on people's health. Light industry products are used in all spheres of human activity and are second only to foodstuffs in terms of consumption. Because of this, light industry is designated in Kazakhstan as a priority industry. The relevance of this study is determined by the need for an in-depth study of the problems of ensuring the competitiveness of light industry enterprises and finding ways to overcome them. The goal is to adapt foreign experience in supporting light industry to the realities of Kazakhstan. The subject of the study is organizational and economic means of ensuring the competitiveness of light industry enterprises. The methodological basis was formed by theoretical concepts and practical developments of domestic and foreign authors on the issues under study.

CENTER FOR
ANALYTICAL
RESEARCH &
EVALUATION

МЕМЛЕКЕТТІК АУДИТ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АУДИТ
STATE AUDIT

Негізін қалаушы: «Зерттеулер, талдау және тиімділікті бағалау орталығы» ЖШС
2009 жылдан бері шығарылады
2008 жылғы 15 қазан № 9582-Ж ҚР АҚДМ
Ақпарат комитетінде тіркелген

Учредитель: ТОО «Центр исследований, анализа и оценки эффективности»
выпускается с 2009 года
15 октября 2008 года № 9582-Ж зарегистрирован в Комитете информации МИОР РК

The founder: «Center for Analytical Research and Evaluation» LLP
published since 2009
In October 15, 2008 №9582-Ж was registered in the Committee of Information MISD RK

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Годунова Н.Н. – Редакциялық кеңестің төрайымы – Қазақстан Республикасының Жоғары аудиторлық палата төрайымы

Ақпombaев І.Л. – Қазақстан Республикасы

Алшанов Р.А. – Қазақстан Республикасы

Лакис В. – Литва Республикасы

Зейнелгабдин А.Б. – Қазақстан Республикасы

Korzeb Z. – Польша Республикасы

Қарағұсова Г.Ж. – Қазақстан Республикасы

Коржова Н.А. – Қазақстан Республикасы

Көшкімбаев С.Х. – Қазақстан Республикасы

Налибаев Н.А. – Қазақстан Республикасы

Никифорова Е.В. – Ресей Федерациясы

Нөгербеков С.Н. – Қазақстан Республикасы

Өксікбаев О.Н. – Қазақстан Республикасы

Сүлейменов Т.М. – Қазақстан Республикасы

Шкодинский С.В. – Ресей Федерациясы

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Годунова Н.Н. – Председатель редакционного совета - Председатель Высшей аудиторской палаты Республики Казахстан

Ақпombaев И.Л. – Республика Казахстан

Алшанов Р.А. – Республика Казахстан

Лакис В. – Литовская Республика

Зейнелгабдин А.Б. – Республика Казахстан

Korzeb Z. – Республика Польша

Қарағұсова Г.Д. – Республика Казахстан

Коржова Н.А. – Республика Казахстан

Кошкімбаев С.К. – Республика Казахстан

Налибаев Н.А. – Республика Казахстан

Никифорова Е.В. – Российская Федерация

Нугербеков С.Н. – Республика Казахстан

Оксикбаев О.Н. – Республика Казахстан

Сүлейменов Т.М. – Республика Казахстан

Шкодинский С.В. – Российская Федерация

EDITORIAL COUNCIL

Godunova N.N. – Chairman of the Editorial Board - Chairman of the Supreme Audit Chamber of the Republic of Kazakhstan

Akpombayev I.L. – Republic of Kazakhstan

Alshanov R.A. – The Republic of Kazakhstan

Lakis V. – The Republic of Lithuania

Zeynelgabdin A.B. – The Republic of Kazakhstan

Korzeb Z. – Republic of Poland

Karagusova G.D. – Republic of Kazakhstan

Korzhoval N.A. – The Republic of Kazakhstan

Koshkimbayev S.K. – The Republic of Kazakhstan

Nalibayev N.A. – The Republic of Kazakhstan

Nikiforova E.V. – Russian Federation

Nugerbekov S.N. – The Republic of Kazakhstan

Oksikbayev O.N. – The Republic of Kazakhstan

Suleimenov T.M. – Republic of Kazakhstan

Shkodinsky S.V. – Russian Federation

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Рахметова А.М. – э.ғ.д., профессор, бас редактор

Ыбырайым Н.М. – з.ғ.к.

Исаева С.С. – э.ғ.м., шығарушы редактор

Сембиева Л.М. – э.ғ.д., профессор

Смагулова Ш.А. – э.ғ.д., профессор

Накипова Г.Е. – э.ғ.д., профессор

Моттаева А.Б. – э.ғ.д., профессор

Нурмуханова Г.Ж. – э.ғ.д., профессор

Укубасова Г.С. – PhD, э.ғ.к., профессор

Прокопенко О. – PhD, профессор

Проваси Р. – профессор

Бейсенова Л.З. – э.ғ.к., қауымд. профессор

Шахарова А.Е. – э.ғ.к., доцент

Алибекова Б.А. – э.ғ.к., доцент

Динчер Х. – PhD, профессор

Ниязбекова Ш.У. – PhD, э.ғ.к.

Кастакова Е. – PhD, доцент

Серикова М.А. – PhD

Жамкеева М.К. – PhD

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Рахметова А.М. – д.э.н., профессор, главный редактор

Ыбырайым Н.М. – к.ю.н.

Исаева С.С. – м.э.н., выпускающий редактор

Сембиева Л.М. – д.э.н., профессор

Смагулова Ш.А. – д.э.н., профессор

Накипова Г.Е. – д.э.н., профессор

Моттаева А.Б. – д.э.н., профессор

Нурмуханова Г.Ж. – д.э.н., профессор

Укубасова Г.С. – PhD, к.э.н., профессор

Прокопенко О. – PhD, профессор

Проваси Р. – профессор

Бейсенова Л.З. – к.э.н., ассоц. профессор

Шахарова А.Е. – к.э.н., доцент

Алибекова Б.А. – к.э.н., доцент

Динчер Х. – PhD, профессор

Ниязбекова Ш.У. – PhD, к.э.н.

Кастакова Е. – PhD, доцент

Серикова М.А. – PhD

Жамкеева М.К. – PhD

EDITORIAL BOARD

Rakhmetova A.M. – d.e.s., prof., editor-in-chief

Ybyrayym N.M. – c.i.s.

Issayeva S.S. – m.e.n., editor-in-chief

Sembieva L.M. – d.e.s., professor

Smagulova Sh.A. – d.e.s., professor

Nakipova G.E. – d.e.s., professor

Mottaeva A.B. – d.e.s., professor

Nurmukhanova G.Zh. – d.e.s., professor

Ukubasova G.S. – PhD, c.e.s., professor

Prokopenko O. – PhD, professor

Provasi R. – professor

Beisenova L.Z. – c.e.s., ass. professor

Shakharova A.E. – c.e.s., ass. professor

Alibekova B.A. – c.e.s., ass. professor

Dincher H. – PhD, professor

Niyazbekova Sh.U. – PhD, c.e.s.

Kastakova E. – PhD, ass. professor

Serikova M.A. – PhD

Zhamkeeva M.K. – PhD

МАЗМҰНЫ

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА

Компаниядағы қабылданатын басқару шешімдерінің сапасы мен тиімділігіне әсер ететін факторлар	
Мусипова Л.К., Құтжан І.Д.	6
Туризмдегі кәсіпкерлік қызметті ынталандырудың қаржылық құралдары	
Салауатова Д.М., Тлеубердинова А.Т.	11

ПРАКТИКА

Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру жүйесін жаңғыртудың заманауи тәсілдері	
Балғынова Қ.М., Сағындықова Г.М., Түсібаева Г.С., Ажайпова И.Ш.	19
Қазақстанда жазатайым оқиғалар тәуекелін басқарудың негізгі бағыттары	
Сабирова Р.К.	28

ЗЕРТТЕУЛЕР

Қазақстандағы білім және ғылым саласындағы қаржыландыру мен тиімділікті талдау	
Абдикадирова А.А., Салихов М.Р., Буртебаева А.А.	35
Қазақстан қаржы нарығындағы ESG ашықтығының дамуы	
Әзіретбергенова Г.Ж., Есімханова З.Қ., Есенәлі А.	43
Азық өңдеу кәсіпорындарының негізгі мәселелері және оларды шешу жолдары	
Есімхан Г. Е.	53
Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқару: ауылдық округтердің халқын тарту мәселелері	
Пупышева Т.Н., Жетпісбаев М.К.	62
Цифрлық технология аясындағы көпқабатты – жылыжай азық-түлік қауіпсіздігін шешудің тәсілі ретінде	
Сайымова М.Д., Жамбылова Г. Ж., Бабажанова Ж.А.	71
Қазақстанның көлік инфрақұрылымын құруда мемлекеттік-жекеменшік әріптестікті дамыту	
Смағұлова Ш.А., Абдулина Б.А., Саржанов Т.С., Жакупова С.Т.	82
Туризм саласындағы шетелдік тәжірибені ескере отырып, сыртқы мемлекеттік аудит органдарының сараптамалық-талдамалық қызметін жетілдіру	
Шанайбаева А.Ж., Серикова А.М.	93
Қазақстан Республикасы мұнай-газ саласы дамуының заманауи тенденциялары	
Чакеева К.С., Момбекова Г.Р., Кузенбаева Э.Р.	107

ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ

Шет елдердегі жеңіл өнеркәсіптің даму ерекшеліктері	
Турекулова Д.М., Жамкеева М.Қ., Неквасил Я.	118

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ

- Факторы, влияющие на качество и эффективность принимаемых управленческих решений в компании
Мусипова Л.К., Кутжан И.Д.6
- Финансовые инструменты стимулирования предпринимательской деятельности в туризме
Салауатова Д.М., Тлеубердинова А.Т.11

ПРАКТИКА

- Современные подходы модернизации системы пенсионного обеспечения в Республике Казахстан
Балгинова К.М., Сагиндыкова Г.М., Тусибаева Г.С., Ажайпова И.Ш.19
- Основные направления управления риском несчастных случаев в Казахстане
Сабирова Р.К.28

ИССЛЕДОВАНИЯ

- Анализ финансирования и эффективности в сфере образования и науки в Казахстане
Абдикадирова А.А., Салихов М.Р., Буртебаева А.А.35
- Развитие ESG -прозрачности на казахстанском финансовом рынке
Азретбергенова Г. Ж., Есымханова З. К., Есенали А.43
- Основные проблемы пищевых предприятий и пути их решения
Есімхан Г. Е.53
- Местное самоуправление в Казахстане: вопросы вовлечения населения сельских округов
Пупышева Т.Н., Жетписбаева М.К.62
- Многоэтажная теплица в рамках цифровых технологий как способ решения проблемы продовольственной безопасности
Сайымова М.Д., Жамбылова Г. Ж., Бабажанова Ж.А......71
- Развитие государственно-частного партнерства в создании транспортной инфраструктуры Казахстана
Смагулова Ш.А., Абдулина Б.А., Саржанов Т.С., Жакупова С.Т.82
- Совершенствование экспертно-аналитической деятельности органов внешнего государственного аудита с учетом зарубежного опыта в сфере туризма
Шанайбаева А.Ж., Серикова А.М.93
- Современные тенденции в развитии нефтегазовой отрасли Республики Казахстан
Чакеева К.С., Момбекова Г.Р., Кузенбаева Э.Р.107

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

- Особенности развития легкой промышленности в зарубежных странах
Турекулова Д.М., Жамкеева М.Қ., Неквасил Я......118

CONTENTS

THEORY AND METHODOLOGY

- Factors affecting the quality and effectiveness of management decisions in the company
Musipova L.K., Kutzhan I.D.6
- Financial instruments for stimulating entrepreneurial activity in tourism
Salauatova D.M., Tleuberdinova A.T.11

PRACTICE

- Modern approaches to the modernization of the pension system in the Republic of Kazakhstan
Balginova K.M., Sagindykova G.M., Tussibaeva G.S., Azhaipova I.Sh.19
- The main directions of accident risk management in Kazakhstan
Sabirova R.K.28

RESEARCHES

- Analysis of funding and efficiency in the field of education and science in Kazakhstan
Abdikadirova A.A., Salikhov M.R., Burtebayeva A. A.35
- Development of ESG-transparency in the financial market of Kazakhstan
Azretbergenova G. Zh., Yessymkhanova Z. K., Yessenali A.43
- Main problems of food processing enterprises and ways to solve them
Yessimkhan G.Ye.53
- Local self-government in Kazakhstan: issues of involving the population of rural districts
Pupysheva T.N., Zhetpisbayeva M.K.62
- Multi-storey greenhouse in the framework of digital technologies as a way to solve the problem of food security
Saiymova M.D., Zhambylova G.Zh., Babazhanova Zh.A.71
- Development of public-private partnership in creating the transport infrastructure of Kazakhstan
Smagulova S.A., Abdulina B.A., Sarzhanov T.S., Zhakupova S.T.82
- Improvement of expert and analytical activities of external public audit bodies, taking into account foreign experience in the field of tourism
Shanaibayeva Zh.A., Serikova M.A.93
- The current state of the oil and gas industry of the Republic of Kazakhstan
Chakeeva K. S., Mombekova G.R., Kuzenbayeva E.R.107

FOREIGN EXPERIENCE

- Features of the development of light industry in foreign countries
Turekulova D.M., Zhamkeyeva M.K., Nekvasil J.118

FTAMA 06.35.31

DOI: <https://doi.org/10.55871/2072-9847-2023-59-2-6-10>**Л.К.Мусипова***

магистр, аға оқытушы

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

e-mail: mlk75@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-6445-5061

І.Д.Құтжан

Э.Ф.М.

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

e-mail: inkar_kutzhan@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-1962-6073

КОМПАНИЯДАҒЫ ҚАБЫЛДАНАТЫН БАСҚАРУ ШЕШІМДЕРІНІҢ САПАСЫ МЕН ТИІМДІЛІГІНЕ ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОРЛАР

Аңдатпа: Қазіргі уақытта басқарудың негізгі функцияларының бірі шешім қабылдау болып табылады. Шешім қабылдау кезінде Сіз, мүмкіндігінше көп ақпаратқа сенуіңіз керек. Әдетте мәселені шешуді тиімді процедураларды қолдану арқылы басқару оңайырақ. Бірақ әрдайым жанама әсерлер мен белгісіздік бар, сондықтан басқару шешімдері әрдайым мінсіз бола бермейді және орындалғаннан кейін бұл шешім бақылауға алынуы керек. Шешім мәселе туындаған жағдайда қабылданады. Басқару шешімін қабылдауға жүйелі тұрғыдан қараудың, пайда болған мәселелерді шешудің жүйелілігін сақтаудың зор маңызы бар. Әрбір жаңа шешім алдыңғы шешімдерді өрістету үшін қабылдануы қажет, сөйтіп бірыңғай өңдірістік міндеттерді кезең – кезеңімен орындауды қамтамасыз етеді.

Шешім қабылдау басқару үрдісінің ең маңызды бөлігі. Басшының кез – келген әрекеті іс жүзінде белгілі бір шешім қабылдаудан басталады. Кәсіпорынның және ондағы бөлімшелер қызметінің нәтижесі басшының дер кезінде шешімді дұрыс қабылдау қабілетіне, оны жүзеге асыра білуіне, оның жеделдігі мен дұрыстығы басшының тәжірибесі мен біліміне байланысты. Егер ол өндірісті, технологияны және адамдарды жақсы білетін болса, жұмыс тәжірибесі мол болса, онда оған шешім қабылдау қиынға түспейді.

Қабылданған шешім бүкіл ұжымның экономикалық және әлеуметтік нәтижелеріне, әрбір жұмыскерге қолайлы немесе қолайсыз әсер етуі мүмкін. Сондықтан да шешім қабылдаған адам өзіне үлкен жауапкершілік жүктейді.

Аталған мәселелерді шешудегі мақсатымыз компаниядағы басқару шешімдерінің сапасы мен тиімділігіне әсер ететін факторларды қарастыру болып табылады. Осы орайда мақалада бақылау, жалпылау, талдау, жүйелеу, деректерді өңдеу сияқты бірқатар әдістер қарастырылады. Шарықтау шегінде, яғни қорытындысында басқарушылық шешімдердің қабылдану барысына әсер етуші мәселелердің әдістерінің мәнін, оларды қабылдау үрдісі мен рәсімдерін, сонымен қатар ұйымдардағы шешімдерді қабылдаудағы басқарушылық есептің тікелей рөлін ашып көрсетеді.

Түйін сөздер: басқару шешімі, басқару есебі, менеджмент, экономика, ақпарат, ықтималдылық, мүмкіндік.

■ Кіріспе

Басқарушылық функцияларды орындау үшін тиімді шешім қабылдау қажет. Ерекше күрделі жағдайда, ақпараттандырылған объективті шешімдер қабылдау үрдісін жетілдіруге осы үрдістің ғылыми тәсілін, шешімдерді қабылдаудың сандық әдістерін және модельдерін қолдану арқылы қол жеткізіледі.

Өзектілігі: қазіргі бизнес әлемінде тиімді басқару шешімдерін қабылдау кез-келген компания үшін сәттіліктің негізгі факторы болып табылады. Бұл шешімдердің сапасы мен тиімділігі оның бәсекеге қабілеттілігіне, рентабельділігіне және нарықтағы тұрақтылығына айтарлықтай әсер етеді. Осыған байланысты, қабылданған басқару шешімдерінің сапасы мен тиімділігіне әсер ететін факторларды зерттеу академиялық қоғамдастықтың да, практиктердің де назарын аударатын өзекті міндет болып табылады.

Ғылыми маңыздылығы: басқару шешімдерінің сапасы мен тиімділігін анықтайтын факторларды зерттеу үлкен ғылыми маңызға ие. Бұл шешім қабылдаудың теориялық түсінігін дамытуға ықпал етеді және практикалық қолдану үшін ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мұндай зерттеу менеджерлердің шешім қабылдаудағы қиындықтары мен қиыншылықтарын жақсы түсінуге мүмкіндік береді және оларды шешудің мүмкін жолдарын ұсынады.

Зерттеудің мақсаты – компанияда қабылданған басқару шешімдерінің сапасы мен тиімділігіне әсер ететін факторларды талдау болып табылады. Біз шешім қабылдау кезінде ескерілетін негізгі аспектілерді анықтауға және басқарушылық шешім қабылдаудың сапасы мен тиімділігін арттыру үшін ұсыныстар беруге тырысамыз.

Әдебиетке шолу

Ғылыми әдебиетте басқару есебіне көптеген анықтамалар берілген. Басқару есебінің теориясын зерттеп қалыптастыруға айрықша үлесін қосқан Қазақстан мен ТМД елдерінің ғалымдарының ішінде Тажибаевты С.Д., Тайгашинованы К.Т., Мадиеваны К.С., Разливаеваны Л.В Радостовецті В.К., Сатыбалдинді С.С., Дюсембаевты К.Ш., Ержановты М.С., Төлешованы Г.К., Айтжанованы Ж.Н., Нариебаевты К.Н., Сатмурзаевты А.А., Ивашкевичті В.Б., Ластовецкийді В.Е. және тағы басқаларын атап өтуге болады.

Тайгашинова К. – автор басқару есебін қалыптастыру, оның мәні мен мақсаты, принциптері мен негізгі нұсқаларын және қаржылық, өндірістік, басқару есебінің өзара байланыстарын ашып көрсетеді. Шығын түрлері таразыланып, олардың есебін ұйымдастыру, оның ішінде өндіріс шығындары, өндірісте қолданылған материалдарға баға беру, негізгі және көмекші өндіріс салаларындағы жарамсыз өнім мен қалдықтардың есебін жүргізу, көрсетілген қызметтерді бөліп тарату принциптерінің жолдарын көрсетеді. Автор, сонымен қатар, өнімнің өзіндік құнының калькуляциясы мен шығынды есептеу тәсілдеріне қатысты сұрақтарға баса назар аударады[1].

Иманбаева З.О. басқару есебінің әр түрлі басқару деңгейлерін ақпаратпен қамтамасыз ету, оперативті бақылау, перспективалық жоспарлау тәрізді функцияларына аса көңіл бөледі. Өз кезегінде, батыс мамандары Хорнгерн Ч.Т. мен Дж.Фостер бухгалтерияның функцияларының құрамының ішінен басқару есебінің функцияларын жеке алып көрсетеді. Олар жоспарлау, бақылау, есептілікті талдау, бағалау және кеңес беруді басқару есебінің функцияларына жатқызса, салықтық есептеулер, ресми есептіліктерді құру, активтердің сақталуын бақылау, қаржылық талдауды қаржылық есеп функцияларына жатқызады[2].

Голубков Е. Гроув С. Жоспарлы-басқарушылық шешімдер қабылдауды жетілдіру-басшының еңбек тиімділігін арттырудың маңызды резерві ретінде қарастырған. Шешімдерді дайындау және қабылдау процесінің логикасы мен кезеңдері, осы үрдістегі менеджердің рөлі мен функциялары нақты жағдайларды және іскерлік ойынды талдау арқылы айқын көрінеді.

Материалдар мен әдістер

Басқарушылық шешімдердің сапасы мен тиімділігін анықтайтын факторларды әр түрлі өлшемшарттар бойынша жіктеуге болады - ішкі факторлар (басқарушы және басқарылатын жүйелермен байланысты) және сыртқы факторлар (қоршаған ортаға әсер ету) [3].

Оны келесі сурет түрінде қарастырамыз:

1-сурет. Басқару шешімдерін қабылдаудағы факторлар

Дереккөз: автор құрастырған

Бұл зерттеуде Х компаниясы басқару шешімдерінің сапасы мен тиімділігіне әсер ететін факторларды талдау үшін мысал ретінде таңдалды. Зерттеу бірнеше кезеңде жүргізілді.

Ғылыми әдебиеттерге шолу: басқарушылық шешімдер қабылдауға және олардың сапасына қатысты академиялық мақалаларға, кітаптарға және зерттеулерге шолу жасалды. Әдебиетте ұсынылатын әр түрлі факторлар талданды, мысалы, ақпараттың қол жетімділігі, көшбасшылық, ұйымдастырушылық мәдениет және басқалар.

Деректерді жинау: Х компаниясына сандық және сапалық бағалау жүргізілді. Ақпарат көздерін, жауапты тұлғаларды, аналитикалық құралдарды пайдалануды және т. б. қоса алғанда, шешім қабылдау процесі туралы ақпарат жиналды [4].

Деректерді талдау: жиналған деректер статистикалық әдістер мен құралдардың көмегімен талданды. Әр түрлі факторлар мен компанияда қабылданатын басқару шешімдерінің сапасы арасындағы байланыстар анықталды.

■ Нәтижелер мен талқылаулар

Осы орайдағы ақпарат - бұл нақты адамдар, мәселелер, мақсаттар мен жағдайлар үшін өңделген деректер. Мәселелерді ұтымды шешу үшін ақпарат қажет. Кейде дұрыс шешім қабылдауға қажетті ақпарат қол жетімді емес немесе өте қымбатқа түсетіні рас. Осындай сәттерде басқару шешімдерін қабылдауда белгілі бір негіздемелер қарастырылады [5].

2-сурет. Басқару шешімдерін қабылдаудағы негіздер

Дереккөз: автор құрастырған

Зерттеу нәтижелері компанияда қабылданған басқару шешімдерінің сапасы мен тиімділігіне әсер ететін факторлардың маңыздылығын растайды. Ақпараттың қол жетімділігі шешім қабылдауға айтарлықтай әсер етеді, өйткені ақпараттың жетіспеушілігі немесе бұлыңғырлығы дұрыс емес тұжырымдар мен оңтайлы емес шешімдерге әкелуі мүмкін. Сондықтан компаниялар оның сенімділігі мен уақытылығын қамтамасыз ету үшін ақпаратты жинау, талдау және беру жүйелеріне тиісті назар аударуы керек.

Шешім қабылдау, стратегиялық ойлау және коммуникация дағдылары бар білікті басшылар сапалы шешімдер қабылдауға қолайлы атмосфераны құра алады. Олар барлық қызметкерлерді тарта және бағыттау алуы, оларды ынталандыруы және шешім қабылдау дағдыларын дамыта алуы керек. Сонымен қатар, басшылар өздерінің әлеуетін дамыту және тиімді шешімдер қабылдауға ықпал ету үшін бағыныштыларға тәлімгер және жаттықтырушы ретінде әрекет етуге дайын болуы керек[6].

Ұйымдастырушылық мәдениет басқарушылық шешімдер қабылдауда да маңызды рөл атқарады. Ашықтықты, ынтымақтастықты және инновацияны ынталандыратын мәдениет шешімдердің жоғары сапасына ықпал етеді. Компаниялар қызметкерлер өз идеялары мен пікірлерін еркін жеткізе алатын, сондай-ақ ынтымақтастық пен білім алмасатын ынталандыру ортасын құруы керек. Бұған коммуникациялық арналарды дамыту, оқыту бағдарламаларын ұйымдастыру және инновацияларды тану және ынталандыру тетіктерін құру арқылы қол жеткізуге болады.

Ұйымдастырушылық құрылым шешім қабылдауға да әсер етеді. Икемді және орталықтандырылған құрылым өзгерістерге тезірек және икемді жауап беруге және жақсырақ қабылдауға мүмкіндік береді. Орталықтандыру шешім қабылдауды ақпарат пен сараптама орналасқан жерге жақындатуға мүмкіндік береді, бұл дәлірек және негізделген шешімдерге ықпал етеді. Сонымен қатар, икемді құрылым әртүрлі бөлімшелер арасындағы әрекеттерді тиімді үйлестіруге және қызметкерлердің шешім қабылдауға кеңірек қатысуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді[7].

Маңыздысы, бұл факторлар бір-бірімен байланысты және бір-біріне әсер етеді. Мысалы, ұйымдық мәдениет көшбасшылық пен көшбасшыларға, сондай-ақ ұйымдық құрылымға әсер етуі мүмкін. Көшбасшылар өз кезегінде ұйымдық мәдениет пен құрылымды қалыптастырып, қолдай алады. Сондықтан компаниялар бұл факторларды өзара байланысты қарастырып, оларды жақсарту үшін кешенді шаралар қабылдауы керек[8].

Қорытынды

Сапалы және тиімді басқару шешімдерін қабылдау компанияның табысының негізгі факторы болып табылады. Бұл мақалада компаниядағы осындай шешімдердің сапасы мен тиімділігіне әсер ететін факторлар қарастырылды. Зерттеу ақпараттың қолжетімділігі, көшбасшылық және көшбасшы, ұйымдық мәдениет және құрылым басқару шешімдерін қабылдау кезінде ескерілетін негізгі факторлар екенін көрсетті.

Ақпаратты жинау, талдау және беру жүйелерін компания шешім қабылдауға қажетті ақпараттың қолжетімділігі мен дұрыстығын қамтамасыз ету үшін әзірлеп, енгізуі керек. Басшылар шешім қабылдау дағдыларын дамытып, негізделген және тиімді шешімдер қабылдау үшін стратегиялық ойлауға ие болуы керек. Ұйымдастырушылық мәдениет инновацияны, ынтымақтастықты және ашықтықты қолдауы керек, ал ұйымдастырушылық құрылым икемді болуы керек [9].

Осы факторларды түсіну және басқару компанияда қабылданған басқару шешімдерінің сапасы мен тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Олар дәлірек, негізделген және инновациялық шешімдерге әкелуі мүмкін, стратегиялық мақсаттарға қол жеткізуге, бәсекеге қабілеттілікті арттыруға және тұтынушылардың қанағаттануына ықпал етеді.

Әрбір компанияның өзіндік ерекшеліктері бар екенін және басқару шешімдерінің сапасы мен тиімділігіне әсер ететін факторлар әртүрлі болуы мүмкін екенін ескеру маңызды. Сондықтан оны сәтті басқаруда шешуші рөл атқаратын нақты факторларды анықтау үшін қосымша зерттеулер жүргізу және компанияның контекстін талдау ұсынылады [10].

Болашақта, әрі қарайғы зерттеулер компанияларда басқару шешімдерін қабылдауды жақсарту үшін нақты әдістер мен құралдарды әзірлеуге және сынауға бағытталуы мүмкін. Бұл басқару персоналына шешім қабылдау, көшбасшылық және коммуникация дағдыларын дамытуға көмектесетін оқу бағдарламаларын, тренингтер мен құралдарды әзірлеуді қамтуы мүмкін. Сондай-ақ, шешім қабылдауды қолдау және олардың сапасы мен тиімділігін арттыру үшін жасанды интеллект және аналитикалық жүйелер сияқты жаңа технологияларды қолдануды зерттеуге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мадиева К.С., Разливаева Л.В. Басқару есебі 1: Оқулық құралы -Қарағанды: ҚҚУ, 2022.-175 б.
2. Тайгашинова К,Басқару есебі: Оқулық құралы ----- Алматы , 2011.-332 б.
3. З.О Иманбаева,Басқару есебі: Оқу құралы –Алматы :Экономика, 2017.-304 б.
4. Чарльз Т. Хорнгрен, Джордж Фостер. Бухгалтерский учет: управленческий аспект.- М.: Финансы и статистика, 2019.-418 с.
5. Друри К. Управленческий и производственный учет: Учебник.- 6-е изд.- М.: ЮНИТИ, 2017.-655 с.
6. Ценообразование //ББ-Управленческий учет.- 2016.- № 7
7. Управление затратами //ББ-Управленческий учет.- 2016 .- № 2
8. Голубков Е.П. Какое принять решение? - М.: Экономика, 2014.-544 с.
9. Гроув С. Эндрю Высоко эффективный менеджмент. – М. 2019.-280с.
10. Сапарбаева А.Т. Теория реальных опционов для обоснования управленческих решений //Банки Казахстана . – 2020 .- № 6.

REFERENCES:

1. Madieva K.S., Razlivaeva L.V. Baskaru esebi 1: Oqulyk quraly -Karagandy: KQU, 2022.-175 b.
2. Taigashinova K,Baskaru esebi: Oqulyk quraly ----- Almaty , 2011.-332 b.
3. Z.O Imanbaeva, Baskaru esebi: Oqu quraly –Almaty :Ehkonomika, 2017.-304 b.
4. Charl'z T. Khorngren, Dzhordzh Foster. Bukhgalterskii uchet: upravlencheskii aspekt.- M.: Finansy i statistika, 2019.-418 s.
5. Druri K. Upravlencheskii i proizvodstvennyi uchet: Uchebnik.- 6-e izd.- M.: YUNITI, 2017.-655 s.
6. Tsenoobrazovanie //BB-Upravlencheskii uchet.- 2016.- № 7
7. Upravlenie zatratami //BB-Upravlencheskii uchet.- 2016 .- № 2
8. Golubkov E.P. Kakoe prinyat' reshenie? - M.: Ehkonomika, 2014.-544 s.
9. Grouv S. Ehndryu Vysoko ehffektivnyi menedzhment. – M. 2019.-280s.
10. Saparbaeva A.T. Teoriya real'nykh optsiонов dlya obosnovaniya upravlencheskikh reshenii //Banki Kazakhstana . – 2020 .- № 6.

КОМПАНИЯДАҒЫ ҚАБЫЛДАНАТЫН БАСҚАРУ ШЕШІМДЕРІНІҢ САПАСЫ МЕН ТИІМДІЛІГІНЕ ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОРЛАР

Л. К.Мусипова*

магистр, старший преподаватель
Карагандинский университет Казпотребсоюза
г.Караганда , Республика Казахстан
e-mail: mlk75@mail.ru
ORCID ID: 0000-0001-6445-5061

И. Д.Кутжан

М.Ә.Н.
Карагандинский университет Казпотребсоюза
г.Караганда , Республика Казахстан
e-mail: inkar_kutzhana@mail.ru
ORCID ID: 0000-0003-1962-6073

Аннотация: В настоящее время одной из основных функций управления является принятие решений. Принимая решение, вы должны полагаться на как можно больше информации. Обычно с решением проблемы легче справиться с помощью

эффективных процедур. Но всегда есть побочные эффекты и неопределенность, поэтому управленческие решения не всегда идеальны, и как только они будут выполнены, это решение должно быть под контролем. Решение принимается в случае возникновения проблемы. Большое значение имеет системный подход к принятию управленческих решений, сохранение системности решения возникающих проблем. Каждое новое решение должно приниматься для развертывания предыдущих решений, тем самым обеспечивая поэтапное выполнение единых производственных задач.

Принятие решений-самая важная часть процесса управления. Практически любое действие руководителя начинается с принятия определенного решения. Результат деятельности предприятия и подразделений на нем зависит от умения руководителя своевременно принимать правильное решение. Умение его осуществлять, его оперативность и правильности зависит от опыта и знаний руководителя. Если он хорошо разбирается в производстве, технологиях и людях, имеет большой опыт работы, то ему не составит труда принять решение.

Принятое решение может оказать благоприятное или неблагоприятное воздействие на экономические и социальные результаты всего коллектива, на каждого работника. Поэтому человек, принявший решение, возлагает на себя большую ответственность.

Целью решения данных проблем является рассмотрение факторов, влияющих на качество и эффективность управленческих решений в компании. В этой связи в статье рассматривается ряд методов, таких как наблюдение, обобщение, анализ, систематизация, обработка данных. В кульминации, т. е. в заключении, раскрывается сущность методов проблем, влияющих на ход принятия управленческих решений, процесс и процедуры их принятия, а также непосредственная роль управленческого учета в принятии решений в организациях.

Ключевые слова: управленческие решения, управленческий учет, менеджмент, экономика, информация, вероятность, возможность.

FACTORS AFFECTING THE QUALITY AND EFFECTIVENESS OF MANAGEMENT DECISIONS IN THE COMPANY

L. K. Musipova*

master, senior teacher

Karaganda University Kazpotrebsoyuz

Karaganda, Republic of Kazakhstan

e-mail: mlk75@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-6445-5061

I. D. Kutzhan

m.e.s.

Karaganda University Kazpotrebsoyuz

Karaganda, Republic of Kazakhstan

e-mail: inkar_kutzhan@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-1962-6073

Abstract: Currently, one of the main functions of management is decision-making. When making a decision, you should rely on the amount of information necessary to disclose the issue under investigation. As a rule, the solution of the problem is easier to control with the help of effective procedures. But there are not always effects and uncertainty, so management decisions are not always ideal, and after implementation, this decision must be taken under control. The decision is made in case of a problem. A systematic approach to management decision-making, compliance with the systematic solution of emerging problems is important. Each new decision should be made to deploy previous solutions, thereby ensuring the phased implementation of common production tasks.

To perform managerial functions, it is necessary to make effective decisions. In particularly difficult conditions, the improvement of the process of making informed objective decisions is achieved through the application of a scientific approach to this process, quantitative methods and models of decision-making.

Decision-making is the most important part of the management process. Almost any action of a manager begins with making a certain decision. The result of the activity of the enterprise and its divisions depends on the ability of the head to make the right decision in a timely manner, the ability to implement it, its efficiency and correctness depends on the experience and knowledge of the head. If he is well versed in production, technology and people, has extensive work experience, then it will not be difficult for him to make a decision.

The decision taken may have a favorable or unfavorable impact on the economic and social results of the entire team, on each employee. Therefore, the person who made the decision assumes great responsibility.

The article reveals the essence of the methods of problems affecting the course of managerial decision-making, the process and procedures for their adoption, as well as the direct role of managerial accounting in decision-making in organizations.

Keywords: management decisions, management accounting, management, economics, information, probability, opportunity

МРНТИ 06.71.57

DOI: <https://doi.org/10.55871/2072-9847-2023-59-2-11-18>**Тлеубердинова А.Т.**

Э.ф.д., профессор

Қазақстан Республикасы Ғылым және білім министрлігі Ғылым комитетінің Экономика институты

Алматы қ., Қазақстан

E-mail: tat404@mail.ru

ORCID: 0000-0001-8762-5932

Салауатова Д.М.*

PhD, постдокторант

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ., ҚазақстанE-mail: d.salauatova@keu.kz

ORCID: 0000-0001-8569-3755

ТУРИЗМДЕГІ КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТТІ ЫНТАЛАНДЫРУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫ: САЛЫҚ САЯСАТЫ

Аңдатпа: Тұрақты экономикалық жағдайдың қалыптасуы көбінесе елдегі кәсіпкерліктің даму қарқынына байланысты. Қазақстанда кәсіпкерлік қызметпен айналысу үшін неғұрлым перспективалы салалардың бірі туризм саласы болып табылады. Туристік бизнес бүкіл әлем бойынша экономиканың ең ірі және ең жылдам дамып келе жатқан секторларының бірі болып табылады. Туризм көптеген елдер экономикасының жетекші салаларының бірі болып табылады. Олардың ішінде Түркия, Греция, Египет, Испания, Франция, Үндістан, Малайзия, Таиланд, БАӘ және т.б. Осы елдердегі мемлекеттік қолдау есебінен туристік саланы дамытудың оң тәжірибесін біздің елімізде де қолдануға болады.

Туризм индустриясына елдің және оның өңірлерінің әлеуметтік-экономикалық әл-ауқатын арттыруда: мемлекеттік бюджетті толықтыру, ЖІӨ-нің өсуі, жаңа жұмыс орындарын құру, жұмыссыздық деңгейін төмендету, тарих пен мәдениетті сақтау, дәстүрлі қолөнерді жандандыру және т. б. маңызды рөл беріледі.

Алайда, елге туристік келу саны әлі де дамудың төмен қарқынымен сипатталады. Мұндай көрсеткіштердің себептері әлі де бар: туристік инфрақұрылымның дамымауы және қызмет көрсету сапасының төмендігі. Бұл проблемалар қолайлы экономикалық жағдайларды қалыптастыру арқылы туристік сала кәсіпкерлерінің қызметін ынталандыру мәселелерін қарастыру қажеттілігін анықтады.

Зерттеудің мақсаты- қаржы құралдары арқылы кәсіпкерлік қызметті ынталандыру жөніндегі шетелдік тәжірибені зерделеу және оларды отандық жағдайларда бейімдеу болып табылады.

Зерттеу теориялық талдау және синтездеу, салыстыру, жалпылау және шетелдік тәжірибені зерттеу әдістеріне негізделген.

Зерттеу қорытындысы бойынша туризм саласындағы кәсіпкерлік қызметті ынталандыру бойынша бірқатар экономикалық шаралар ұсынылды.

Түйін сөздер: кәсіпкерлік, туризм саласы, ынталандыру, экономикалық шаралар, салық саясаты.

■ Кіріспе

Туристік сала ел бюджеті үшін табыс көзі болып табылады, бірақ соған қарамастан ол салықтарға өте сезімтал. Тауарлар мен көрсетілетін қызметтерге қатысты туризм кірістердің өсуіне ықпал етіп, мемлекеттік қызметтер, инвестициялар және инфрақұрылымды дамыту үшін кіріс көзі болуы керек. Туристер әдетте оларға ұсынылатын сапалы қызметтер үшін төлейді. Ел туристерінің жоғары қатысуы қолайлы экологиялық жағдай, денсаулық сақтау және қоғамдық көлік жүйесі, байланыс құралдары және қауіпсіздік сияқты факторларға байланысты. Туризм дамуының жоғары қарқыны туристік индустрияға салықтық түсімнің артуына әсер етеді. Жоғары салық ставкалары туристік өнімнің бағасына әсер етеді. Осылайша, кәсіпкерлердің қызметін ынталандыру мақсатында жаңа қаржы құралдарын әзірлеу және енгізу қажеттілігі туындайды.

■ Мақсаты

Зерттеудің мақсаты экономикалық құралдар арқылы кәсіпкерлік қызметті ынталандыру және оларды отандық жағдайға бейімдеу бөлігіндегі шетелдік тәжірибені зерделеу болып табылады.

■ Әдебиетке шолу

Fuji, Khaled және Mak мәліметтері бойынша туризмге салынатын салықтар әр түрлі формада болады, және оны жергілікті үкімет шетелдік туристер мен тұрғындар пайдаланатын мемлекеттік қызметтерді қаржыландыру үшін алады [1]. Combs және Elledge туризм салығын қаржыландыру көзі ретінде анықтайды [2]. Abeyratne мәліметтері бойынша, туристік салықтар жергілікті әкімшіліктің құралдары ғана емес, туристік салық ұлттық деңгейде маңызды [3]. Bird туристік салықты екі санатқа бөлуге болатындығын айтады: жалпы салық жүйесі арқылы салық салу және туристік қызметтің нақты түрлеріне салынатын арнайы салықтар [4]. Икемді салық

жүйесі салықтан түсетін кірісті қалыптастыра алады және кірістерді бөлуді жақсартады.

Осылайша, туризмге салық салу-бұл туризм секторына тікелей немесе жанама әсер ететін мемлекеттік саясат, өйткені сұраныстың салыстырмалы икемділігіне байланысты туристердің мінез-құлқы оңай өзгереді (келу немесе келмеу), әсіресе салықтардың енгізілуіне немесе өзгеруіне, бағаның өзгеруіне байланысты.

■ Материалдар мен әдістер

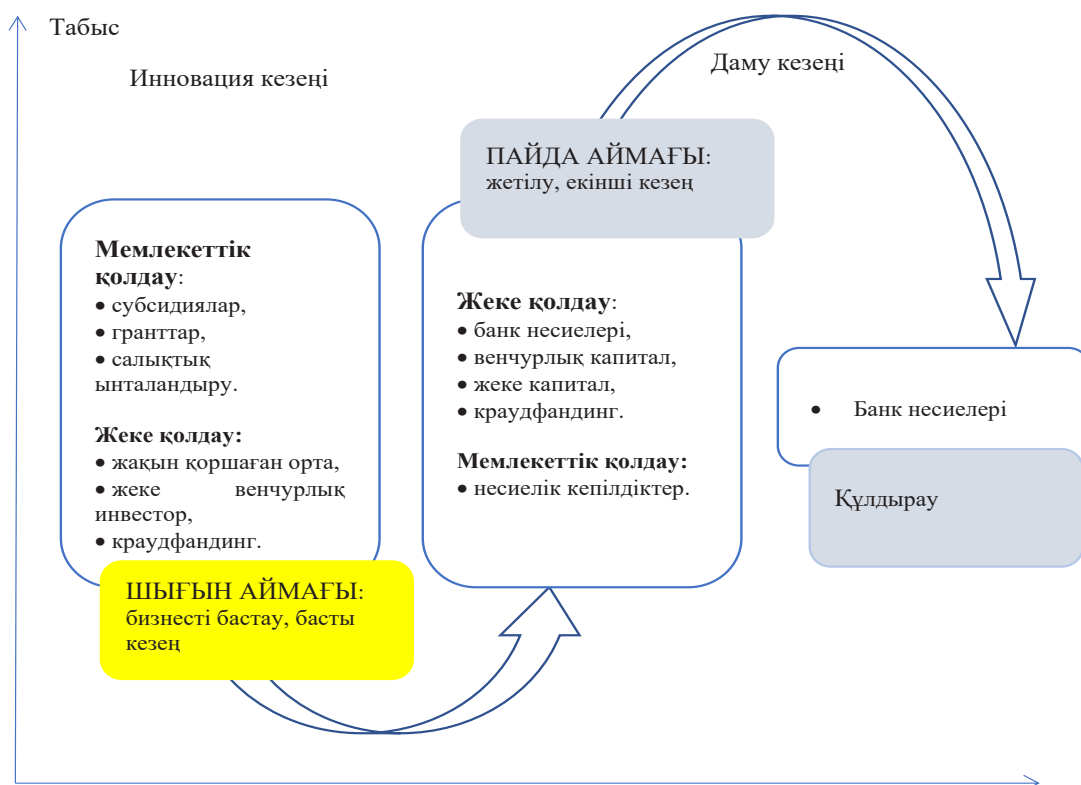
Туризм саласы зерттеу нысаны болып табылады. Туризм басқа секторлармен салыстырғанда қауіпті бизнес ретінде қабылданады. Іскерлік цикл және туризмнің маусымдық сипаты қысқа, жоғары кірісті маусымға, толтырудың төмен деңгейіне және қуаттылықтың жеткіліксіздігіне байланысты сектордағы кәсіпорындардың тәуекел дәрежесін арттырады.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі диалектикалық және жүйелік тәсілдердің принциптері болды, жалпы ғылыми әдістер қолданылды: талдау және синтез, жалпылау.

■ Нәтижелер мен пікірталас

Туристік кәсіпорындар мен кәсіпкерлерге арналған экономикалық құралдары қаржыландыру көздері бойынша - мемлекеттік немесе жеке - және фирманың өмір сүру кезеңдері бойынша жіктелуі мүмкін (1-сурет). Халықаралық тәжірибеден туристік фирмалар үлестік қаржыландыруға қарағанда (мысалы, фирманың жарғылық капиталындағы үлестер, венчурлық капитал) қарызды қаржыландыруға (мысалы, стандартты банктік несиелер, активтерге негізделген қаржыландыру) көбірек сүйенетіні байқалады.

1-суретте әдеттегі фирманың өмірлік циклі бойындағы негізгі қаржылық құралдар көрсетілген, олар жалпы келесі кезеңдерден тұруы мүмкін: ерте (өндіріс тұжырымдамасынан, бизнесті бастаудан бастап, нақты жұмысқа дейін), өсу (кеңейту кезеңдері мен өндірісті стандарттауды қоса алғанда), жетілу және мүмкін құлдырау.

1 – сурет. Туристік фирманың экономикалық қажеттіліктері

Ескерту - авторлармен құрастырған

Еуропа елдеріндегі туризмді дамыту тәжірибесі көрсеткендей, мемлекеттік сектор кәсіпкерге жаңа жобаның құндылығын ескеруге мүмкіндік беретін гранттар, субсидиялар немесе салық жеңілдіктерін қоса алғанда, қаржылық ынталандырудың арқасында фирманың бастапқы кезеңінде маңызды рөл атқарады [5]. Дамудың бастапқы сатысындағы мемлекеттік араласу субсидиялар, неғұрлым тиімді кредиттік шарттарды ұсыну, неғұрлым төмен ставкалар және неғұрлым ұзақ өтеу мерзімдері бойынша жүзеге асырылады.

Мемлекеттік араласу сонымен қатар кәсіпкерліктің таралуына, жеке сектордың (бизнес және венчурлық капитал) күш-жігерін мемлекеттік қолдаумен (субсидияланған пайыздық мөлшерлемелер, негізгі қарызды кейінге қалдырылған төлеу, ұзақ мерзімге қамтамасыз етудің несиелер) біріктіруге ықпал ететін синергияны құра отырып, қоғамдық, жеке және академиялық секторды байланыстыратын инкубаторлар арқылы кәсіпкерлікті ынталандыру үшін жағдай жасауға бағытталған) [6]. Мемлекеттік қолдау: туризм саласындағы нысаналы жобаларға бөлінетін субсидиялар, гранттар немесе салықтық жеңілдіктер туристік секторға инновациялар әкеледі. Несиелік кепілдіктер түріндегі ішінара мемлекеттік қолдау кәсіпкер тарапынан кепілдің жоқтығын өтей алады.

Даму кезеңінде компания экономикалық тұрғыдан тиімді, қажеттіліктерді қаржыландыру, жаңарту және кеңейту үшін несиелерге, венчурлық капиталға немесе жеке қорларға дербес қол жеткізе алады. Күнделікті операцияларды қаржыландыру кезінде шағын бизнес негізінен жеке несиелер, овердрафт қаражаты, несие карталарын пайдалану, жинақ және айналым капиталы сияқты ішкі және бейресми қаржыландыру көздеріне сүйенеді.

Қысқа мерзімді банктік несиелер маркетингтік қызметті, жаңа бағдарламалық жасақтама мен технологияны қаржыландыруға немесе өнімді жаңартуға өте қолайлы. Орта және ұзақ мерзімді банктік несиелер ірі инвестициялық жобаларға, соның ішінде жаңа нысандарды жөндеуге немесе дамытуға қолайлы. Овердрафт қаражаты маусымдық кәсіпорындар ақша ағындарын басқару үшін пайдаланатын маңызды, бірақ қымбат құрал болып табылады, әсіресе маусымның басында.

Қаржыландыру құралы әр түрлі тәуекел / қайтару дәрежесі бар қарыз бен капиталдан (гибридті) тұратын қаржы құралдары болып табылатын мезониндік қаржы деп аталуы мүмкін. Ішінара қаржыландырудың осы нұсқасы туралы хабардар болмауына, инвестициялардың едәуір минималды көлеміне және туризм саласындағы қаржыландырудың осы түрін қолдау үшін институционалдық негіздің болмауына байланысты қаржыландырудың бұл түрі Қазақстанда аз таралған.

Еуропа елдерінде краудфандинг (crowdfunding) сияқты қаржыландыру түрі танымал болып келеді, бұл жобаны бірнеше несие беруші қаржыландыратын қарыз алу механизмі [7, 8].

Сонымен қатар, туристік фирманың даму сатысына байланысты инвестициялық преференцияларды саралауды қарастыруға болады.

Инвестициялық кезеңде болуы мүмкін:

- мемлекеттік заттай гранттар (жер учаскелері);
- объектілерді құру кезінде импортқа кедендік баждар мен қосылған құн салығын (ҚҚС) салудан босату;
- объектінің құнына қосылатын тауарларды, жұмыстар мен көрсетілетін қызметтерді жеткізушілердің айналымдарын қосылған құн салығынан босату (құрылыс құнының төмендеуі және қорландыру қажеттілігі);
- инвестициялық преференциялар үшін жобаның ең төменгі құнына қойылатын талаптарды азайту.

Инвестициядан кейінгі кезеңде:

- есептелген корпоративтік табыс салығының сомасын 100 пайызға азайтуды; жер салығының ставкаларына 0 коэффициентін қолдануды; салық базасына 0 пайыз ставка бойынша мүлік салығын есептеуді қамтитын салықтар бойынша преференциялар;
- коммуникациялар және абаттандыру объектілеріне арналған келісімшарт мерзімі ішінде біркелкі сомалармен өтеу жолымен берілетін инвестициялық субсидия;
- шетелдік білікті және біліктілігі жоқ жұмыс күшін тартуға квота беру.

Қаржыландыру мәселесі туристік кәсіпкерлік мемлекеттік саясаттың ерекше міндетіне айналған жағдайда шешіледі. Мысалы, Швейцария үкіметі инвестициялардың жетіспеушілігі көрсетілетін қызметтердің бәсекеге қабілеттілігіне әсер ететіндігін анықтаған кезде, туристік сектор кәсіпорындарына мемлекеттік қаржылық қолдау аясы едәуір кеңейтілді.

Швейцариядағы қонақжайлылық индустриясын қаржыландыру өміршең табысты компаниялар үшін анықталған қаржыландыру тапшылығын жабуға көмектесті. Швейцариядағы мейрамханалар мен қонақ үйлердің тек 35%-ы банктік несие және/немесе несие желісін орташа деңгейде алды. Туристік кәсіпорындарға қаржыландырудың кең спектрі ұсынылды, соның ішінде төмен пайыздық несиелер; швейцариялық қонақүйлерді несиелеу қоғамы арқылы қонақүйлерге кеңес беру қызметтері; туризм инфрақұрылымы жобалары үшін пайызсыз несиелер; ұлттық аймақтық бағдарлама арқылы құрылысқа қатысы жоқ жобаларға (нарықты зерттеу, ынтымақтастық) қайтарымсыз гранттар; және қарапайым несиелер алу үшін несиелік кепілдіктер [9].

Қаржылық қолдауды бірнеше кантондар ұсынды. Мәселен, мемлекеттік қаржыландыру құралдарына қонақжайлылық саласындағы кәсіпорындарға бағдарланған швейцариялық қонақ үйді несиелеу қоғамы, сондай-ақ тұтастай алғанда кәсіпорындарды қолдайтын кооперативтердің аймақтық кепілдік саясаты кіреді. Швейцариялық қонақ үйді несиелеу қоғамы (SGH) қонақ үйлер мен жеке несие берушілер үшін төмен пайыздық несиелер ұсынады және консалтингтік қызметтерді ұсынады. SGH қонақжайлылық секторына көрсетін қаржылық көмек экономикалық тұрғыдан маңызды. 2015 жылы SGH өзінің несиелік саясатын қайта қарап, қаржылық көмек нұсқаларына айтарлықтай икемділік берді. Қызметтің географиялық ауқымы көбірек аймақтардың қонақүйлерін қолдау үшін кеңейтілді, SGH қаржыландыру көлемі ұлғайтылды. Жеке несиелеу

көлемі 2 миллион швейцариялық франктан 6 миллионға дейін өсті. Бұл ретте, ерекше жағдайларда неғұрлым ірі қарыздар мүмкін болды. Несиелер, әдетте, ақша ағындарын дисконттау әдісі негізінде есептелген таза құнның 40% құрайды. Швейцария Конфедерациясына қосымша несие берудің арқасында 2016-2019 жылдардан бастап SGH қарыздарының көлемін кеңейту мүмкін болды [9].

SGH сонымен қатар жаңа инвестициялық жобаларды бағалау, техникалық-экономикалық негіздемелерді әзірлеуге көмектесу және инновациялық бизнес-тұжырымдамаларды құру арқылы қаржыландыруға қолжетімділікті жақсарту үшін консалтингтік қызметтер көрсетеді. Ол сондай-ақ инвестицияларға байланысты гранттар бойынша кеңес береді, компанияларға білім алуға мүмкіндік береді және туризм және қонақжайлылық саласындағы компаниялармен ынтымақтастықта қолдау көрсетеді.

Жаңа аймақтық саясат (NRP) туристік инфрақұрылым жобаларына пайызсыз несие береді (мысалы, қабельдік және қонақ үй құрылымдары) және құрылысқа қатысы жоқ жобаларға қайтарылмайтын гранттар (мысалы, нарықты зерттеу). 2012 жылдан бастап барлық жобалардың 36%-ы, гранттардың 22%-ы және несиелердің 80%-ы туризммен байланысты болды. Бағдарлама қонақжайлылық секторында SGH және NRP ұсынатын гранттар мен қаржылық көмектің үйлестіруін жақсартуға, әсерді оңтайландыруға және ашықтығын арттыруға бағытталған.

Кепілдік кооперативтері несие лимиттерін беру арқылы қонақжайлылық индустриясында операциялық несиелерді алуды жеңілдетеді, бұл шағын бизнеске банктер бас тартуы мүмкін несиелерді алуға мүмкіндік береді.

Халықаралық тәжірибеге сүйене отырып, қазақстандық туристік кәсіпкерлікті дамыту мақсатында пайыздық мөлшерлемені жылдық 7-8% деңгейіне дейін субсидиялай отырып, объектілерді құру үшін ұзақ мерзімді (кемінде 20 жыл) Қарыз қаражатын беру тетігін пысықтау қажет. Мұндай қаржыландыру екінші деңгейдегі банктер арқылы жүзеге асырылуы және республикалық туристификация картасы объектілерінде қызметтің басым түрлері бойынша жаңа объектілер құруға инвестицияларды жүзеге асыратын барлық субъектілерге ұсынылуы тиіс. Этно-және агротуризмді дамыту жүзеге асырылатын аудандарда қонақ үйлер мен шағын қонақүйлер ашуға 3 млн. теңгеге дейінгі көлемде гранттар беруді ойластыру қажет.

Шет елдердің тәжірибесінен мемлекеттік-жекеменшік әріптестік шеңберінде мемлекеттік сектор жеке секторды қажетті патронатпен қамтамасыз ету және мемлекеттік қаражатты бөлу үшін қажетті саяси және құқықтық база үшін жауап беруі тиіс. Мемлекеттік және жеке секторлар бірлесіп жедел басшылық қағидаттарын әзірлеуге тиіс. Жеке сектор туристік нарықпен тұрақты байланыс нәтижелері бойынша практикалық ақпарат береді. Мемлекеттік сектор саланың қажеттіліктерін ескеретін және ортақ ұлттық мақсатқа қол жеткізуге бағдарланған басшылық қағидаттарды әзірлейді. Жеке сектор күнделікті қызмет үшін жауап береді. Ол жобалардың нұсқауларға сәйкестігін бағалайды, олардың орындалуын қамтамасыз етеді және мемлекеттік қаражаттың тек субсидияланатын жобаны қаржыландыру үшін пайдаланылатындығын тексереді (мақсатты қаражат бөлу). Жеке сектор сонымен қатар субсидияланған жобалардың экономикалық пайдасын қамтамасыз етуі керек. Мемлекеттік сектор үшін серіктестіктің басты артықшылығы-тұрақты шығындардың болмауы. Жеке сектор қаржыландырылатын әрбір жоба үшін мемлекеттік сектордан ақы алады, бірақ барлық басқа тұрақты шығындарды көтереді.

Мысалы, Австрияның туризмді дамыту банкі (ОЕНТ) туризмдегі үкіметтік және аймақтық субсидиялардың үйлестірушісі рөлін атқарады. Ол Үкіметпен, әр түрлі аймақтармен тығыз байланыста, бұл барлық жобаларға қол жетімділікті қамтамасыз етеді. Австрияның саяси аймақтарымен ынтымақтастық ОЕНТ клиенттер федералды және аймақтық субсидияларға өтініш бере алатын жалғыз терезе ретінде әрекет етуге мүмкіндік береді, тек бір институттың өтінімді өңдеуі нәтижесінде әкімшілік кедергілер азаяды. Аймақтық субсидиялар көбінесе пайыздық мөлшерлемені субсидиялауда көрінеді, бұл клиент үшін ұзақ мерзімді (дерлік) пайызсыз несие болып табылады. Ұсынылатын мемлекеттік кепілдіктер туристік бизнес үшін кең мүмкіндіктер ашады. Осы мемлекеттік кепілдіктер бойынша толық тәуекелді үкімет көтереді.

Мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің мұндай моделі Үкіметтің әкімшілік шығыстарын қысқартуға ықпал етеді. ОЕНТ құрылымы толығымен өзін-өзі қаржыландырады, яғни нақты шығындар - бұл субсидия шығындары, бірақ жалақы немесе әкімшілік шығындар емес. Өтінімдердің өсуі, әсіресе стартаптар мен кепілдіктер үшін, ұсынылған қаржы құралдарын Австриядағы туризм индустриясы оң қабылдағанын көрсетеді. Бағдарламаға қатысуға өтінімдердің саны жылына орта есеппен 800-ге жуық, олардың шамамен 13%-ы жаңа фирмалардан келеді.

Бұл модель Австриядағы туристік кәсіпорындарды қолдауда өте сәтті болды. Үкіметпен тығыз ынтымақтастық жалпы өсу стратегияларына қолдау көрсетілетінін және халықаралық маркетингтік науқандар Австрияның туристік бағыт ретінде белгілі бір имиджін қалыптастыратынын білдіреді.

Бұдан басқа, мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің бұл нысаны экономикалық құлдырау кезінде қарыз қаражатына сұранысқа жәрдемдесу арқылы қарсы циклдік іс-қимылдарды қамтамасыз етеді. Серіктестік шеңберінде қайта құрылымдауды қолдау бөлімі күрделі экономикалық жағдайларда компанияларға қаржылық қолдау көрсетеді. ОЕНТ туризм индустриясының нақты қажеттіліктеріне қысқа мерзімді әрекеттермен жауап беруге қабілетті. Мысалы, 2013 жылы Дунай аймағындағы су тасқынынан зардап шеккен кәсіпорындарға арнайы көмек көрсетілді [10].

ЕОНТ ұсынған субсидиялар туризмге инвестиция салудың қуатты қозғалтқышы болды. Бұл мемлекеттік-жекеменшік әріптестіктің табысының негізгі факторлары мекеменің жиынтық тәжірибесі мен сенімділігінде жатыр.

Қазақстандық жағдайларда кәсіпкерлікті қаржыландыруда австриялық мемлекеттік-жекеменшік әріптестік тәжірибесін қолдану мүмкіндігін талдау әлеуетті жобаларды бағалау мен қаржыландырудың осындай тетігіне қатысуға қабілетті жеке банктерді іріктеу қажеттігін атап көрсетеді. Үкімет қызметтің екі саласында да: туризм және банк саласында қажетті ноу-хауы бар серіктестерге сенуі тиіс. Мұндай серіктестіктің негізгі міндеті нарықтық өзгерістерді ескере отырып, ұсыныстарды үнемі жақсарту болуы керек. Тұрақты негізде қол жетімді ұсыныстардың тұрақтылығы мен сенімділігін қамтамасыз етумен қатар, кенеттен туындаған мәселелерге жауап берудің икемділігін қамтамасыз ету қажет.

Туристік бизнесте тұтынушының таңдауын анықтайтын сұраныстың маңызды факторларының бірі-баға. Академиялық зерттеулер Еуропаға кіру туризмі үшін туристік сұраныстың орташа баға икемділігі - 1,291 екенін көрсетеді. Бұл бағаның 1% өсуі Еуропадағы туризмге сұраныстың орташа есеппен 1,291%-ға төмендеуіне әкелетінін көрсетеді [11]. Басқа ғалымдар белгілі бір қашықтыққа сұраныстың баға икемділігі межелі жерге байланысты деп санайды. Мысалы, Ноттингем университетінің зерттеушілері ЕО-ның басқа жекелеген елдеріндегі Франция тұрғындарының туризмге деген сұранысына әртүрлі факторлардың әсерін зерттеу үшін идеалды сұраныс жүйесінің моделін жасады. Олардың моделі Ұлыбританияда, Италияда және Испанияда бағаның 1%-ға өсуі Франциядан келген туристерге сұраныстың сәйкесінше 2,2%, 1,75% және 1,8% төмендеуіне әкелгенін көрсетті [12].

Бағаның сұранысқа әсері сапардың мақсатына да байланысты. Мысалы, іскери туристер балама бағыттарды немесе болу ұзақтығын таңдауда икемді саяхатшыларға қарағанда саяхат бағасының өзгеруіне онша сезімтал емес, бұл халықаралық туризмге сұраныстың икемділігін мета зерттеумен расталады, оған сәйкес іскерлік сапарлардың орташа баға икемділігі 0,35 құрайды. Бұл межелі жердегі бағаның 1%-ға өсуі іскерлік сапарларды орта есеппен 0,35%-ға төмендететінін көрсетеді [13]. Жағажай туристері туризмнің басқа түрлерін тұтынушылардан айырмашылығы, бағаның өзгеруіне сезімтал, бұл жақын алмастырғыштардың болуымен түсіндіріледі.

Туризм индустриясында баға бәсекеге қабілеттілігін ынталандырудың маңызды құралы салық саясаты болып табылады.

Сарапшылар атап өткендей, туристік көрсетілетін қызметтерге сұраныстың баға икемділігі басқа салалардың тауарлары мен көрсетілетін қызметтерімен салыстырғанда өте жоғары. Сонымен қатар, туристік индустрия шығаратын қызметтерді жақын алмастырғыштары бар «сәнді» тұтыну нысаны ретінде қарастыруға болады (мысалы, бағасы мен сапасы ұқсас пакеттерді ұсынатын балама бағыттар). Төмен немесе жоғары бағамен көрінетін бағаны құрайтын салықтардың шамалы өзгеруі де туристік келу деңгейіне айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Туризм саласындағы төмен бағалар шетелден келу туризмінің өсуін ынталандыру және жергілікті тұрғындарды шетелдік турларды емес, ішкі турларды таңдауға ынталандыру арқылы шығу туризмін қысқарту арқылы экспорттың өсуіне және импорттың азаюына ықпал етеді.

Пайда маржасы төмен және айтарлықтай буферлік капитал резервтері жоқ шағын және микро туристік сектор кәсіпорындары үшін салық жүйесіндегі шағын өзгерістер өміршеңдік пен банкроттық арасындағы айырмашылықты білдіруі мүмкін, өйткені бұл кәсіпорындар, әсіресе орналастыру секторында, ірі кәсіпорындардың (қонақ үйлердің) айтарлықтай бәсекелестігіне тап болады. Осылайша, жалпы туристік сала салықтардың өзгеруіне өте осал болумен қатар, туристік кәсіпкерлік үшін проблема салыстырмалы түрде ірі бизнестің тұрақты емес позициясымен күрделене түседі.

Сонымен қатар, келуші туристердің келуі басым болған жағдайда, туризммен байланысты секторларға салық салу басқа секторларға салық салудан гөрі тиімдірек, өйткені шетелдік туристердің тұтынушылық профицитінің төмендеуі ұлттық деңгейде әлеуметтік қамсыздандыруға әсер етпейді. Сондықтан туризм секторы көбінесе әр түрлі елдердің үкіметтері үшін кірісті көбейтудің оңай әдісі болып табылады. П.Форсайт пен Л. Дуайер туризмдегі салықтар үкіметтердің туристерден максималды жалдау ақысын алуға деген ұмтылысының көрінісі деп санайды, бұл саясаткерлер саланың ұзақ мерзімді өсуінен гөрі мемлекеттік кірістердің қысқа мерзімді өсуін қалайды деген тәуекелді анықтайды [14].

Туризммен байланысты жағымды сыртқы әсерлерді елемеге болмайды, олар өндірушілер мен тұтынушылардың шешімдерінде де ескерілмейді. Мысалы, туризм жергілікті тұрғындарға басқа ұлттар мен мәдениеттермен танысуға мүмкіндік береді, ал елдегі қолайлы туристік тәжірибе халықаралық қатынастарға әсер етуі мүмкін ізгі ниетті тудыруы мүмкін. Сондай-ақ, саланың жұмыспен қамтуға және өсуді ынталандыруға қосқан үлесінен көрінетін туризмнің айқын экономикалық артықшылықтары бар. Сондықтан дестинацияның бағалық бәсекеге қабілеттілігін және соның салдарынан туристік сұранысты арттыру мақсатында салықтарды төмендетуге жақсы негіз бар.

Туризмге байланысты қызметке ҚҚС-тың кез келген төмендеуі тұтынушыға берілетін болады. Егер туризмге деген сұраныс салыстырмалы түрде серпімді болса, қонақ үйлер мен мейрамханалар сияқты туризмге байланысты тауарлар мен көрсетілетін қызметтерге ҚҚС мөлшерлемесінің төмендеуі туристердің жалпы шығындарының өсуіне әкеледі және керісінше.

Екі негізгі фактор салықтың өзгеруінің туризмдегі сұранысқа, сектордағы шығындарға және өндірушілердің кірістеріне әсерін бірлесіп анықтайды:

- 1) ҚҚС өзгерісін бағаға ауыстыру дәрежесі;
- 2) туристік сұраныстың бағаның өзгеруіне сезімталдығы (сұраныстың баға икемділігі).

ҚҚС өзгеруіне байланысты жалпы экономикалық әсер содан кейін туризм индустриясы мен экономиканың басқа секторлары арасындағы байланыстарға байланысты болады [15].

ҚҚС-ны төмендетудің туризмге және жалпы экономикаға әсері шешуші дәрежеде кәсіпорындардың ҚҚС-ны түпкілікті тұтынушыға беру дәрежесіне, яғни «өтпелі» деп аталатын механизмге байланысты, бағаның төмендеуі немесе көтерілуі нәтижесінде тұтыну бағаларында көрсетілген салықтың өзгеру пайызы: қай тарап салық ауыртпалығын көтереді немесе қай тарап салықты төмендетудің көбірек пайдасын алады.

Сарапшылардың пікірінше, ҚҚС резиденттер мен резидентент еместерді қамтитындықтан, ол айтарлықтай салық базасын құрайды, сондықтан ставкалардың төмендеуі соңғы тұтынушы үшін туристік өнім бағасының төмендеуіне ықпал етуі мүмкін және туристік ағындарға және соның салдарынан елдердің экономикасына пропорционалды емес оң әсер етуі мүмкін. Бұдан басқа, іс жүзінде көрсетілетін қызметтердің экспорты болып табылатын шетелдік азаматтарға көрсетілетін қызметтерді сату бойынша қонақ үйлердің айналымына ҚҚС салу объектілерінен алып тастауға болады.

Жеңілдікті салық салу тетіктерін бизнесті қолдаудың басқа шараларынан бөлек қолдануға болмайтынын түсіну қажет. Салықтық жеңілдіктер бюджет кірістерінің қысқаруына әкеледі және мемлекет пен жергілікті билік органдарының өздерінің әлеуметтік міндеттемелерін орындауына теріс әсер етуі мүмкін.

■ Қорытынды

Осылайша, шетелдік тәжірибеге сүйене отырып, туризм саласындағы кәсіпкерлік белсенділікті ынталандыру үшін бірқатар экономикалық шараларды ұсынуға болады.

Туристік көрсетілетін қызметтердің бағасын қатаң түрде өзіндік құн бойынша белгілеу. Туристік қызмет көрсетудің оңтайлы бағасын белгілеуге ықпал ететін туристік объектілерді салу және пайдалану үшін шикізат пен ресурстардың отандық өндірісін дамыту. Мұның барлығы өз кезегінде ішкі туризмге сұраныстың артуына ықпал етеді.

Туризм секторынан түсетін салық түсімдерін туристік инфрақұрылымды, туризм саласындағы инвестициялық жобаларды дамыту мен жақсартуға пайдалану. Туризмдегі кәсіпкерлікті дамытудың негізгі шарттарының бірі – кәсіпкерлікті дамытуға және бизнес үшін перспективалы сала ретінде туризмді таңдауға қолайлы жағдай туғызатын инфрақұрылымның даму деңгейі.

Салық ставкаларын көрсетілетін қызмет түріне, кәсіпорын көлеміне, кәсіпорынның даму кезеңіне байланысты саралау. Салық ставкаларының шамалы өзгеруінің өзі туристік келу көлеміне, демек, туристік кәсіпорынның пайдасына әсер етуі мүмкін.

Сонымен қатар, салық саласында қазақстандық нарықта шетелдік туристік өнімді сататын турагенттермен салыстырғанда туроператорларға салық жүктемесін азайтуды қарастырған жөн.

Жергілікті туристік прокатты енгізу, мысалы, көлік құралдарына және т.б.

Объектілерді салу кезінде кедендік әкелу баждарын және ҚҚС төлеуден босату. Туризм ұлттық экономикаға көбірек кіріс беретін шынымен басым секторға айналуы үшін туризм саласындағы салық саясатын қайта қарау қажет. Еуропалық немесе жаһандық экономикалық дағдарыстың нәтижесінде мұндай салық қолданылатын көптеген еуропалық елдердегідей қонақ үйлер үшін қазіргіге тең немесе одан аз қосылған құн салығын қолданған жөн.

Туризмді дамытудың мемлекеттік қорын құру. Мамандандырылған қор туризм саласының қажеттіліктерін қаржыландыруға, несиелер мен кепілдіктер беруге бағытталатын болады. Өзара несие және өзара сақтандыру қоғамдарын дамыту. Туристік кәсіпорындардың кепілдерін жою. Мемлекет кепілдіктерін, кепілдік кооперативтерін дамыту. Гранттарды қоса қаржыландыру жүйесін дамыту. Краудфандингтің дамуы, жобаны бірнеше несие берушілер қаржыландыратын қарыз алу механизмі.

Осылайша, экономикалық қолдау туризмдегі кәсіпкерлік белсенділікті ынталандырудың маңызды және тиімді бағыттарының бірі болып табылады, өйткені ол субъектілерге бизнесті ұйымдастыру және жүргізу үшін тікелей қаражат беруді көздейді. Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қаржыландыру ерекше орын алады, өйткені кәсіпкерлерді қолдау бағдарламаларын әзірлеумен және қаржыландырумен тек мемлекет айналысады.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім министрлігінің ғылым Комитеті қаржыландырады (ИРН АР14972652).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Fuji, E., Khaled, M., & Mak, J. The exportability of hotel occupancy and other tourist taxes. *National Tax Journal*, 38, 1985. – p. 169–177.
2. Combs, J.P., and B. Elledge, Effects of a Room Tax tions. There are a wide variety of factors affecting the on Resort Hotels/Motels, *National Tax Journal*. Vd. seasonal pattern of the revenue series. Hotel room 32, 1979. p. 201-207.
3. Abeyratne, R.I.R. «Air Transport Tax and its consequences on Tourism», *Annals of Tourism Research*, Vol. 20, 1993. p. 450-460.
4. Bird, R.M. Tax Policy and Economic development. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1992.
5. OECD «Financing approaches for tourism SMEs and entrepreneurs», *OECD Tourism Papers*, OECD Publishing, Paris, 2017. <http://dx.doi.org/10.1787/8d06572a-en>
6. Ribau C. P., Moreira A. C., Raposo M. SMEs innovation capabilities and export performance: an entrepreneurial orientation view // *Journal of Business Economics and Management*. – 2017. – T. 18. – №. 5. – p. 920-934.
7. Frimanslund T., Kwiatkowski G., Oklevik O. The role of finance in the literature of entrepreneurial ecosystems // *European Planning Studies*. – 2022. – p. 1-20.
8. Dominika Kaczan «Crowdfunding as an innovative way of financing projects by society based on the fintech industry». *Zarządzanie Mediami Tom, 7 (2)*, 2019. p. 117-126.
9. Khalilov L., Yi C. D. Institutions and entrepreneurship: Empirical evidence for OECD countries // *Entrepreneurial Business and Economics Review*. – 2021. – T. 9. – №. 2. – p. 119-134.
10. Hellenic Fund for Entrepreneurship and Development (ETEAN SA) www.etean.com.gr (қол жеткізу күні 25.02.2023)
11. Peng et al. «A meta-analysis of international tourism demand elasticities», *Journal of Travel Research*, Vol. 54(5), 2015. – p. 611-633.
12. The Impact of Taxes on the Competitiveness of European Tourism. Final Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. ISBN 978-92-79-69659-6 doi: 10.2873/22642. <http://www.europa.eu>
13. Ibragimov, K., Perles-Ribes, J. F., & Ramón-Rodríguez, A. B. The economic determinants of tourism in Central Asia: A gravity model applied approach. *Tourism Economics*, 28(7), 2022. – p.1749–1768. <https://doi.org/10.1177/13548166211009985>.
14. Forsyth, P. and L. Dwyer, 2002, «Market Power and the Taxation of Domestic and International Tourism» *Tourism Economics*, 8(4), 2002. p. 377-399.
15. Tleuberdinova, A., Shayekina, Z., Salauatova, D., & Pratt, S. Macro-economic Factors Influencing Tourism Entrepreneurship: The Case of Kazakhstan. *The Journal of Entrepreneurship*, 30(1), 2021. – p. 179–209. <https://doi.org/10.1177/0971355720981431>

REFERENCES:

1. Fuji, E., Khaled, M., & Mak, J. The exportability of hotel occupancy and other tourist taxes. *National Tax Journal*, 38, 1985. – p. 169–177.
2. Combs, J.P., and B. Elledge, Effects of a Room Tax tions. There are a wide variety of factors affecting the on Resort Hotels/Motels, *National Tax Journal*. Vd. seasonal pattern of the revenue series. Hotel room 32, 1979. p. 201-207.
3. Abeyratne, R.I.R. «Air Transport Tax and its consequences on Tourism», *Annals of Tourism Research*, Vol. 20, 1993. p. 450-460.
4. Bird, R.M. Tax Policy and Economic development. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1992.
5. OECD «Financing approaches for tourism SMEs and entrepreneurs», *OECD Tourism Papers*, OECD Publishing, Paris, 2017. <http://dx.doi.org/10.1787/8d06572a-en>
6. Ribau C. P., Moreira A. C., Raposo M. SMEs innovation capabilities and export performance: an entrepreneurial orientation view // *Journal of Business Economics and Management*. – 2017. – T. 18. – №. 5. – p. 920-934.
7. Frimanslund T., Kwiatkowski G., Oklevik O. The role of finance in the literature of entrepreneurial ecosystems // *European Planning Studies*. – 2022. – p. 1-20.
8. Dominika Kaczan «Crowdfunding as an innovative way of financing projects by society based on the fintech industry». *Zarządzanie Mediami Tom, 7 (2)*, 2019. p. 117-126.
9. Khalilov L., Yi C. D. Institutions and entrepreneurship: Empirical evidence for OECD countries // *Entrepreneurial Business and Economics Review*. – 2021. – T. 9. – №. 2. – p. 119-134.
10. Hellenic Fund for Entrepreneurship and Development (ETEAN SA) www.etean.com.gr (Qol jetkizu küni 25.02.2023)
11. Peng et al. «A meta-analysis of international tourism demand elasticities», *Journal of Travel Research*, Vol. 54(5), 2015. – p. 611-633.
12. The Impact of Taxes on the Competitiveness of European Tourism. Final Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. ISBN 978-92-79-69659-6 doi: 10.2873/22642. <http://www.europa.eu>
13. Ibragimov, K., Perles-Ribes, J. F., & Ramón-Rodríguez, A. B. The economic determinants of tourism in Central Asia: A gravity model applied approach. *Tourism Economics*, 28(7), 2022. – p.1749–1768. <https://doi.org/10.1177/13548166211009985>.
14. Forsyth, P. and L. Dwyer, 2002, «Market Power and the Taxation of Domestic and International Tourism» *Tourism Economics*, 8(4), 2002. p. 377-399.
15. Tleuberdinova, A., Shayekina, Z., Salauatova, D., & Pratt, S. Macro-economic Factors Influencing Tourism Entrepreneurship: The Case of Kazakhstan. *The Journal of Entrepreneurship*, 30(1), 2021. – p. 179–209. <https://doi.org/10.1177/0971355720981431>

ФИНАНСОВЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ СТИМУЛИРОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ТУРИЗМЕ

Тлеубердинова А.Т.

Д.э.н., профессор

Институт экономики Комитета науки Министерства
науки и образования Республики Казахстан

г.Алматы, Казахстан,

E-mail: tat404@mail.ru

ORCID: 0000-0001-8762-5932

Салауатова Д.М.*

PhD, постдокторант

Карагандинский университет Казпотребсоюза
г.Караганды, Казахстан

E-mail: d.salauatova@keu.kz

ORCID: 0000-0001-8569-3755

Аннотация: Становление стабильной экономической ситуации во многом зависит от темпов развития предпринимательства в стране. Одной из наиболее перспективных отраслей для занятия предпринимательской деятельностью в Казахстане является отрасль туризма. Туристский бизнес является одним из крупнейших и наиболее быстрорастущих секторов экономики во всем мире. Туризм является одной из ведущих отраслей экономики многих стран. Среди них Турция, Греция, Египет, Испания, Франция, Индия, Малайзия, Таиланд, ОАЭ и др. Позитивный опыт развития туристской отрасли за счет поддержки государства в этих странах можно применить и в нашей стране.

Индустрии туризма отводится значительная роль в повышении социально-экономического благосостояния страны и ее регионов: пополнение государственного бюджета, рост ВВП, создание новых рабочих мест, снижение уровня безработицы, сохранение истории и культуры, возрождение традиционных ремесел и др.

Однако, количество туристских прибытий в страну все еще характеризуется низкими темпами развития. Причинами таких показателей все еще остаются: неразвитость туристской инфраструктуры и невысокое качество сервиса. Данные проблемы определили необходимость рассмотрения вопросов стимулирования деятельности предпринимателей туристской сферы через формирование благоприятных экономических условий.

Целью исследования является изучение зарубежного опыта в части стимулирования предпринимательской деятельности через финансовые инструменты и адаптация их в отечественных условиях.

Исследование базируется на методах теоретического анализа и синтеза, сравнения, обобщения и изучения зарубежного опыта.

По итогу исследования было предложено ряд финансово-экономических мер по стимулированию предпринимательской деятельности в сфере туризма.

Ключевые слова: предпринимательство, отрасль туризма, стимулирование, экономические меры, налоги

FINANCIAL INSTRUMENTS FOR STIMULATING ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN TOURISM

Tleuberdinova A.T.

D.e.s., Associate Professor
 Institute of Economics Science Committee of the
 Ministry of Science of Higher Education of the
 Republic of Kazakhstan
 Almaty, Kazakhstan
 E-mail: tat404@mail.ru
 ORCID: 0000-0001-8762-5932

Salauatova D.M.*

PhD, postdoctoral student
 Karaganda University of Kazpotrebsoyuz
 Karaganda, Kazakhstan,
 E-mail: d.salauatova@keu.kz
 ORCID: 0000-0001-8569-3755

Abstract: The formation of a stable economic situation largely depends on the pace of development of entrepreneurship in the country. One of the most promising industries for doing business in Kazakhstan is the tourism industry. The tourism business is one of the largest and fastest growing economic sectors in the world. Tourism is one of the leading sectors of the economy in many countries. Among them are Turkey, Greece, Egypt, Spain, France, India, Malaysia, Thailand, UAE, etc. The positive experience of developing the tourism industry through state support in these countries can be applied in our country.

The tourism industry has a significant role to play in improving the socio-economic well-being of the country and its regions: replenishing the state budget, GDP growth, creating new jobs, reducing unemployment, preserving history and culture, reviving traditional crafts, etc.

However, the number of tourist arrivals in the country is still characterized by low rates of development. The reasons for such indicators still remain: the underdevelopment of tourism infrastructure and the low quality of service. These problems determined the need to consider the issues of stimulating the activities of entrepreneurs in the tourism sector through the formation of favorable economic conditions.

The aim of the study is to study foreign experience in terms of stimulating entrepreneurial activity through financial instruments and adapting them to domestic conditions.

The study is based on the methods of theoretical analysis and synthesis, comparison, generalization and study of foreign experience.

As a result of the study, a number of financial and economic measures were proposed to stimulate entrepreneurial activity in the tourism sector.

Keywords: entrepreneurship, tourism industry, incentives, economic measures, taxes

MPHTI 06.58.55

DOI: <https://doi.org/10.55871/2072-9847-2023-59-2-19-27>**К.М.Балгинова***

к.э.н., ассоциированный профессор
НАО «Актюбинский региональный универ-
ситет имени К. Жубанова»
г. Актобе, Казахстан
E-mail: k_balginova@mail.ru
ORCID: 0000-0002-3114-1135

Г.М.Сагиндыкова

к.э.н.
Esil University
г.Астана, Казахстан
E-mail: gsmaktobe1@mail.ru
ORCID: 0000-0003-0819-237X

Г.С.Тусибаева

PhD, ассоциированный профессор
Esil University
г. Астана, Казахстан
E-mail: igulmira_80@mail.ru
ORCID: 0000-0002-6004-3569

И.Ш. Ажаипова

магистр экономических наук,
ст.преподаватель
НАО «Актюбинский региональный универ-
ситет имени К. Жубанова»
г. Актобе, Казахстан
E-mail: aich-aktobe@mail.ru
ORCID: 0000-0001-5601-7651

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ МОДЕРНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ПЕНСИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация: Пенсионное обеспечение является приоритетом государственной социально-экономической политики. За последнее время экономическое развитие большинства стран и необходимость пенсионной реформы находились в центре научных и общественных дискуссий. Экономическая природа пенсионного обеспечения заключается в том, что оно отражает необходимость финансового обеспечения граждан по утрате ими трудоспособности, с учетом возраста и вклада в пенсионную систему страны. На данный момент актуальны вопросы пенсионного обеспечения, упомянутые Президентом страны в «Стратегии «Казахстан – 2050» и в Концепции модернизации пенсионной системы.

В данной статье проведен обзор литературы по исследуемым вопросам, рассмотрены примеры пенсионных систем развитых стран мира, согласно глобального рейтинга по критериям. Приведены показатели эффективности пенсионной системы Республики Казахстан и отражены особенности отечественного пенсионного обеспечения: проанализирована доходность пенсионных активов с учетом инфляции, рассмотрен коэффициент замещения как основной фактор эффективности функционирования пенсионной системы в сравнении с зарубежными странами. Предложены рекомендации по модернизации отечественной системы пенсионного обеспечения, с учетом сложившейся тенденции ускоренного старения населения, с целью снижения нагрузки на бюджет и повышения размера пенсионных выплат.

Ключевые слова: пенсионное обеспечение, накопительная пенсионная система, пенсионные накопления, пенсионная реформа, пенсионный фонд.

■ Введение

Актуальность выбранной темы исследования предопределилась тем, что пенсионное обеспечение - это составляющая экономики страны в целом. В последние годы в связи с изменением демографической ситуации большинства стран возникла особая актуальность и значимость проблемы реформирования пенсионной системы.

Обеспечение финансовой стабильности в пенсионном возрасте является одним из важных аспектов в жизнедеятельности человека. Достижение достойного уровня пенсионного обеспечения приобретает особое значение в современной социальной политике государства, что нашло отражение в Стратегии «Казахстан-2050» [1]. Демографический дисбаланс, ускоренное старение населения, финансовая нестабильность привели к тому, что определенные категории людей не в состоянии обеспечить себе достойную старость. Эта проблема прозвучала в Послании Президента, который обратил внимание на необходимость модернизации существующей пенсионной системы [2].

Целью исследования является оценка функционирования системы пенсионного обеспечения в Республике Казахстан и разработка рекомендаций по ее дальнейшему совершенствованию.

■ Обзор литературы

Изучению пенсионного обеспечения, проблем обеспечения граждан достигших пенсионного возраста, способов решения существующих проблем и путей развития пенсионного обеспечения посвящены труды таких известных экономистов как Г. Н. Абдыкаликова [3], А.М. Курманов [3], Т.С. Есаулкова [4], У.Баймуратов [5], А. Изекенова [6], М.Н. Аманбаев [7], М.Д. Жаумитова [8] и другие.

Так вопросы социальной защиты населения рассматривали Г. Н. Абдыкаликова и А.М. Курманов. Следующие казахстанские ученые М.Д. Жаумитова и Т.С. Есаулкова акцентировали внимание на вопросах функционирования пенсионного обеспечения, критерии его оценки и влияния на качество жизни граждан.

■ Материалы и методы

При написании статьи были использованы общие подходы научного познания, в частности сбор и исследование данных, сравнения, методы статистического анализа и синтеза, метод научной абстракции.

При изучении теоретических основ, а также при исследовании функционирования пенсионного обеспечения был использован метод сравнения, а также статистический анализ.

■ Результаты и обсуждения

Главной целью стратегии развития пенсионного обеспечения является благополучие граждан страны. Необходимо помнить, что основополагающая цель любого института государственного социального страхования – это обеспечение нетрудоспособного населения и борьба с бедностью, путем перераспределения доходов между различными категориями граждан от более обеспеченных к менее обеспеченным налоговыми инструментами. Данная модель функционировала в Республике Казахстан до 1 января 1998 года. В зарубежной литературе преобладает мнение [9,10], что в случае ускоренного старения населения целесообразно ограничить государственное финансирование и ввести элементы частного финансирования. Поскольку старение населения не является главенствующим фактором, определяющим устойчивость пенсионных систем, что видно в некоторых странах ЕС, где процессы старения населения ускоряются, но тем не менее коэффициент замещения остается высоким [11]. Таким образом в основе успешного функционирования пенсионной системы является не только наличие демографических, экономических, но и политических факторов.

Пенсионная система Республики Казахстан сформирована с учетом мирового опыта, особенностей национальной экономики и ее специфики. Практически для всех национальных пенсионных систем характерно сочетание классических распределительных и накопительных элементов в различных их комбинациях (таблица 1). Это способствует финансовой стабильности пенсионной системы и позволяет повысить уровень пенсионного страхования, распределяя его роль между государством, работником и работодателем, одновременно сглаживая недостатки одного компонента за счет преимуществ другого. Кроме того, преимущества многокомпонентных систем пенсионного страхования признаны Всемирным банком, который имеет большой опыт в реформировании национальных пенсионных систем [12].

Таблица 1. Рейтинг пенсионных систем за 2020 год

Страны	Тип пенсионной системы	Общий индекс оценки	Адекватность	Устойчивость	Целостность
Нидерланды	Смешанный: основная пенсионная модель – солидарная/с установленными выплатами (Pay-As-You-Go/DB)	82,6	81,5	79,3	88,9
Дания	Смешанный: основная пенсионная модель – накопительная (DC)	81,4	79,8	82,6	82,4
Израиль	Смешанный: основная пенсионная модель – накопительная (DC)	74,7	70,7	72,4	84,2
Австралия	Смешанный: основная пенсионная модель – накопительная (DC)	74,2	66,8	74,6	85,5

Страны	Тип пенсионной системы	Общий индекс оценки	Адекватность	Устойчивость	Целостность
Финляндия	Смешанный: основная пенсионная модель – с установленными выплатами (DB)	72,9	71,0	60,5	93,5
Казахстан	Смешанный: основная пенсионная модель – солидарная/ накопительная (DC)	65,7	59,0	69,6	70,9
	Defined Contribution-DC Defined Benefit - DB				

Источник: Составлено авторами на основе источника [13]

Согласно данным глобального рейтинга пенсионных систем: Mercer cfa institute global pension index (MCGPI) - 2020 наиболее успешные пенсионные системы сложились в следующих странах – Нидерланды, Дания, Израиль, Австралия и Финляндия, что свидетельствует о более высокой эффективности пенсионных систем с накопительным компонентом [13]. Что позволяет рассчитывать современной пенсионной системе Казахстана рассчитывать на успешное функционирование в будущем. Кроме того, вышеуказанное реформирование согласуется и с общемировыми трендами по переходу от распределительных систем к DC системам в условиях глобального старения населения. По данным группы Thinking Ahead Institute за последние 20 лет доля активов DC в совокупных пенсионных активах выросла на 16 процентных пунктов (с 38% в 2001 г. до 54% в 2021 г.) [14].

На данный момент пенсионную систему Казахстана можно разделить на 3 уровня: базовая пенсия и солидарная пенсионная система; накопительная пенсионная система; добровольная накопительная пенсионная система. За годы реформирования пенсионная система Казахстана достигла определенных успехов и характеризуется следующими показателями. Более подробно рассмотрим на показателях эффективности пенсионной системы в Республике Казахстан (таблица 2).

Таблица 2. Показатели эффективности пенсионного обеспечения Республики Казахстан (млн.тг)

Показатели	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.
Валовый внутренний продукт	54378858	61819536	69532627	70649033	83951588
Взносы в ЕНПФ	756053	847382	990119	1084916	1340569
Выплаты из ЕНПФ*	211 118	168 638	210 190	193 428	2 882 886
Активы ЕНПФ	7 780 738	9 377 642	10800539	12913475	1307066
Переводы из ЕНПФ в страховые компании	26 058	26 081	56 921	46 325	60 503
Выплаты из ЕНПФ без переводов страховые компании	185 060	142 557	153 269	147103	207850
Отношение пенсионных накоплений к ВВП (%)	14,3	15,2	15,5	18,3	15,6
Рост взносов в ЕНПФ (%)	36,7	12,3	16,8	9,6	23,6
Рост выплат из ЕНПФ (%)*	25,90	-20,10	7,50	-4,02	41,3

Источник: Составлено авторами на основе источника [13]

Показатели	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.
Активы ЕНПФ к ВВП (%)	14,3%	15,2%	15,7%	18%	16%
Охват населения пенсионной системой, %	75	75,5	77,5	79,0	79,2
Коэффициент замещения, %	49,1	53,8	52,7	50,2	52,7
Доля ЕНПФ в общих выплатах пенсий	10,4%	6,7%	6,3%	8,4	22%
*В 2018 прекратились одноразовые выплаты всех накоплений из ЕНПФ					
Источник: Составлено авторами на основе источника [15,16]					

Данные показывают, что, несмотря на реформирование в пенсионной системе, государственный бюджет до сих пор играет ключевую роль в финансировании пенсий. Так по итогу 2021 года средний размер пенсии в Казахстане составил 128408 тенге, из которых за счет финансирования госбюджета – 99937 тенге, что составляет 78%, выплата из ЕНПФ – 28471 тенге или 22%, что свидетельствует о высокой нагрузке на государственный бюджет [14].

Одной из особенностей пенсионного обеспечения в Казахстане является государственная гарантия сохранения пенсионных накоплений с учетом инфляции. В случае превышения уровня инфляции над доходностью, за счет государственных финансовых средств возмещается потерянный размер пенсионных накоплений, но в случае равенства, а также превышения, государственная гарантия не выплачивается. Также государственная гарантия не начисляется в том случае, если накопления поступают на специальные счета, даже с учетом уровня инфляции.

Согласно статье 5 Закона «О пенсионном обеспечении в Республике Казахстан», в стране действует система государственной гарантии сохранности обязательных видов пенсионных взносов в размере фактически внесенных на индивидуальный пенсионный счет сумм с учетом уровня инфляции на момент достижения пенсионного возраста и иных прав, предусмотренных законом [17].

Другими словами, при выходе человека на пенсию накопленная на индивидуальном пенсионном счете доходность рассчитывается относительно уровня накопленной инфляции за весь период работы в накопительной пенсионной системе. Если накопленный инвестиционный доход будет ниже уровня инфляции, государство выплатит эту разницу бенефициару за счет республиканского бюджета одновременно. Если доходность равна инфляции или превышает ее, то государственная гарантия не выплачивается. К слову надо сказать, что реальная доходность пенсионных активов начиная с 2014 г. до конца 2021 года никогда не была отрицательной, что отражено в таблице 3.

Таблица 3. Динамика доходности пенсионных активов и инфляции

Показатели	2014 г.	2015 г.	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.
Пенсионные накопления, трлн.тг	4,52	5,83	6,68	7,78	9,3	10,8	12,9	13,07
Доходность, %	6,31	15,65	7,95	7,92	11,27	6,57	10,92	11,13
Инфляция	7,4	13,6	8,5	7,1	5,3	5,4	7,5	8,4
Реальная доходность пенсионных активов, %	-1,09	2,05	-0,55	0,82	5,97	1,17	3,42	2,73
Источник: Составлено авторами на основе источника [15]								

Таким образом видно, что накопленная доходность пенсионных активов за весь период существования накопительной пенсионной системы (начиная с 1998 года до конца 2021 года) составила 681,13%, при накопленной инфляции за тот же период 546,77%, образуя фактическую доходность пенсионных активов на уровне 134,36%, что значительно меньше не только с аналогичными показателями пенсионных систем зарубежных стран, но и меньше доходности по сравнению с альтернативными источниками внутри страны.

Одним из показателей адекватности пенсионных выплат является коэффициент замещения, который по итогам 2021 года составил 52% по совокупной пенсии и 11% по накопительному компоненту, что является критически низким показателем по сравнению со странами ОЭСР и ниже рекомендаций минимального стандарта (40%) Международной организации труда [18]. Для снижения нагрузки на государственный бюджет необходимо проведение реформ, направленных на повышение доходности пенсионных активов в Республике Казахстан.

Следующей проблемой являются низкие доходы населения и плохой охват. Данная проблема в нашей стране одна из сложных, согласно мнениям некоторых экспертов, в тени находится около трети ВВП страны, что негативно отражается на пенсионной системе и не важно распределительная она или накопительная. Соккрытие доходов, установление минимальных заработных плат в качестве оплаты за труд, нерегулярные взносы самозанятых или их полное отсутствие приносят огромный вред стране, и соответственно пенсионной системе. Несправедливость объемов пенсионных отчислений сказывается в первую очередь на гражданах, кто добросовестно совершает отчисления по всем видам налогов и внебюджетных платежей, но в итоге получают пенсию несоразмерную их текущим доходам.

Кроме того, в стране достаточно большой слой населения, имеющего низкие доходы, так по итогу 2021 года согласно информации Комитета по статистике, размер медианной зарплаты составил 157,9 тыс. тенге, которую получают больше 50% трудоустроенных казахстанцев, при этом уровень средней заработной платы в Казахстане за тот же период достиг 250 тыс. тенге, что выше медианной на 58,3% [19]. Очевиден факт социального неравенства, поскольку чем больше разрыв, тем больше доля людей с низкой заработной платой.

Согласно актуарным расчетам ЕНПФ вкладчик, который прошел полный цикл пенсионной системы, а это 40 лет и ежемесячно отчислял часть своего дохода в размере не менее 10%, коэффициент замещения не превысит и 30% [14]. Ниже на рисунке отображены коэффициенты замещения в различных странах.

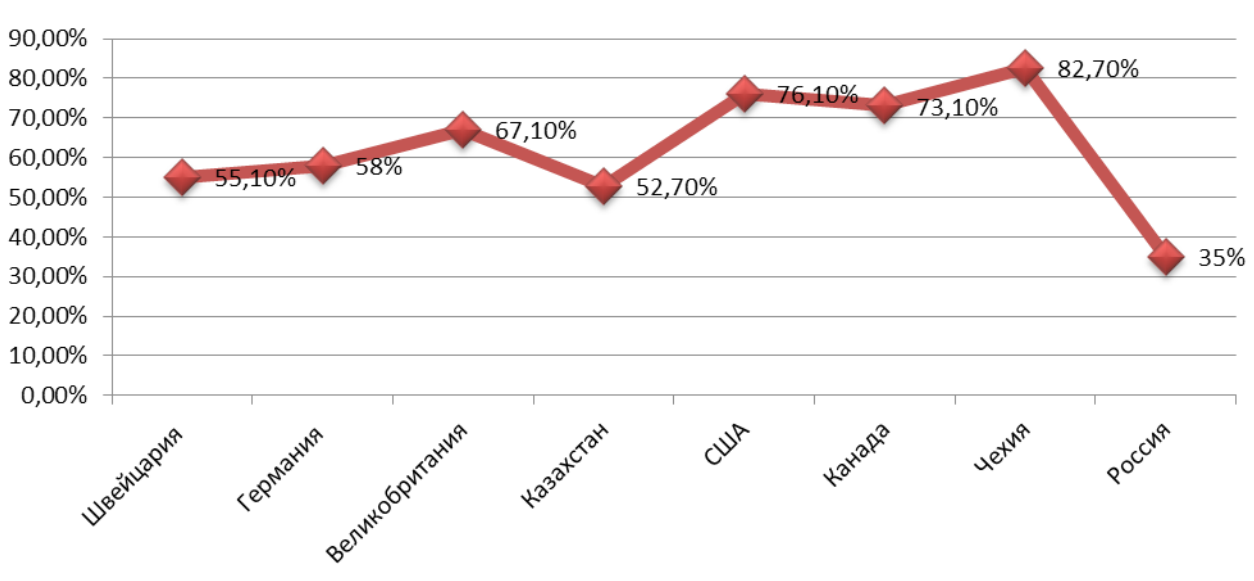

Рисунок 1. Коэффициенты замещения различных стран

Источник: Составлено автором

Рисунок 1 демонстрирует, что в Казахстане низкий коэффициент замещения. Мы можем сравнить наш показатель с показателем Российской Федерации, несмотря на то, что коэффициент замещения в России меньше чем в Казахстане, но и там и там львиная доля этого показателя приходится на государство. Показатель в Швейцарии, казалось бы, не достигает и 60%, но у них работают добровольные и обязательные программы пенсионного обеспечения, которые обеспечивают дополнительные 23,1%. Такая же ситуация и в Великобритании – 34,4%, в Канаде – 34% и т.д. В Казахстане есть возможность делать добровольные взносы, но основная разница в том, что в других странах государство стимулирует население делать добровольные пенсионные отчисления, нежели в нашей стране.

Одной из особенностей пенсионного обеспечения в Казахстане является государственная гарантия сохранения пенсионных накоплений с учетом инфляции. В случае превышения уровня инфляции над доходностью, за счет государственных финансовых средств возмещается потерянный размер пенсионных накоплений, но в случае равенства, а также превышения, государственная гарантия не выплачивается.

В итоге, надежность пенсионного обеспечения зависит от всех участников пенсионной системы. В первую очередь – это государство, которое обеспечивает граждан Казахстана базовой пенсией, а также осуществляет выплаты участникам солидарной пенсионной системы. Работодатели также не остаются в стороне, они обязаны в срок осуществлять как обязательные, так и профессиональные взносы в накопительный пенсионный фонд. Эти средства являются собственностью граждан и могут передаваться по наследству. И соответственно, ответственность лежит на самом вкладчике, который должен контролировать процесс начисления пенсионных взносов на индивидуальный пенсионный счет. Однако, в случае если наше государство не проведет реформу современного пенсионного обеспечения и не повысит доходность пенсионных накоплений, то финансирование будет и дальше продолжаться за счет государственного бюджета.

■ Заключение

Для дальнейшего развития Казахстану нужна полноценная перезагрузка пенсионной системы. Принятая в 2014 году «Концепция дальнейшей модернизации пенсионной системы Республики Казахстан до 2030 года» была актуальна на тот период реального времени, современные реалии требуют решения других проблем [20]. Учитывая ускоренное старение населения, требуется модернизация накопительной пенсионной системы с целью снижения нагрузки на бюджет и повышения размера пенсионных выплат:

- либерализацию инвестиционных стратегий ЕНПФ с возможностью предложения различных инвестиционных портфелей на выбор вкладчика;
- внедрение индивидуальных коэффициентов замещения с учетом стажа в пенсионной системе, половозрастных характеристик вкладчиков, объема накоплений и отсутствия изъятий пенсионных накоплений.
- развитие внутреннего рынка инвестиций, включая рынок производных ценных бумаг, в целях повышения инвестиционных возможностей ЕНПФ;
- построение реалистичной кривой доходности по государственным ценным бумагам (ГЦБ) РК, адекватно отражающей стоимость денег на рынке инвестиций;
- внедрение налогового стимулирования дополнительных пенсионных взносов со стороны работодателя и работников, посредством предоставления налоговых льгот по индивидуальному/корпоративному подоходному налогу и страховым взносам;
- внедрение системы социальной защиты для тех, кто не достиг удовлетворительно высокого уровня сбережений, при прохождении полного цикла участия в пенсионной системе. А именно: запуск базовой социальной пенсии и дополнительной пенсии с проверкой дохода, выплачиваемой в размере чуть более половины минимальной заработной платы; введение обязательного участия в системе индивидуального учета самозанятых (практически всех, кто платит подоходный налог); улучшенные налоговые льготы по добровольным сбережениям; специальные субсидии для матерей, других женщин и молодых граждан;
- государственное софинансирование лиц предпенсионного возраста по добровольным пенсионным взносам. Если фонд страны выделит часть средств на стимулирование ДПВ, то государство может удваивать этот взнос, что и является основным принципом софинансирования.

В дальнейшем перспективы накопительной пенсионной системы должны быть связаны с развитием фондового рынка и внедрением пенсионных программ, отличающихся друг от друга составом финансовых инструментов в портфеле пенсионных активов, доходностью и степенью инвестиционного риска для различных возрастных групп вкладчиков, то есть для обеспечения достаточной доходности пенсионных накоплений необходимо дальнейшее проведение мероприятий по диверсификации инвестиционного портфеля пенсионных фондов и расширению перечня финансовых инструментов, годных для инвестирования за счет пенсионных активов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана, г. Астана, 14 декабря 2012 года «Стратегия «Казахстан – 2050» Курс Республики Казахстан». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050> (дата обращения: 25.11.2022)
2. Послание Главы государства К.К. Токаева народу Казахстана. «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество.» URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130> (дата обращения: 11.10.2022)
3. Социальная защита населения в условиях демографических изменений в Республике Казахстан/ Г.Н Абдыкаликова, А.М. Курманов. - Астана, 2010. - 396 с
4. Есаулкова Т.С. Зарубежный опыт регулирования процессов инвестирования пенсионных активов //Труд и социальные отношения. - 2020. - №2. - С.75-88.
5. Баймуратов У.Б. Национальная экономическая система. – Алматы: Ғылым, 2017. – 536 с.
6. Изекенова А.К. Анализ зарубежных систем пенсионного обеспечения. Вестник КазНУ. Серия экономическая. №1 (119). 2017. – С.226-235.
7. Аманбаев М.Н. Пенсионное обеспечение в Казахстане: учебное пособие / М. Н. Аманбаев; Казахский экономический университет имени Т. Рыскулова. - Алматы: Экономика, 2019. - 278 с.
8. Junusbekova, G.; Zhaumitova, M.; Kurmanov, A. Management in social policy: Case by example in pension provision of citizens of the Republic of Kazakhstan. Public Policy and Administration. Том 19, Выпуск 4, Страницы 75 – 912020
9. Aaron, H. (1966). The Social Insurance Paradox. Canadian Journal of Economics and Political Science/Revue canadienne de économiques et science politique, 32(3), 371–374, <https://doi.org/10.2307/139995>
10. Disney, R. (1999). Notional Accounts as a Pension Reform Strategy: An Evaluation. The World Bank. Social Protection Discussion Papers and Notes No. 21302
11. L.Lakotova. Politicka Ekonomie Том 69, Выпуск 1, Страницы 48 - 72March 2021. URL: <https://doi.org/10.18267/J.POLEK.1307> (дата обращения: 24.10.2022)
12. Елемесов Р.Е., Оспанбаев Ж.А., Жолдасбай Ж.Б. Становление и развитие пенсионной системы Казахстана: ретроспективный анализ. Российский внешнеэкономический вестник 3-2021
13. Mercer cfa institute global pension index (MCGPI) – 2020. URL: <https://www.mercer.com/content/dam/mercer/attachments/private/asia-pacific/australia/campaigns/mcgp-2020/MCGPI-2020-full-report-1.pdf> (дата обращения: 08.11.2022)
14. Годовой актуарный отчет 2021. URL: <https://www.enpf.kz/upload/medialibrary/ca5/ca5d806daa470e4984a15d3e37ee47a2.pdf> (дата обращения: 13.12.2022)
15. Данные Единого накопительного пенсионного фонда Республики Казахстан. URL: <https://www.enpf.kz/ru/> (дата обращения: 17.12.2022)
16. Данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК. URL: <https://new.stat.gov.kz/ru/> (дата обращения: 20.12.2022)
17. О пенсионном обеспечении в Республике Казахстан. Закон Республики Казахстан от 21 июня 2013 года № 105-V. (с изменениями и дополнениями по состоянию на 12.07.2022) URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z130000105> (дата обращения: 10.12.2022)
18. Pension Markets in Focus 2022. URL: <https://www.oecd.org/daf/fin/private-pensions/Pension-Markets-in-Focus-2022-FINAL.pdf> (дата обращения: 10.12.2022)
19. Статистический сборник. Казахстан в цифрах. URL: <https://stat.gov.kz/edition/publication/collection> (дата обращения: 26.12.2022)
20. Указ Президента Республики Казахстан от 18 июня 2014 года № 841 «О Концепции дальнейшей модернизации пенсионной системы Республики Казахстан до 2030 года». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000841> (дата обращения: 26.12.2022)

REFERENCES:

1. Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan - Lidera Nacii N.A. Nazarbaeva narodu Kazahstana, g. Astana, 14 dekabrya 2012 goda «Strategiya 2050 Kurs Respubliki Kazahstan». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050> (data obrashcheniya: 25.11.2022)
2. Poslanie Glavy gosudarstva K.K. Tokaeva narodu Kazahstana. Spravedlivoje gosudarstvo. Edinaya nacija. Blagopoluchnoje obshchestvo. URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130> (data obrashcheniya: 11.10.2022)
3. G.N Abdykalikova, A.M. Kurmanov (2010) Social'naya zashchita naseleniya v usloviyah demograficheskikh izmenenii v Respublike Kazahstan/ - Astana, 396 s. (In Russian)
4. Esaulkova T.S. (2020) Zarubezhnyj opyt regulirovaniya processov investirovaniya pensionnykh aktivov //Trud i socialnye otnosheniya. №2. - S.75-88. (In Russian)
5. Baymuratov U.B. (2017) Natsionalnaya ekonomicheskaya sistema. – Almaty: Gylym, 536 s. (In Russian)
6. Izenkova A.K. Analiz zarubezhnykh sistem pensionnoje obespecheniya. Vestnik KazNU. Seriya ekonomicheskaya. №1 (119). 2017. – S.226-235. (In Russian)
7. Amanbayev M.N. (2019) Pensionnoje obespechenije v Kazahstane: uchebnoje posobiye / M.N. Amanbayev. - Kazakhskiy ekonomicheskij universitet imeni T. Ryskulova. - Almaty: Ekonomika, 278 s. (In Russian)
8. Junusbekova, G.; Zhaumitova, M.; Kurmanov, A. Management in social policy: Case by example in pension provision of citizens of the Republic of Kazakhstan. Public Policy and Administration. Том 19, Vypusk 4, Stranitsy 75 – 912020 (In English)
9. Aaron, H. (1966). The Social Insurance Paradox. Canadian Journal of Economics and Political Science/Revue canadienne de économiques et science politique. 32(3). 371–374. <https://doi.org/10.2307/139995> (In English)
10. Disney, R. (1999). Notional Accounts as a Pension Reform Strategy: An Evaluation. The World Bank. Social Protection Discussion Papers and Notes No. 21302 (In English)
11. L.Lakotova. Politicka Ekonomie Том 69, Vypusk 1, Stranicy 48 - 72March 2021. URL: <https://doi.org/10.18267/J.POLEK.1307> (data obrashcheniya: 24.10.2022)
12. Elemensov R.E., Ospanbayev Zh.A., Zholdasbay Zh.B. Stanovleniye i razvitiye pensionnoy sistemy Kazahstana: retrospektivnyy analiz.

Rossiyskiy vneshneekonomicheskiy vestnik 3-2021 (In Russian)

13. Mercer cfa institute global pension index (MCGPI) – 2020. URL: <https://www.mercer.com/content/dam/mercer/attachments/private/asia-pacific/australia/campaigns/mcgp-2020/MCGPI-2020-full-report-1.pdf> (data obrashcheniya: 08.11.2022)

14. Godovoj aktuarnyj otchet 2021. URL: <https://www.enpf.kz/upload/medialibrary/ca5/ca5d806daa470e4984a15d3e37ee47a2.pdf> (data obrashcheniya: 13.12.2022)

15. Dannye Edinogo nakopitel'nogo pensionnogo fonda Respubliki Kazahstan. URL: <https://www.enpf.kz/ru/> (data obrashcheniya: 17.12.2022)

16. Dannye Byuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam RK. URL: <https://new.stat.gov.kz/ru/> (data obrashcheniya: 20.12.2022)

17. O pensionnom obespechenii v Respublike Kazahstan. Zakon Respubliki Kazahstan ot 21 iyunya 2013 goda № 105-V. (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 12.07.2022) URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1300000105> (data obrashcheniya: 10.12.2022)

18. Pension Markets in Focus 2022. URL: <https://www.oecd.org/daf/fin/private-pensions/Pension-Markets-in-Focus-2022-FINAL.pdf> (data obrashcheniya: 10.12.2022)

19. Statisticheskij sbornik. Kazahstan v cifrah. URL: <https://stat.gov.kz/edition/publication/collection> (data obrashcheniya: 26.12.2022)

20. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 18 iyunya 2014 goda № 841 «O Konceptcii dal'nejshej modernizacii pensionnoj sistemy Respubliki Kazahstan do 2030 goda». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000841> (data obrashcheniya: 26.12.2022)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЗЕЙНЕТАҚЫМЕН ҚАМСЫЗДАНДЫРУ ЖҮЙЕСІН ЖАҢҒЫРТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕРІ

Қ.М.Балғынова*

э.ф.к., қауым.профессор
«Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті» НАО
Ақтөбе, Қазақстан
E-mail: k_balginova@mail.ru
ORCID: 0000-0002-3114-1135

Г.М.Сағындықова

э.ф.к.
Esil University
Астана, Қазақстан
E-mail: gsmaktobe1@mail.ru
ORCID: 0000-0003-0819-237X

Г.С.Түсібаева

PhD, қауым.профессор
Esil University
Астана, Қазақстан
E-mail: igulmira_80@mail.ru
ORCID: 0000-0002-6004-3569

И.Ш. Ажайпова

экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
«Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті»
НАО
Ақтөбе, Қазақстан
E-mail: aich-aktobe@mail.ru
ORCID: 0000-0001-5601-7651

Аңдатпа: Зейнетақымен қамсыздандыру Мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық саясаттың басымдығы болып табылады. Соңғы уақытта көптеген елдердің экономикалық дамуы және зейнетақы реформасының қажеттілігі ғылыми және қоғамдық пікірталастардың орталығында болды. Зейнетақымен қамсыздандырудың экономикалық табиғаты-бұл азаматтардың жасын және елдің зейнетақы жүйесіне қосқан үлесін ескере отырып, олардың еңбек ету қабілетінен айырылуы үшін қаржылық қамтамасыз ету қажеттілігін көрсетеді. Қазіргі уақытта ел Президенті «Қазақстан – 2050» Стратегиясында және зейнетақы жүйесін жаңғырту тұжырымдамасында айтқан зейнетақымен қамсыздандыру мәселелері өзекті болып отыр.

Бұл мақалада зерттелетін мәселелер бойынша әдебиеттерге шолу жасалды, критерийлер бойынша Жаһандық рейтингке сәйкес әлемнің дамыған елдерінің зейнетақы жүйелерінің мысалдары қарастырылды. Қазақстан Республикасының зейнетақы жүйесі тиімділігінің көрсеткіштері келтірілген және отандық зейнетақымен қамсыздандырудың ерекшеліктері көрсетілген: инфляцияны ескере отырып, зейнетақы активтерінің кірістілігі талданған, алмастыру коэффициенті шет елдермен салыстырғанда зейнетақы жүйесінің жұмыс істеу тиімділігінің негізгі факторы ретінде қарастырылған. Бюджетке түсетін жүктемені азайту және зейнетақы төлемдерінің мөлшерін арттыру мақсатында халықтың жедел қартаюының қалыптасқан үрдісін ескере отырып, отандық зейнетақымен қамсыздандыру жүйесін жаңғырту бойынша ұсынымдар ұсынылды.

Түйін сөздер: зейнетақымен қамсыздандыру, жинақтаушы зейнетақы жүйесі, зейнетақы жинақтары, зейнетақы реформасы, зейнетақы қоры.

MODERN APPROACHES TO THE MODERNIZATION OF THE PENSION SYSTEM IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

K.M. Balginova*

Candidate of Economics, associate Professor
NAO « K. Zhubanov Aktobe Regional University»
Aktobe, Kazakhstan
E-mail: k_balginova@mail.ru
ORCID: 0000-0002-3114-1135

G.M. Sagindykova

Candidate of Economics
Esil University Institution
Astana, Kazakhstan
E-mail: gsmaktobe1@mail.ru
ORCID: 0000-0003-0819-237X

G.S. Tussibaeva

PhD, associate professor
Esil University Institution
Astana, Kazakhstan
E-mail: igulmira_80@mail.ru
ORCID: 0000-0002-6004-3569

I.Sh. Azhaipova

master of economic sciences, senior lecturer
NAO « K. Zhubanov Aktobe Regional University»
Aktobe, Kazakhstan
E-mail: aich-aktobe@mail.ru
ORCID: 0000-0001-5601-7651

Abstract: Pension provision is a priority of the state socio-economic policy. Recently, the economic development of most countries and the need for pension reform have been at the center of scientific and public discussions. The economic nature of pension lies in the fact that it reflects the need for financial support for citizens upon their disability, taking into account age and contribution to the pension system of the country. At the moment, the issues of pension provision mentioned by the President of the country in the Strategy – 2050 and in the Concept of modernization of the pension system are relevant.

In this article, a review of the literature on the issues under study is conducted, examples of pension systems of developed countries of the world are considered, according to the global rating by criteria. The performance indicators of the pension system of the Republic of Kazakhstan are presented and the peculiarities of domestic pension provision are reflected: the profitability of pension assets is analyzed taking into account inflation, the replacement coefficient is considered as the main factor of the efficiency of the pension system in comparison with foreign countries. Recommendations are proposed for the modernization of the domestic pension system, taking into account the current trend of accelerated aging of the population, in order to reduce the burden on the budget and increase the amount of pension payments.

Keywords: pension provision, accumulative pension system, pension savings, pension reform, pension fund.

Р.К.Сабилова

э.ғ.к., профессор

«ҚР ЕХЭҚМ Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институты» ШЖҚ РМК

Атырау филиалы

Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: sabirovarysty@mail.ru

ORCID: 0000-0002-9947-6564

ҚАЗАҚСТАНДА ЖАЗАТАЙЫМ ОҚИҒАЛАР ТӘУЕКЕЛІН БАСҚАРУДЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Аңдатпа. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметтері бойынша жазатайым оқиғалардың алдын алу көптеген мемлекеттердің ең маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. Жазатайым оқиғалар адами ресурстардың шығынына, яғни еңбекке жарамсыздық, адамның әлеуметтік жағдайының, өмір сапасының нашарлауына және мезгілсіз өлімге әкеледі. Сонымен қатар, нашар еңбек жағдайлары нәтижесінде әрбір болған жазатайым оқиғаның мемлекетке үлкен материалдық зияны тиеді.

Бұл мақаланың басты мақсаты – Қазақстан Республикасының экономика салаларында жұмыс жасайтын жұмыскерлердің еңбек жағдайына байланысты жазатайым оқиғалар бойынша статистикалық мәліметтерге талдау жасау, жазатайым оқиғалардың негізгі факторлары мен себептерін қарастырып, алдын алу бағыттарын негіздеу.

Зерттеу әдісі ретінде танымдық әдіс, статистикалық талдау мен синтез әдісі қолданылды. Жазатайым оқиғалар бойынша отандық және шетелдік ғылыми еңбектерге шолу жасалып, ғылыми дереккөздерге талдау жүргізілді.

Зерттеуде қауіпті өндірістік факторлар мен жазатайым оқиғалардың себептерін талдау негізінде өндірістегі жұмыскерлердің өлім және ауыр жарақаттану тәуекелдерін төмендету жөніндегі ұсыныстар берілді, атап айтқанда авторлар еңбек жағдайын жақсарту, жұмыскерлердің еңбек қауіпсіздігі туралы білімін арттыру, өндірісте қолданатын жабдықтардың сапасын жақсарту және еңбек тәртібін күшейтуді ұсынады.

Түйін сөздер: Қазақстан; кәсіптік тәуекел; жазатайым оқиға; еңбек қауіпсіздігі; еңбекті қорғау; Еңбек Кодексі;

■ Кіріспе

Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексінде кәсіптік тәуекел еңбек (қызметтік) міндеттерін орындау кезіндегі жұмыскердің еңбекке жарамдылығынан айырылу (немесе қайтыс болу) тәуекелі деп айтылған.

Кәсіптік тәуекелді бағалау дегеніміз - кәсіпорын немесе ұйымдағы тәуекелдерді сәйкестендіру туралы ақпараттарды талдау және еңбек қызметіне байланысты жарақаттану мен кәсіптік аурулардың, ұжымдық және жеке қорғаныш құралдарымен қамтамасыз етілуі туралы статистикалық деректер негізінде кәсіптік тәуекел дәрежесін анықтау.

Еңбекті қорғауды басқару жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде кәсіптік тәуекелдерді басқару деп кәсіптік тәуекелдерді сәйкестендіру, оларды бағалау, түзету шараларын алу, бақылау, мониторинг жүргізуді айтады.

Кез келген жұмыс беруші кәсіптік тәуекелдерді бағалауды өзінің атқаратын қызметтер жиынтығына міндетті түрде қосуы тиіс, өйткені жарақаттану тәуекелін басқару көптеген экономика салалары үшін маңызды міндет.

Қазақстанда экономика салаларындағы, әсіресе, құрылыс, кен өндіру, ауыл шаруашылығы ұйымдарындағы еңбек жағдайлары өте қанағаттанарлықсыз, өйткені жұмысшыларға зиянды және қауіпті өндірістік факторлардың бүкіл кешені әсер етеді. Ауыр физикалық еңбек, шу мен дірілдің жоғарылауы, қолайсыз микроклиматтық жағдайлар, әртүрлі химиялық және биологиялық заттар қызметкерлердің денсаулығына теріс әсер етеді. Сонымен қатар, құрылыс пен ауыл шаруашылығы экономикалық қызмет түрлерінен жұмыстың маусымдылығымен және қол еңбегінің үлкен үлесімен ерекшеленеді.

Зерттеудің басты мақсаты - қазақстандық кәсіпорындарда өндірістік жазатайым оқиғаларды зерттеу болды. Қазақстан Республикасының экономика салаларында жұмыс жасайтын жұмыскерлердің еңбек жағдайына байланысты жазатайым оқиғалар бойынша статистикалық мәліметтерге талдау жасай отырып, жазатайым оқиғалардың негізгі факторлары мен себептерін қарастыру, олардың алдын алу бағыттарын негіздеу.

Зерттеу объектісі ретінде Қазақстандағы кәсіби тәуекелді бағалауда жазатайым оқиғалар таңдалып, Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының мәліметтері негізінде өндірістік жазатайым оқиға жағдайына талдау жасалды.

Зерттеу пәні – ретінде еңбекті қорғау мен еңбек қауіпсіздігін жоғарылатуға бағытталған әлеуметтік-еңбек қатынастар жиынтығы.

■ Әдебиетке шолу

Зерттеу барысында еңбек қауіпсіздігі мен жазатайым оқиғалардың болуы жөніндегі ғылыми еңбектерге шолу жасалды. Қазақстандық және ресейлік тәжірибеде бұл бағытта зерттеу жеткілікті еместігі анықталды. Айталық, Ресей Федерациясының Еңбек және әлеуметтік қорғау министрлігінің «Бүкілресейлік Еңбек ғылыми-зерттеу институты» маманы Кузнецова Е.А. өндірістегі оқиғаларды, аварияларды және жазатайым оқиғаларды тергеп-тексеру жүргізудің әртүрлі тәсілдерін зерттеген. «Elibrary ғылыми электронды кітапханасында» жазатайым оқиғаларды, апаттарды және оқиғаларды тергеу әдістері» деп іздеу жүйесінен қарағанда небәрі сегіз мақаланың тізімін берген. Олардың тек екеуі ғана көпшілікке қол жетімді. Екі жағдайда да авторлар тек бірінші жағдайда – өндірістегі жасырын жазатайым оқиғаларды, екіншісінде – еңбекке жарамсыздыққа әкелмеген микрожарақаттар мен оқиғаларды тергеу қажеттілігіне сілтеме жасайды[1].

Зерттеу нәтижелері жазатайым оқиғалардың ауырлығына, әр түрлі жасқа, компаниядағы жұмыс өтіліне, еңбекті ұйымдастыруға және жұмысшылардың жұмыс уақытына байланысты әр түрлі дайындық қажет екенін көрсетті. Испания елінің тәжірибесін алып қарасақ, зерттеу Испаниядағы құрылыс жарақатының ықтимал себептері туралы түсінік береді. Талдау нәтижесінде Испаниядағы өнеркәсіптік кәсіпорындар мен мемлекеттік органдар құрылысшыларға тиісті стратегиялар мен тренингтер ұсына бастайды [2].

Жазатайым оқиғалардың себеп - салдарлық модельдерін қарастырған қытайлық мамандар келесі екі сұраққа жауап береді: 1) нәліктен өндірісте жазатайым оқиға орын алады және 2) бұл қалай болады? Бұл модельдер қауіпсіздік ғылымының маңызды теориялық негізі болып табылады және жазатайым оқиғаларды талдау мен алдын алудың маңызды әдісін ұсынады[3].

Қазақстандық ғалымдар, «ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институты» ШЖҚ РМК мамандары Ш.К. Абиқенова, А.П.Коваль, А.Б. Бекмагамбетов «Беларусь Республикасындағы еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау мониторингінің ақпараттық-талдамалық жүйесі» деген ғылыми мақалаларында Беларусь Республикасына тән еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау деңгейін статистикалық байқау жүйесін ұйымдастыру бойынша статистиканың басымдығы және оның ел Президентіне тікелей бағынуын, сапа менеджменті жүйесін және халықаралық стандарттарды қолдану, цифрландыру негізінде нақты әдістемелердің болуын қамтитын ерекшеліктерді атап көрсетеді және Қазақстан Республикасы жағдайында осы елдің табысты тәжірибесін қолдану жөнінде қорытындылар мен ұсыныстар жасаған[4].

Зерттеу барысында шетелдік тәжірибе сараланды, мысалы, Финляндияда жұмыс орындарында жұмыс берушілер заң бойынша өз жұмыскерлерін өндірістік жарақаттан сақтандыруға міндетті. Сақтандыру компаниялары өндірістегі жазатайым оқиға туралы ақпаратты Финляндия жұмысшыларына өтемақы төлеу орталығына беруі тиіс. Осы статистикалық ақпарат Финляндияның статистика басқармасымен бірігіп, Финляндиядағы өндірістегі жазатайым оқиғалар туралы статистиканы жариялайды[5]. Осылайша, Финляндияның статистикасы мен деректері жұмысшылар мен қызметкерлер арасындағы өндірістік жазатайым оқиғаларды жақсы қамтиды.

Норвегия бойынша әрбір жұмыс беруші әр қызметкерге өндірісте жазатайым оқиғалардан және кәсіптік аурулардан сақтандыруды рәсімдеуге міндетті екендігі анықталды[6].

Шетелдік және отандық ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, Қазақстанда жазатайым оқиғалардың басты себептерін анықтау және олардың алдын алу бағыттарын толығырақ қарастыру қажеттілігі туындайды.

■ Материалдар мен әдістер

Мақаланы жазуда ғылыми таным әдісінің жалпы ұстанымдары, мәліметтерді жинау мен зерттеу, статистикалық талдау мен синтездеу, ғылыми абстракциялау әдісі қолданылды.

Зерттеуде жазатайым оқиғалар екі жолмен қарастырылды:

- өндірістік жарақаттану мен кәсіби ауру жағдайын статистикалық материалдар негізінде зерттеу;
- зерттеудің монографиялық әдісін қолдану.

■ Нәтижелер мен пікірталас

Зерттеуге сәйкес, кәсіптік тәуекелдерді бағалаудың жүйелі әдістері жоқ екені анықталды және мамандардың көпшілігі өз тәжірибелері мен білімдеріне негізделген бағалауды жүргізеді, бұл сенімді емес. Екінші жағынан, жұмыс орындарында қауіпсіздік көрсеткіштеріне қол жеткізу үшін жақсы тәжірибе де өте маңызды.

Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрінің 2022 жылғы 28 желтоқсандағы № 524 бұйрығымен бекітілген Кәсіптік тәуекелдерді басқару қағидаларына сәйкес кәсіптік тәуекелдерді басқару тәртібі жүргізіледі, оған кәсіптік тәуекелдерді идентификациялау мен бағалау, сонымен қатар түзетуші іс-шаралар, мониторинг пен бақылау жатады[7].

Біз Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының 2012 жылдан 2021 жылға дейінгі кезеңде ұсынған еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғалар туралы статистикалық деректерді зерттедік (1-кесте).

1-кесте. Еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғалар кезінде қаза тапқандар саны

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Барлығы, адам	262	266	263	229	225	211	215	190	203	176
Тау кен өнеркәсібі	38	38	31	40	34	28	28	25	24	31
Өңдеу өнеркәсібі	40	51	44	31	32	29	36	32	39	27
Құрылыс	64	50	80	78	60	60	53	41	54	34

Дереккөз: ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика Бюросының ресми сайты. <https://www.gov.kz/memleket/entities/stat?lang=kk> [8].

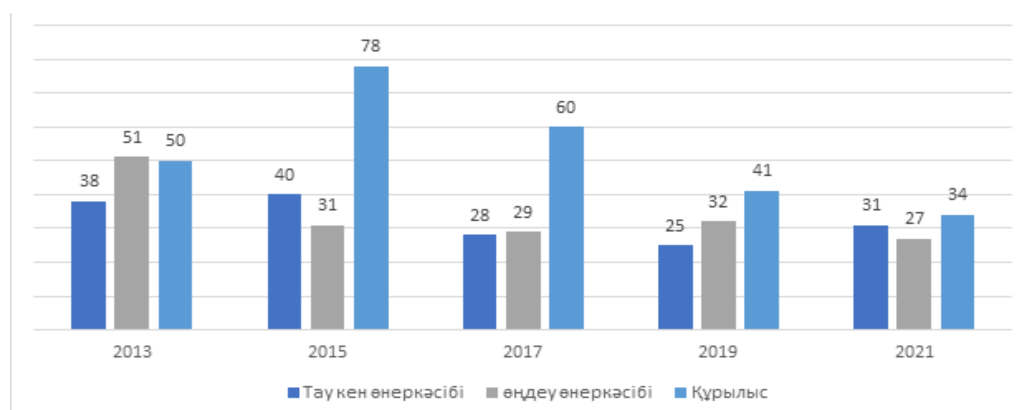
Нәтижелер көрсеткендей, құрылыс ауыр жарақаттардың жалпы саны тұрғысынан да ең қауіпті салалардың бірі болды, сонымен қатар, өлім-жітімнің жалпы саны тұрғысынан да жоғары болды. Барлық жарақаттардың 52,3% - дан астамы «тау-кен өнеркәсібі және карьерлерді қазу, құрылыс және өңдеу өнеркәсібі» негізгі кәсіби тобында болды (2-кестені қараңыз).

2-кесте. Еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғалар кезінде қаза тапқандар саны құрылымының үлес салмағы, пайызбен

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Барлығы, %	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Тау кен өнеркәсібі	14,5	14,2	11,8	17,5	15,1	13,3	13,0	13,2	11,8	17,7
Өңдеу өнеркәсібі	15,3	19,2	16,7	13,5	14,3	13,7	16,7	16,7	19,2	15,3
Құрылыс	24,4	18,8	30,4	34,1	26,7	28,4	28,4	21,6	26,6	19,3

Дереккөз: ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының ресми сайты. <https://www.gov.kz/memleket/entities/stat?lang=kk> [8].

Экономикалық қызмет бойынша жазатайым оқиғалар кезінде қаза тапқандар саны жағынан құрылыс саласының үлесі 2015 жылдан бері жоғары болып отыр(1-сурет).

1-сурет. Экономикалық қызмет бойынша жазатайым оқиғалар кезінде қаза тапқандар саны

3-кестеден көріп отырғанымыздай, зиянды өндірістермен айналысатын жұмысшылар саны талданған кезеңде 1,2% - ға азайды, бірақ соған қарамастан қауіпсіздік техникасына сай келмейтін жабдықта жұмыс істейтін жұмысшылардың 4,7 есе өсуі байқалды, бұл өндірісте зардап шеккендердің көбею тәуекеліне әкелуі мүмкін. Көп жағдайда өндірістік кәсіпорындарда жабдықтың жоғары тозуы байқалады[9].

3-кесте. Қазақстанда өндірісте зардап шеккендердің және зиянды және қауіпті еңбек жағдайларында жұмыспен қамтылғандардың саны

Көрсеткіштер	жылдар					Өсу қарқыны, 2021ж /2017 ж, %
	2017	2018	2019	2020	2021	
Зиянды және қауіпті өндірістерде жұмыс істейтін қызметкерлер саны, мың адам, оның ішінде:	1660,6	1671,6	1683,1	1645,2	1641,6	98,8
-санитарлық-гигиеналық талаптарға сай келмейтін	370,1	373,1	370,3	366,9	375,0	101,3
-ауыр дене еңбегімен айналысатындар	84,6	85,3	94,0	94,3	93,6	110,6
-қауіпсіздік талаптарына сай келмейтін жабдықтарда жұмыс жасайтындар	0,9	2,8	3,6	3,6	4,2	466,7
-өндірісте зардап екендер саны	2045	2160	2111	2031	2133	104,3
-соңы өліммен аяқталған	211	215	190	203	176	83,4

Дереккөз: [9] әдебиет негізінде құрастырылған.

Қазақстан Республикасы Еңбек Кодексінің 182-бабы 2-тармағының 4-тармақшасына сәйкес зиянды және қауіпті еңбек жағдайлары бар кәсіпорындарда жұмыс істейтіндерді жазатайым оқиғалардан және кәсіптік аурулардан қорғау мақсатында жұмыс беруші жұмыскерлерді зиянды және (немесе) қауіпті өндірістік факторлардың әсерінен бір мезгілде екі және одан да көп жұмыскерлерді қорғауға арналған техникалық құралдар жататын ұжымдық қорғау құралдарымен қамтамасыз етуге міндетті[10].

Авторлар Т. Дрисколл мен М. Фингерхуттың пікірінше, көп жағдайда өндірістегі жұмысқа байланысты жарақаттар мен аурулардың алдын алу керек, жазатайым оқиғалардың алғышарттарын, өлімге әкелетін және ауыр жарақаттардың шығу тегін түсіну - олардың алдын алудағы алғашқы маңызды қадам [11].

Зерттеушілер Аднан А. Хайдер мен Анжу Аггарвал өндірістік жарақаттар Еуропадағы өлім мен мүгедектіктің жетекші себептерінің бірі деп санайды, аталған ғалымдар ұйымдар мен үкіметтерді Шығыс Еуропадағы жарақаттанудың алдын алу бағдарламаларын жоспарлауға және жүзеге асыруға шақырады [12].

Осылайша, еңбекке қабілетті жастағы тұрғындардың өмірі мен денсаулығын сақтау, сондай-ақ өмір сүру сапасын жақсарту үшін өлімге әкелетін және ауыр жарақаттар мен кәсіптік аурулардың қаупін азайту бойынша нақты іс-шараларды әзірлеу және жүргізу үлкен маңызға ие. Бұл жазатайым оқиғалар мен кәсіптік аурулардың алдын алу бойынша нақты іс-шаралар тек жазатайым оқиғалардың алдын алуға ғана емес, сонымен бірге олардың физикалық, моральдық және қаржылық залалын азайтуға мүмкіндік береді.

Жазатайым оқиғаға әкелетін басты себеп өндірістік жарақаттану екендігі белгілі, оның барлық себептерін үш түрге бөлуге болады:

1. Техникалық;
2. Ұйымдастырушылық;
3. Жеке (психофизиологиялық).

Өндірістік жарақаттанудың техникалық себептеріне технологиялық процестердің «жетілмегендігі», жабдықтардың, ғимараттар мен құрылыстардың, ұжымдық және жеке қорғану құралдары мен құралдарының конструктивтік кемшіліктері мен техникалық жай-күйі, ауыр жұмыстарды механикаландырудың жеткіліксіздігі, оның ішінде қоршаулардың, сақтандырғыш құрылғылардың, дабыл беру және бұғаттау құралдарының жетілмегендігі, материалдардың беріктік ақауларының және конструкциялардың тозуы және т.б. жатады.

Өндірістік жарақаттанудың ұйымдастырушылық себептері толығымен жұмыс орнында және жалпы кәсіпорында еңбекті ұйымдастыру деңгейіне байланысты. Оларға мыналар жатады: аумақты, өткелдерді, жұмыс орындарын күтіп ұстаудағы кемшіліктер; жабдықты, көлік құралдарын, құралды пайдалану қағидаларын бұзу; жұмыс орындарын ұйымдастырудағы кемшіліктер; технологиялық регламентті бұзу; материалдар мен бұйымдарды тасымалдау, сақтау және сақтау қағидалары мен нормаларын бұзу; жабдықты, көлік құралдары мен аспапты жоспарлы-алдын ала жөндеу нормалары мен қағидаларын бұзу; жұмысшыларды қауіпсіз еңбек әдістеріне оқытудағы кемшіліктер; топтық жұмыстарды ұйымдастырудағы кемшіліктер; қауіпті жұмыстарды техникалық қадағалаудың әлсіздігі; машиналарды, механизмдер мен құралдарды мақсатсыз пайдалану; жұмыс орындарының қоршауларының болмауы немесе жетілмеуі; жеке қорғаныс құралдарының болмауы, ақаулығы немесе қолданбауы және т. б.

Өндірістік жарақаттанудың жеке (психофизиологиялық) себептеріне қызметкердің физикалық және жүйке-психикалық шамадан тыс жүктемелері жатады, бұл оның қате әрекеттеріне әкеледі. Адам үлкен физикалық (статикалық және динамикалық) шамадан тыс жүктемелерден, ақыл-ойдың шамадан тыс жүктелуінен, анализаторлардың шамадан тыс жүктелуінен (көру, есту, тактильді), еңбектің бірсарындылығынан, қажу жағдайларынан, ауыр жағдайдан туындаған шаршау салдарынан қате әрекеттер жасай алады.

Өндірістегі қауіпсіздікті басқару жүйесі ұйымдастырушылық деңгейде кәсіпорынның қауіпсіздік жағдайына әсер етеді. Қауіпсіздікті басқару жүйесі үш факторға байланысты: қауіпсіздікті басқару идеологиясы, қауіпсіздікті ұйымдастырушылық басқару және қауіпсіздікті басқару процедуралары. Өндіріс орындарында еңбек қауіпсіздігін басқару жүйесін жетілдіру өзекті мәселе.

Алынған нәтижелерге сүйене отырып, ағымдағы зерттеу бірқатар ұсыныстар жасауға мүмкіндік берді.

Біріншіден, барлық кәсіпорындар мен ұйымдарда еңбекті қорғау және еңбек гигиенасы бөлімі қауіпсіздік ережелерін сақтауды күшейтуі керек. Сондай-ақ, бөлім қызметкерлердің стандартты процедураны орындауын қамтамасыз ету үшін мерзімді еңбек қауіпсіздігі мониторингі мен инспекциясын жүргізуі керек. Сонымен қатар, қызметкерлердің еңбек қауіпсіздігі мен гигиенасы туралы хабардарлығын арттыру және оларды қауіпсіз жұмыс тәжірибесіне қатысуға ынталандыру үшін тренингтер мен ақпараттық науқандар өткізілуі керек.

Екіншіден, жұмысшылар өндірістегі жазатайым оқиғалардың ықтималдығын және олардың алдын-алу жолдарын білу сияқты еңбекті қорғау туралы тиісті ақпаратпен танысуы керек. Қызметкерлердің көпшілігі өз тәжірибелерінің арқасында жұмыстағы қауіптер мен кәсіби тәуекелдер туралы біледі. Алайда, қауіпсіздік бойынша оқытудың болмауы өндірістегі жазатайым оқиғалардың негізгі себебі ретінде қарастырылады, өйткені қызметкерлердің жұмыс орнындағы ықтимал қауіптерді тану үшін білімі мен дағдылары жеткіліксіз.

Үшіншіден, қауіпсіздік құралдары мен жабдықтарының жақсы сапасын қамтамасыз ету үшін кәсіпорын бюджетінен жеткілікті қаражат бөлуі өте маңызды. Жағдайды қаржыландырудың жетіспеушілігі қиындатады: біріншіден, компанияларда еңбекті қорғау шараларына қаражат жеткіліксіз; екіншіден, басшылық айыппұлдарды болдырмауға тырысады. Бұл әсіресе шағын бизнеске қатысты. Олардың айналымы төмен, демек, еңбекті қорғауға бағытталуы мүмкін қаражат тапшылығы жоғары.

Қызметкерлердің еңбек қауіпсіздігі ережесін пайдалану үшін қажетті білімі бар екеніне көз жеткізу үшін құралдар мен жабдықтарды пайдалануды үйрету қажет. Қорғаныс жабдықтарының жеткілікті саны қамтамасыз етілуі керек, ал тозған қорғаныс жабдықтары жаңасымен ауыстырылуы керек. Бұл еңбекті қорғау саясатын жүзеге асырудың жоғары шығындарын көрсетсе де, қызметкерлердің әл-ауқатын қорғау кез келген ұйым үшін басымдыққа айналуы тиіс.

■ Қорытынды

Өндірістік орындарда апаттардың жоғары деңгейіне жауап беру үшін жазатайым оқиғалардың алдын алу шығындарын объективті бағалау өте маңызды, алайда көптеген жұмыс орындарында, әсіресе шағын кәсіпорындарда жазатайым оқиғалардың алдын алу шаралары қарастырылмайды және оған қаражат бөлінбейді немесе оның көлемі жеткілікті емес.

Қазақстан Республикасының нормативтік актілерінде өндірістік жазатайым оқиғалар тәуекелі өлшем шарттарының болмауы, сондай-ақ мұндай тәуекелдерді есептеу үшін талдамалық құралдардың болмауы бағалау критерийлері ретінде шетелдік нұсқаларын пайдалану қажеттігін негіздейді.

Қазақстанның өндірістік орындарында жазатайым оқиғалардың алдын алуда еңбек қауіпсіздігін сақтауда мәселелердің бар екендігі анықталып, оларды шешудің басты міндеттері бойынша ұсыныстар берілді, атап айтқанда:

- барлық кәсіпорындар мен ұйымдарда еңбекті қорғау және еңбек гигиенасы бөлімі қауіпсіздік ережелерін сақтауды күшейту;
- қауіпсіздік бойынша жұмыскерлерді оқытуды ұйымдастыру,
- қауіпсіздік құралдары мен жабдықтарының жақсы сапасын қамтамасыз ету үшін кәсіпорын бюджетінен жеткілікті қаражат бөлу.

Өндірістік орындарда жұмыстарды орындау кезінде еңбек қорғаудың талаптарын орындау мен қадағалау жазатайым оқиғалардың алдын алуға, өндірістік қауіпті азайтуға, өндірістік жарақаттанудың әсерінен жұмы-

скерлердің өлім санын азайтуға мүмкіндік береді, жұмыскерлердің өмірі мен денсаулығын сақтау және сол арқылы Қазақстан халқының өмір сүру сапасын жақсартуға және демографиялық жағдайды тұрақтандыруға ықпал ететін болады.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ

«Қазақстан Республикасындағы қауіпсіз еңбектің экономикалық проблемалары және сақтандыру тетігін институционалдық қайта құру» (ИРН BR11965728) Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің Республикалық Еңбекті қорғау ғылыми-зерттеу институтының бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде орындалған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кузнецова Е.А. Методы расследования несчастных случаев на производстве//Экономика труда - 2020.-№7(12).- С.1307-1322.
2. Miguel A., Camino L., Ritzel D.O., Fontaneda I., Alcantara O.J.G. Construction industry accidents in Spain//Journal of Safety Research-2008.-№5(39).-pp.497-507
3. Fu G., Xie X., Jia Q., Li Z., Chen P., Ge Y. The development history of accident causation models in the past 100 years: 24 Model, a more modern accident causation model// Process Safety and Environmental Protection [Электронды ресурсы] -URL: <https://www.researchgate.net/publication/337585409>
4. Абикинова Ш.К., Коваль А.П., Бекмагамбетов А.Б. Информационно-аналитическая система мониторинга безопасности и охраны труда в Республике Беларусь//Вестник Казахского университета экономики, финансов и международной торговли.- 2022.-№4(49). - С.328-335.
5. Räsänen, T., Reiman, A., Puolamäki K. et al. Finding statistically significant high accident counts in exploration of occupational accident data// Journal of Safety Research. -2022.- [Электронный ресурс] URL: <https://doi.org/10.1016/j.jsr.2022.04.003>
6. Рахимова, Г.А., Есенова Г.Ж., Алина Г.Б., Кабашева Н.В. Обзор и анализ теоретических основ страхования от несчастных случаев на производстве и профессиональных заболеваний Норвегии // Вестник Национальной Академии Наук Республики Казахстан.-2022.-№ 4(398).-С.379-391.
7. Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрінің 2022 жылғы 28 желтоқсандағы № 524 бұйрығымен бекітілген кәсіптік тәуекелдерді басқару Қағидалары [Электронды ресурсы]-URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000021197>
8. ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика Бюросының ресми сайты. [Электронды ресурсы]. -URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/stat?lang=kk>
9. Турекулова Д.М., Петренко Е.С., Бекмагамбетов А.Б., Череева Б.Т. Современные модели управления охраной труда в зарубежных странах//Вестник Казахского университета экономики, финансов и международной торговли, 2022.-№4(49). С.328-335.
10. Коваль, А.П. Средства коллективной защиты как основа сокращения производственного травматизма в Республике Казахстан// Проблемы агрорынка. -2022.-№3.-С.55-63.
11. Driscoll T., Fingerhut M. Occupational Death/Injury Rates//reference Module in Biomedical Sciences from International Encyclopedia of Public Health -2008-pp.627-638.
12. Hyder A.A., Aggarwal A. The Increasing Burden of Injuries in Eastern Europe and Eurasia: Making the Case for Safety Investments // Health Policy.-2009.-Vol.89. Iss.1. P. 1-13.

REFERENCES:

1. Kuznecova E.A. Metody rassledovaniya neschastnyh sluchaev na proizvodstve//Jekonomika truda - 2020.-№7(12).- S.1307-1322.
2. Miguel A., Camino L., Ritzel D.O., Fontaneda I., Alcantara O.J.G. Construction industry accidents in Spain//Journal of Safety Research-2008.-№5(39).-pp.497-507
3. Fu G., Xie X., Jia Q., Li Z., Chen P., Ge Y. The development history of accident causation models in the past 100 years: 24 Model, a more modern accident causation model// Process Safety and Environmental Protection [Elektronnyj resurs] -URL: <https://www.researchgate.net/publication/337585409>
4. Abikenova Sh.K., Koval' A.P., Bekmagambetov A.B. Informacionno-analiticheskaja sistema monitoringa bezopasnosti i ohrany truda v Respublike Belarus//Vestnik Kazahskogo universiteta jekonomiki, finansov i mezhdunarodnoj trgovli.- 2022.-№4(49). - S.328-335.
5. Räsänen, T., Reiman, A., Puolamäki K. et al. Finding statistically significant high accident counts in exploration of occupational accident data// Journal of Safety Research. -2022.- [Elektronnyj resurs] URL: <https://doi.org/10.1016/j.jsr.2022.04.003>
6. Rahimova, G.A., Esenova G.Zh., Alina G.B., Kabasheva N.V. Obzor i analiz teoreticheskix osnov strahovaniya ot neschastnyh sluchaev na proizvodstve i professional'nyh zabolevanij Norvegii // Vestnik Nacional'noj Akademii Nauki Respubliki Kazahstan.-2022.-№ 4(398).- S.379-391.
7. Qazaqstan Respublikasy Eñbek және halyqty әleumettik qorǵau ministriniñ 2022 jylǵy 28 jeltosqandaǵy № 524 büiryǵymen bekitilgen kәsипtik täuekelderdi basqaru Qaǵidalary [Elektronnyj resurs]-URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000021197>
8. QR Strategialyq josparlau және reformalar agenttiginiñ Ұlttyq statistika Bürosynыñ resmi saity. [Elektronnyj resurs]. -URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/stat?lang=kk>
9. Turekulova D.M., Petrenko E.S., Bekmagambetov A.B., Chereeva B.T. Sovremennye modeli upravlenija ohranoj truda v zarubezhnyh stranah//Vestnik Kazahskogo universiteta jekonomiki, finansov i mezhdunarodnoj trgovli, 2022.-№4(49). S.328-335.
10. Koval', A.P. Sredstva kolektivnoj zashhity kak osnova sokrashhenija proizvodstvennogo travmatizma v Respublike Kazahstan// Problemy agrorыnka. -2022.-№3.-S.55-63.
11. Driscoll T., Fingerhut M. Occupational Death/Injury Rates//reference Module in Biomedical Sciences from International Encyclopedia of Public Health -2008-pp.627-638.
12. Hyder A.A., Aggarwal A. The Increasing Burden of Injuries in Eastern Europe and Eurasia: Making the Case for Safety Investments // Health Policy.-2009.-Vol.89. Iss.1 P.1-13.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ УПРАВЛЕНИЯ РИСКОМ НЕ-СЧАСТНЫХ СЛУЧАЕВ В КАЗАХСТАНЕ

Р.К.Сабирова

к. э. н., профессор

Атырауский филиал РГП на ПХВ «Республиканский научно-исследовательский институт по охране труда Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан»
г. Атырау, Республика Казахстан
основной автор (автор для корреспонденции)

E-mail: sabirovarysty@mail.ru

ORCID: 0000-0002-9947-6564

Аннотация. По данным Всемирной организации здравоохранения, предотвращение несчастных случаев является одной из самых важных проблем во многих государствах. Несчастные случаи приводят к потере человеческих ресурсов, то есть к потере трудоспособности, ухудшению социального положения человека, качества жизни и преждевременной смерти. Кроме того, каждый несчастный случай, произошедший в результате плохих условий труда, наносит государству огромный материальный ущерб.

Основная цель данной статьи - проанализировать статистические данные по несчастным случаям, связанным с условиями труда работников, занятых в отраслях экономики Республики Казахстан, рассмотреть основные факторы и причины несчастных случаев и обосновать направления профилактики.

В качестве метода исследования использовались когнитивный метод, метод статистического анализа и синтеза. Проведен обзор отечественных и зарубежных научных трудов по несчастным случаям, проведен анализ научных источников.

В исследовании на основе анализа опасных производственных факторов и причин несчастных случаев даны рекомендации по снижению рисков смерти и тяжелого травматизма работников на производстве, в частности авторы предлагают улучшить условия труда, повысить знания работников о безопасности труда, улучшить качество применяемого на производстве оборудования и усилить трудовую дисциплину.

Ключевые слова: Казахстан; профессиональный риск; несчастный случай; безопасность труда; охрана труда; Трудовой кодекс;

THE MAIN DIRECTIONS OF ACCIDENT RISK MANAGEMENT IN KAZAKHSTAN

R.K. Sabirova

c.e.s., professor

Republican Research Institute of Occupational Safety of the Ministry of Labor and Social Protection of Population of the Republic of Kazakhstan
Kh. Dosmukhamedov Atyrau University
Atyrau, Republic of Kazakhstan
the main author (the author for correspondence)

E-mail: sabirovarysty@mail.ru

ORCID: 0000-0002-9947-6564

Abstract: According to the World Health Organization, accident prevention is one of the most important problems in many countries. Accidents lead to the loss of human resources, that is, to disability, deterioration of a person's social status, quality of life and premature death. In addition, every accident that occurred as a result of poor working conditions causes huge material damage to the state.

The main purpose of this article is to analyze statistical data on accidents related to the working conditions of workers employed in the sectors of the economy of the Republic of Kazakhstan, to consider the main factors and causes of accidents and to justify the directions of prevention.

The cognitive method, the method of statistical analysis and synthesis were used as the research method. A review of domestic and foreign scientific works on accidents was carried out, an analysis of scientific sources was carried out.

In the study, based on the analysis of hazardous production factors and causes of accidents, recommendations are given to reduce the risks of death and serious injury of workers at work, in particular, the authors propose to improve working conditions, increase workers' knowledge of occupational safety, improve the quality of equipment used in production and strengthen labor discipline.

Keywords: Kazakhstan; occupational risk; accident; labor safety; labor; Labor Code

IRSTI 06.73.15

DOI: <https://doi.org/10.55871/2072-9847-2023-59-2-35-42>**A.A. Abdikadirova***

PhD in economics, senior lecturer
L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan
E-mail: ankon_a@mail.ru
ORCID: 0000-0001-9738-2479

M.R. Salikhov

Master's student of the educational program
«State audit»
L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan
E-mail: msalikhovr@gmail.com

A. A. Burtebayeva

Master's student of the educational program
«State audit»
L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan
E-mail: burtebaeva2000@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9217-3977

ANALYSIS OF FUNDING AND EFFICIENCY IN THE FIELD OF EDUCATION AND SCIENCE IN KAZAKHSTAN

Abstract. *Today, significant amount of attention is paid to the development of science and education because information and knowledge are the main drivers of progress.*

This study aims to analyze the financing and implementation of such documents of the state planning system as: the State Program of Education and Science Development of the Republic of Kazakhstan for 2016-2019, the State Program of Education and Science Development of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025, and the National Project «Quality Education «Educated Nation».

As a result of the analysis, it was found that over the two years of the National Project «Quality Education «Educated Nation», its annual actual funding is less than that of each year of the entire period of 2016-2020, but the share of fulfilled benchmarks and measures is generally higher than in the first year of the State Program of Education and Science Development of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025.

Recommendations were formed on the presentation of implementation of the main parts of the National project «Quality Education» Educated Nation» in the form of the information system.

Keywords: *state program, funding, National Project, implementation, analysis, education, disbursement of funds.*

■ Introduction.

Education is one of the most important areas that has a great positive effect on the development of the country. The sphere of education is regulated by the state which is engaged in the development of it. Since 2016, 2 state programs and 1 national project have been implemented in Kazakhstan in the field of education development.

In 2016, the State Program of Education and Science Development of the Republic of Kazakhstan for 2016-2019 was approved. The goal of the Program was to increase the competitiveness of education and science, to provide the development of human capital for sustainable economic growth [1].

On December 27, 2019, the State Program of Education and Science Development of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025 was approved [2]. The goal of the Program was to:

- increase the global competitiveness of Kazakhstani education and science, education and training of the individual on the basis of universal values;
- increase the contribution of science to the socio-economic development of the country.

In 2021, the State Program of Education and Science Development of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025 was canceled and in the same year national projects were approved in Kazakhstan. In the field of education, the National Project «Quality Education «Educated Nation» was approved [3]. The main goal of this National Project is to improve the quality of education for students at all levels of education. The implementation period of the National project «Quality Education «Educated Nation» is from 2021 to 2025.

In the modern world significant amount of attention is paid to the development of science and all levels of education, since information and knowledge that are transmitted through television, the Internet, and other means of communication and new technologies are the main drivers of progress. But, the synthesis of new qualitative information is impossible without an appropriate level of education. Education is a key factor that forms a competent highly educated specialist. Thus, the development of the education sector is impossible with sufficient and effective funding.

The aim of this study is to analyze the financing and implementation of such documents of the state planning system as: the State Program of Education and Science Development of the Republic of Kazakhstan for 2016-2019, the State Program of Education and Science Development of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025, and the National Project «Quality Education «Educated Nation».

■ Literature review

Financing the education sector is an essential factor for its development. The trend towards increasing budget investments in the education system is determined by the increasing role of human capital in the economy.

The study by Baktymbet A. et. al. found that all three types of human capital (education, R&D and healthcare) are underinvested. It is emphasized that this fact negatively affects the development of human capital in Kazakhstan [4].

Aryn A.A. in a 2018 study founded that in most OECD countries, public funds for higher education and its participants account for more than 22% of all public budget expenditures [5].

In a study by Valero A. and Van Reenen J. the data on universities of 1500 territories from 78 countries since 1950 was analyzed. It was found that the increase in the number of universities is positively associated with faster subsequent economic growth. Thus, a correlation was found that a 10% increase in the number of universities is associated with over 0.4% higher GDP per capita in a region [6].

Aidargaliyeva N. analyzed the growth dynamics of the school education market in the context of 28 years. Based on the obtained results, the author determined that the load on the school system is expected to continue to grow and it's need to increase the school network, which requires its restructuring [7].

The definition of the State Program is given in the Decree «On approval of the State Planning System in the Republic of Kazakhstan»: «the state program is a document that defines the goals, objectives and approaches to the implementation of individual policies, mainly affecting ideological, regulatory, etc. aspects of development and not requiring the allocation of significant financial resources» [8].

The definition of the National Project is given in the Decree «On approval of the State Planning System in the Republic of Kazakhstan» [8].

Briefly, the National Project can be characterized as follows. The national project is a document that provides comprehensive interdepartmental interaction and priority budget financing for the implementation of the state planning system's document's components.

■ Materials and methods

During this research, general scientific methods were applied: observation and comparison, analysis and synthesis. Also, special methods were used, such as analytical and graphical approaches.

■ Results and discussion

At the beginning of the analysis, some clarifications should be described regarding the State Program of Education and Science Development for 2016-2019 (hereinafter referred to as SPESD 2016-2019), the State Program of Education and Science Development for 2020-2025 (hereinafter referred to as SPESD 2020-2025) and the National Project «Quality Education «Educated Nation» (hereinafter referred to as the National Project). The first of the state programs to consider is the SPESD 2016-2019. The second one is the SPESD 2020-2025. Although the implementation period of the SPESD 2020-2025 was a six-year period from 2020 to 2025, this program was canceled in 2021, when National Projects were presented instead of State programs [2]. In the field of education, the National Project «Quality Education «Educated Nation» was approved, the implementation period of which is from 2021 to 2025. In both state programs (SPESD 2016-2019 and SPESD 2020-2025), their target indicators (hereinafter referred to as indicators), benchmarks and measures were analyzed. Regarding the National project, its benchmarks and measures were analyzed, except for strategic benchmarks.

According to the sources, the highest amount of funding (11.58 trillion tenge) was planned to be allocated on the SPESD 2020-2025 [1]. Then, the second largest planned funding (1.97 trillion) is for the National Project [3]. And the smallest amount of funding (1.87 trillion) was planned to be allocated to the SPESD 2016-2019 [2]. The planned funding of SPESD 2016-2019, SPESD 2020-2025, and the National Project «Quality Education «Educated Nation» in each year is presented on Figure 1.

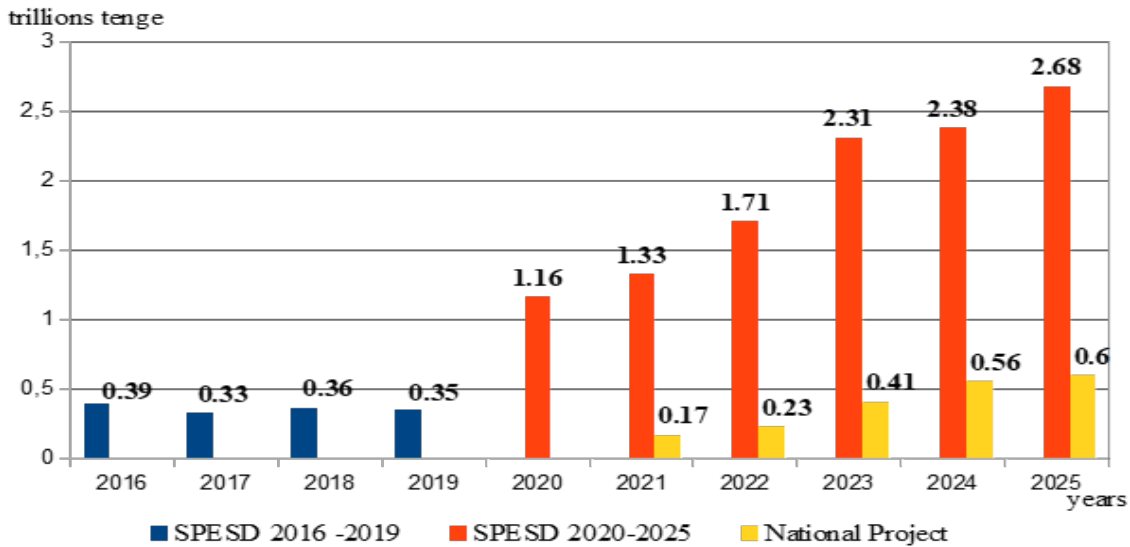

Figure 1. The planned volume of financing of the State programs and the National project in each year

Source: compiled by the author based on data [1], [2], [3]

The next step is to consider the planned funding for each year from 2016 to 2025. According to Figure 1, it can be seen that the planned amount of funding for the SPESD 2016-2019 remained in the range of 380-580 billion tenge. The planned financing of the National Project increases from year to year, starting in 2021 from a level equal to 168.2 billion tenge, and reaching 606.9 billion tenge in 2025. In turn, in comparison with the SPESD 2016-2019 and the National Project, the planned funding for the SPESD 2020-2025 significantly exceeds them. For each year, the planned funding for the SPESD 2020-2025 is at least twice that of the SPESD 2016-2019. Comparing the SPESD 2020-2025 and the National Project for each respective year, it can be seen that the planned funding of the SPESD for the period from 2021 to 2025 is on average 6 times higher than that of the National Project for the same period from 2021 to 2025.

The next aspect of consideration is the actual financing of the analyzed State programs. Actual financing data is presented in Figure 2. It should be noted that the actual year-end implementation of indicators, benchmarks and measures, and the actual year-end funding, of the SPESD 2020-2025 is presented only for 2020. For the subsequent years (2021, 2022, 2023, 2024, 2025), actual year-end implementation of the SPESD 2020-2025 is not presented due to the fact that the Program was canceled on October 12, 2021 [2]. Thus, data on the actual funding is presented on Figure 2, in which the time period from 2016 to 2019 corresponds to the SPESD 2016-2019, the year 2020 corresponds to the SPESD 2020-2025, and the period from 2021 to 2022 corresponds to the National Project.

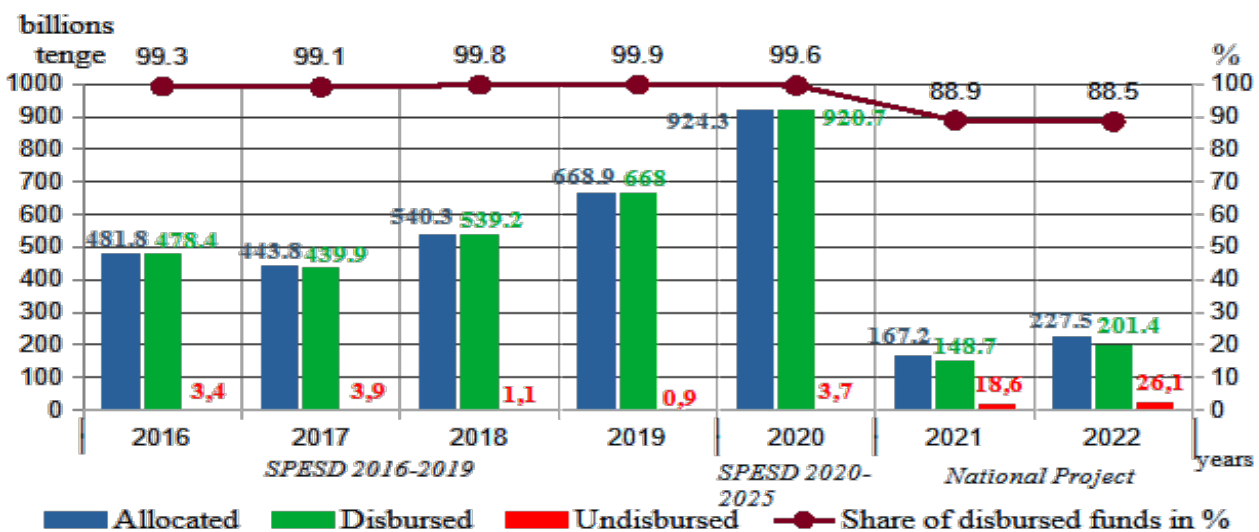

Figure 2. Actually allocated funds, disbursed and undisbursed funds of the SPESD 2016-2019, the SPESD 2020-2025, and the National project

Source: compiled by the author based on data [9], [10], [11], [12]

Figure 2 shows that the largest amount of funding was allocated in 2020 (924.3 billion tenge), and the smallest in 2021 (167.2 billion tenge). The percentage of disbursed funds from 2016 to 2020 was above 99%, but in 2021 and 2022 it decreased to 88.9% and 88.5% respectively. In 2021, funds were allocated by 696.8 billion tenge less than in 2020.

The amount of allocated financial resources for financing the National increased in 2022 compared to the previous year by more than 60 billion tenge. Although the share of undisbursed financial resources increased slightly, but in monetary terms, the amount of undisbursed funds increased by 7.5 billion tenge. Thus, during the implementation of the National Project, the share of disbursed funds decreased, and a smaller amount of funds was actually allocated for its implementation compared to the SPESD 2016-2019 and the SPESD 2020-2025.

The next aspect is to consider the implementation of indicators, benchmarks, and measures of the State Programs. The total number of indicators that were fulfilled, not fulfilled, or partially fulfilled is presented in Table 1.

Table 1. Implementation of indicators, benchmarks, and measures of the State Programs of Education and Science Development for the two time periods: from 2016 to 2019, and 2020

Line #	Status	2016-2019 years		2020 year	
		Number	In percentage to the planned value	Number	In percentage to the planned value
1	Planned indicators	12 indicators	100%	6 indicators	100%
2	Fulfilled indicators	7 indicators	58.3 %	3 indicators	50 %
3	Partially fulfilled indicators	3 indicators	25 %	2 indicators	33.3 %
4	Unfulfilled indicators	0 indicators	0 %	1 indicator	16.7 %
5	Waiting for information on implementation of indicators	2 indicators	16,7%	-	-
6	Planned benchmarks	71 benchmarks	100%	35 benchmarks	100%
7	Fulfilled benchmarks	64 benchmarks	90.1 %	26 benchmarks	74.3 %
8	Partially fulfilled benchmarks	5 benchmarks	7 %	3 benchmarks	8.6 %
9	Unfulfilled benchmarks	2 benchmarks	2.8 %	6 benchmarks	17.1 %
10	Planned measures	269 measures	100 %	187 measures	100%
11	Fulfilled measures	267 measures	99.3 %	118 measures	63.1 %
12	Partially fulfilled measures	2 measures	0.7 %	47 measures	25.1 %
13	Unfulfilled measures	0 measures	0 %	22 measures	11.8 %

Source: compiled by the author based on data [9], [10]

In the SPESD 2016-2019, it was planned to fulfill 12 indicators (Table 1). According to the results of the entire implementation period of the program, 7 indicators were fulfilled, which is 58.3% of the planned value. And 3 indicators were partially fulfilled, which is 25% of the planned value. In turn, in the SPESD 2020-2025, it was planned to fulfill 6 indicators in 2020. At the end of 2020, 3 indicators were actually fulfilled, which is 50% of the planned value. The number of partially fulfilled indicators in 2020 is 2 indicators, which is 33.3% of the planned value. Thus, the performance of indicators in 2020 decreased compared to the entire period of 2016-2019.

Benchmarks of the studied State programs (Table 1) are worthy of analysis by the next step. In the SPESD 2016-2019, it was planned to fulfill 71 benchmarks. In fact, 64 benchmarks were fulfilled, which is 90.1% of the planned number. 5 benchmarks were partially fulfilled (7% of the planned number). In turn, in the SPESD 2020-2025, it was planned to fulfill 35 benchmarks in 2020, and 26 of them were actually done (74.3% of the planned number). In 2020, 3 benchmarks were partially fulfilled, which amounted to 8.6% of the planned value. As a result, there is a decrease in the implementation of benchmarks in 2020 compared to the period of 2016-2019, despite the fact that the number of planned benchmarks in 2020 was half as much.

In Table 1, the data on the measures of the studied State programs is presented. As in the case of indicators and benchmarks, the number of planned measures in 2020 was significantly less than in the period of 2016-2019. Despite this fact, as a percentage of the period 2016-2019, 99.3% of the measures were fulfilled, whereas in 2020 63.1% were. Also, there is an increase in partially fulfilled and unfulfilled measures in 2020 compared to the period of 2016-2019. In 2020, 25.1% of measures were partially fulfilled, and 11.8% were not. In the period 2016-2019, the share of partially implemented activities was 0.7%, and there were no unfulfilled measures at all.

The data on the implementation of the National Project is available only on its benchmarks and measures. There is no data on fulfillment of 3 strategic indicators. So, only fulfillment of benchmarks and measures can be analyzed. The data on implementation of the National Project is presented in Table 2.

Table 2. Implementation of benchmarks and measures of the National Project «Quality Education «Educated Nation»

Line #	Status	2021 year		2022 year	
		Number	In percentage to the planned value	Number	In percentage to the planned value
1	Planned benchmarks	11 benchmarks	100 %	13 benchmarks	100 %
2	Fulfilled benchmarks	10 benchmarks	90.9 %	10 benchmarks	76.9 %
3	Partially fulfilled benchmarks	0 benchmarks	0 %	1 benchmark	33.3 %
4	Unfulfilled indicators	1 benchmarks	9.1 %	1 benchmark	7.7 %
5	Benchmarks under implementation	0 benchmarks	0 %	1 benchmark	7.7 %
6	Planned measures	18 measures	100 %	22 measures	100 %
7	Fulfilled measures	18 measures	100 %	17 measures	77.3 %
8	Partially fulfilled measures	0 measures	0 %	0 measures	0 %
9	Unfulfilled measures	0 measures	0 %	1 measures	4.5 %
10	Measures under implementation	0 measures	0 %	4 measures	18.2 %

Source: compiled by the author based on data [11], [12]

Table 2 shows that there was a decrease in the share of fulfilled benchmarks and measures over the period from 2021 to 2022. In 2021, the share of fulfilled benchmarks was 90.9%, but in 2022 it was 76.9%. The share in 2021 was higher than in 2022, but, at the same time, at the end of 2022, 1 benchmark was partially fulfilled, 1 benchmark had the status «under implementation». In 2021, all 18 planned activities (100%) were completed, while in 2022 the share of completed measures was 77.3%.

The total planned funding values show that the largest funding was planned to be allocated for the SPESD 2020-2025. The planned funding of the SPESD 2020-2025 is 487.6% more than the planned funding of the National Project, and 519.7% more than the planned funding of the SPESD 2016-2019. The planned funding of the SPESD 2020-2025 is 487.6% more than the National Project, and 519.7% more than the SPESD 2016-2019.

Comparing the planned funding for each year, it is observed that the planned funding of the SPESD for the period from 2021 to 2025 is on average 6 times higher than that of the National Project for the same period from 2021 to 2025.

In comparing the actual data on the results of financing of each of the considered program documents, during the period of implementation of the National Project, the share of disbursed financial resources decreased, a smaller amount of funds was actually allocated compared to the SPESD 2016-2019 and SPESD 2020-2025.

In 2020, compared to the period of 2016-2019, there is a decrease in the share of fulfilled indicators, benchmarks and measures. And the share of partially fulfilled and unfulfilled indicators, benchmarks and measures increased.

The following has been observed in the result of comparison of the actual implementation of the benchmarks and measures of the SPESD 2016-2019, SPESD 2020-2025 and the National Project. The smallest share of fulfilled indicators is in 2020 (74.3%), the largest is in 2021 (90.9%). The smallest share of fulfilled measures is in 2020 (63.1%), the largest is in 2021 (100%). In general, the share of fulfilled benchmarks and measures was at a high level at the end of the 2016-2019 SPESD, then it decreased in 2020 which was the first year of the SPESD 2020-2025. Then, the share of fulfilled benchmarks increased in 2021, but decreased in 2022 to a level that is higher than in 2020.

As a result, despite the increased funding and reduced number of indicators, benchmarks and measures, their implementation was lower in 2020 (SPESD 2020-2025) than in the entire period of 2016-2019 (SPESD 2016-2019). In turn, in the period 2021-2022 (National project), the amount of planned and actual financing decreased, compared to the period 2016-2019 (SPESD 2016-2019) and the year of 2020 (SPESD 2020-2025), and also the number of planned benchmarks and measures was reduced. But, in 2021-2022 (National project) the share of fulfilled benchmarks and measures increased in comparison with 2020 (SPESD 2020-2025). So, from all of the above, it can be concluded that in the two years of the implementation of the National Project, its annual actual funding is less than that of each year of the entire period of 2016-2020, but the share of completed benchmarks and measures is generally higher than in the first year (2020) of the SPESD 2020-2025.

Recommendations regarding the reviewed and analyzed State programs and the National project «Quality Education «Educated Nation» can be formed as follows. It is advisable to create an information system that reflects the real-time status of the implementation of Programs, National Projects, etc.

In such information system for the National Project, it is possible to reflect:

- the state of the current actual financing of each measure and benchmark;
- the disbursement of financial resources directed, for example, to each of the tasks of the National Project;
- the data in both natural units and percentage terms;
- calculation and presentation of the socio-economic effect;
- the level of implementation of the aforementioned measures, benchmarks, etc. for each region and city of the country.

As a result, the presentation of the implementation of the National Project in the form of such information system is extremely useful, since it simplifies the comparison of the implementation of various components of the project both among themselves and in each of the regions and cities of the country. Real-time comparison can help determine which of the benchmarks or measures are fulfilled on time, what time period was required to complete each separate benchmark, measure, etc. Also, this approach reduces the time spent on a detailed analysis and interpretation, and increases the accuracy of data analysis. Thus, the presentation of the implementation of the National Project in the form of an information system can help improve the efficiency of monitoring the quality of its implementation

Conclusion

In this research, the analysis was conducted, regarding the financing and execution of such documents of the state planning system as: the State Program of Education and Science Development of the Republic of Kazakhstan for 2016-2019, the State Program of Education and Science Development of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025, and the National Project «Quality Education «Educated Nation».

It was found that over the two years of the National Project, its annual actual funding is less than that of each year of the entire period of 2016-2020, but the share of fulfilled benchmarks and measures is generally higher than in the first year of the SPESD 2020-2025. Recommendations were formed on the presentation of the implementation of the main parts of the National project «Quality Education» Educated Nation» in the form of the information system. This is extremely useful for simplifying the comparison of the performance of various components of the National Project both among themselves and in each of the regions and cities of the country. And, it also reduces the time spent on interpreting and analyzing information.

Thus, the development and implementation of an information system reflecting the current financing and implementation of the National Project can help to improve the efficiency of monitoring the quality of its implementation, and subsequently affects the improvement of the quality of education for students at all levels of education.

ACKNOWLEDGMENTS

This research article has been supported by the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan within the project «Development of a model for evaluating the effectiveness of research activities of universities in Kazakhstan based on non-parametric semi-parametric data analysis» (IRN AP13268842).

REFERENCES 1:

1. Постановление Правительства Республики Казахстан от 24 июля 2018 года № 460 «Об утверждении Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2016 – 2019 годы» / Электронный ресурс. – URL:<https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000460> (дата обращения: 06.04.23)
2. Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 988 «Об утверждении Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2020 - 2025 годы» / Электронный ресурс. – URL:<https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000988> (дата обращения: 06.04.23)
3. Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 октября 2021 года № 726 «Об утверждении национального проекта «Качественное образование «Образованная нация»» / Электронный ресурс. – URL:<https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000726> (дата обращения: 24.03.23)
4. Vaktymbet A., Vaktymbet S., Serikkyzy A. The impact of education on the economic growth of Kazakhstan // Bulletin of the Karaganda University «Economy» series. - 2022. - Vol.106(2). - P. 21-33.
5. Арын Ә. Анализ финансирования высшего образования в мире // Вестник КазНУ. - Т. 126(4). - С. 202-214.
6. Valero A., Van Reenen J. The economic impact of universities: evidence from across the globe // Economics of Education Review. -2018. - Vol.68. - P. 53-67.
7. Айдарғалиева Н. Трансформация казахстанского рынка школьного образования за годы независимости // Экономическая серия Вестника Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. - 2020. - Т.4. - С. 11-20.
8. Постановление Правительства Республики Казахстан от 29 ноября 2017 года № 790 «Об утверждении Системы государственного планирования в Республике Казахстан» / Электронный ресурс. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000790> (дата обращения: 06.04.23)
9. Отчет «О реализации Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы» / Электронный ресурс. – URL:<https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/22112?lang=ru> (дата обращения: 06.04.23)
10. Отчет «О реализации Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2020-2025 годы за 2020 год» / Электронный ресурс. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/145267?lang=ru> (дата обращения: 06.04.23)
11. Ежегодный отчет Министерства образования и науки по реализации национального проекта «Качественное образование «Образованная нация» в 2021 году / Электронный ресурс. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/277676?lang=ru> (дата обращения: 24.03.23)

12. Ежегодный отчет по реализации национального проекта «Качественное образование «Образованная нация» по итогам 2022 года / Электронный ресурс. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/436959?lang=ru> (дата обращения: 24.03.23)

REFERENCES 2:

1. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 24 iyulya 2018 goda № 460 «Ob utverzhdenii Gosudarstvennoi programmy razvitiya obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan na 2016 – 2019 gody» / Ehlektronnyi resurs. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000460> (data obrashcheniya: 06.04.23)
2. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 27 dekabrya 2019 goda № 988 «Ob utverzhdenii Gosudarstvennoi programmy razvitiya obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan na 2020 - 2025 gody» / Ehlektronnyi resurs. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000988> (data obrashcheniya: 06.04.23)
3. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 12 oktyabrya 2021 goda № 726 «Ob utverzhdenii natsional'nogo proekta «Kachestvennoe obrazovanie «Obrazovannaya natsiya»» / Ehlektronnyi resurs. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000726> (data obrashcheniya: 24.03.23)
4. Baktymbet A., Baktymbet S., Serikkyzy A. The impact of education on the economic growth of Kazakhstan // Bulletin of the Karaganda University «Economy» series. - 2022. - Vol.106(2). - P. 21-33.
5. Aryn A. Analiz finansirovaniya vysshego obrazovaniya v mire // Vestnik KazNU. - T. 126(4). - S. 202-214.
6. Valero A., Van Reenen J. The economic impact of universities: evidence from across the globe // Economics of Education Review. - 2018. - Vol.68. - P. 53-67.
7. Aidargaliev N. Transformatsiya kazakhstanskogo rynka shkol'nogo obrazovaniya za gody nezavisimosti // Ekonomicheskaya seriya Vestnika Evraziiskogo natsional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva. - 2020. - T.4. - S. 11-20
8. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 29 noyabrya 2017 goda № 790 «Ob utverzhdenii Sistemy gosudarstvennogo planirovaniya v Respublike Kazakhstan» / Ehlektronnyi resurs. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000790> (data obrashcheniya: 06.04.23)
9. Otchet «O realizatsii Gosudarstvennoi programmy razvitiya obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan na 2016-2019 gody» / Ehlektronnyi resurs. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/22112?lang=ru> (data obrashcheniya: 06.04.23)
10. Otchet «O realizatsii Gosudarstvennoi programmy razvitiya obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan na 2020-2025 gody za 2020 god» / Ehlektronnyi resurs. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/145267?lang=ru> (data obrashcheniya: 06.04.23)
11. Ezhegodnyi otchet Ministerstva obrazovaniya i nauki po realizatsii natsional'nogo proekta «Kachestvennoe obrazovanie «Obrazovannaya natsiya» v 2021 godu / Ehlektronnyi resurs. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/277676?lang=ru> (data obrashcheniya: 24.03.23)
12. Ezhegodnyi otchet po realizatsii natsional'nogo proekta «Kachestvennoe obrazovanie «Obrazovannaya natsiya» po itogam 2022 goda / Ehlektronnyi resurs. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/436959?lang=ru> (data obrashcheniya: 24.03.23)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ САЛАСЫНДАҒЫ ҚАРЖЫЛАНДЫРУ МЕН ТИІМДІЛІКТІ ТАЛДАУ

А.А. Абдикадирова*

Экономика докторы, аға оқытушы
 Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлт-
 тық университеті
 Астана қ., Қазақстан
 E-mail: ankon_a@mail.ru

М.Р. Салихов

«Мемлекеттік аудит» білім беру бағдарла-
 масының магистранты
 Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық
 университеті
 Астана қ., Қазақстан
 E-mail: msalikhovr@gmail.com

А.А. Буртебаева

«Мемлекеттік аудит» білім беру бағдарла-
 масының магистранты
 Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық
 университеті
 Астана қ., Қазақстан
 E-mail: burtebaeva2000@gmail.com

***Аңдатпа.** Бүгінгі таңда ғылым мен білімнің дамуына үлкен көңіл бөлінуде, өйткені ақпарат пен білім прогрестің негізгі қозғаушы күші болып табылады.*

Бұл зерттеу мемлекеттік жоспарлау жүйесінің мынадай құжаттарын қаржыландыру мен іске асыруды талдауға бағытталған: Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016 – 2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, «Білімді ұлт «Сапалы білім беру» Ұлттық жобасы.

Талдау нәтижесінде «Білімді ұлт «Сапалы білім» Ұлттық жобасының екі жылында оның нақты жылдық қаржыландыруы 2016-2020 жылдар аралығындағы барлық кезеңдегі әрбір жылдағыдан аз екені анықталды. Бірақ, жалпы «Білімді ұлт «Сапалы білім беру» Ұлттық жоба бойынша орындалған көрсеткіштері мен іс-шаралардың үлесі Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын іске асырудың бірінші жылындағыдан жоғары.

Ақпараттық жүйе түрінде «Білімді ұлт «Сапалы білім беру» Ұлттық жобасының негізгі бөлімдерін іске асырудың тұсауыкері бойынша ұсыныстар қалыптастырылды.

Түйін сөздер: мемлекеттік бағдарлама, қаржыландыру, Ұлттық жоба, іске асыру, талдау, білім беру, қаражаттың игерілуі.

АНАЛИЗ ФИНАНСИРОВАНИЯ И ЭФФЕКТИВНОСТИ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ В КАЗАХСТАНЕ

А.А. Абдикадирова*

PhD доктор по экономике, старший преподаватель Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева г. Астана, Казахстан
E-mail: ankon_a@mail.ru

М.Р. Салихов

Магистрант образовательной программы «Государственный аудит» Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева г. Астана, Казахстан
E-mail: msalikhovr@gmail.com

А.А. Буртебаева

Магистрант образовательной программы «Государственный аудит» Евразийский Национальный Университет им. Л.Н. Гумилева г. Астана, Казахстан
E-mail: burtebaeva2000@gmail.com

Аннотация. В настоящее время большое внимание уделяется развитию науки и образования, так как информация и знания являются основными двигателями прогресса.

Данное исследование направлено на анализ финансирования и реализации таких документов системы государственного планирования, как: Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы, Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020-2025 годы и Национальный проект «Качественное образование «Образованная нация».

В результате анализа было установлено, что за два года действия Национального проекта «Качественное образование «Образованная нация» его фактическое годовое финансирование меньше, чем таковое за каждый год всего периода с 2016 по 2020 годы, но доля исполненных показателей и мероприятий в целом выше, чем в первый год реализации Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2020-2025 годы.

Сформированы рекомендации по представлению реализации основных частей Национального проекта «Качественное образование «Образованная нация» в виде информационной системы.

Ключевые слова: государственная программа, финансирование, Национальный проект, реализация, анализ, образование, освоение средств.

IRSTI 06.52.21

DOI: <https://doi.org/10.55871/2072-9847-2023-59-2-43-52>**G. Zh. Azretbergenova***

Candidate of Economics, Associate
Professor of the Department of Economics
International Kazakh-Turkish University IKTU
named after Khoja Ahmed Yasawi
Turkestan, Republic Kazakhstan
E-mail: gulmira.azretbergenova@ayu.edu.kz
ORCID: 0000-0002-9070-7055

Z. K. Yessymkhanova

Candidate of Economic Science, Professor
ESIL University
Astana, Republic Kazakhstan
E-mail: z.yesymkhanova@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5552-5849

A. Yessenali

2nd year doctoral student of the specialty
«State and local administration»
International Kazakh-Turkish University IKTU
named after Khoja Ahmed Yasawi
Turkestan, Republic Kazakhstan
E-mail: gulmira.azretbergenova@ayu.edu.kz
ORCID: 0000-0002-4737-6772

DEVELOPMENT OF ESG-TRANSPARENCY IN THE FINANCIAL MARKET OF KAZAKHSTAN

Abstract. *The article analyzes the development of ESG transparency in the financial market of Kazakhstan. During the research, the structure of the Kazakh ESG finance market was determined. There is some evidence that ESG financing is actively developing in Kazakhstan. The main participants of Kazakhstan's ESG financing market are government agencies, banks, stock exchanges, carbon exchanges, rating agencies, banking and business associations. Herewith, the rating of companies providing free access to ESG data was analyzed.*

Features of ESG in the financial market of Kazakhstan were identified. Companies providing free access to their reports were grouped as large national holdings and initiative companies. The analysis of the rating revealed that environmental issues are well disclosed by companies in the non-financial sector. It is worth noting that the leaders of ESG in Kazakhstan are large oil and gas companies. At the same time, problems of ESG transparency of the financial market were found, such as passive disclosure of ESG information, doubts about the reliability of the data provided. We have obtained accurate results proving that the ESG transparency of the financial market in Kazakhstan is not sufficiently developed. Kazakhstani businesses are recommended to apply ESG transparency in their corporate reporting, implement ESG principles in the company. The survey suggest that state should focus on stimulating the use of ESG in small and medium-sized businesses, since small and medium-sized businesses are the driver of the economy.

Keywords: *ESG transparency, ESG principles, financial market, Kazakhstan, sustainable development, ESG finance market.*

■ Introduction.

Currently, taking on local challenges, Kazakhstan's financial system is being transformed by the demand of global trends. Kazakhstan also adheres to the UN global policy. It can be observed that there has been a significant increase in the volume of responsible investment in recent years in order to achieve sustainable development. In particular, responsible investment implies financing a «Green» economy.

The relevance of studying the ESG transparency of the financial market of Kazakhstan is caused by the fact that ESG transparency plays a crucial role in elaborating international relations. A series of recent studies has indicated that the ESG-transparency of the financial market has not yet been sufficiently studied by domestic and foreign scientists. The fundamental issue of ESG transparency is the lack of reliable and accessible ESG-data on the financial market.

The scientific significance of the study is that the ESG transparency of the financial market in Kazakhstan does not sufficiently reflect the level of development. It is to promote the transparency of ESG reporting of companies in the market of Kazakhstan. Kazakhstan business is recommended to use ESG transparency in corporate reporting, to implement ESG principles in the company, it is recommended that the state pay attention to encouraging the use of ESG in small and medium-sized businesses, as they are enterprises that are drivers of the small and medium-sized economy.

The purpose of the study is to analyze the development of the ESG transparency of the financial market in Kazakhstan. The objectives of the study are to review the transparency of companies providing ESG information, to identify the main problems of that in the financial market of Kazakhstan. ESG transparency is not sufficiently developed in the financial market of Kazakhstan. In Kazakhstan only a few companies report on ESG. The underdevelopment of ESG information disclosure is largely due to the lack of close relationships with foreign markets.

Literature review

Bobylev S. N. and Goryacheva A. A. consider the term «Sustainable and Responsible Investment» to correspond to investments aimed at «green» development [1].

L.Khudyakova and T.Urumov concluded that Kazakhstan had made significant progress in creating an organizational and regulatory framework for «green» financing. Nevertheless, they lag behind political statements, «green» projects still need state support. The country lacks environmental awareness [2].

Pestunova G.B., Kozlova M.V., Aletdinova A.A. when studying «green» bonds, they wondered that the «green» economy is not actively applied in practice in many countries, particularly in Kazakhstan [3].

The literature review shows that responsible investment serves as an incentive for the implementation of ESG principles. Therefore, the financial sector plays one of the crucial roles in the implementation of ESG principles (Environmental, Social, Governance principles). Gimaeva, Z. I. interpreted the abbreviation ESG as «Ecology, Social and Governance» [4].

In the financial market, numerous regulators, international organizations and infrastructure companies require their counterparties to comply with ESG standards and disclose important financial statements. For instance, there are GRI, SASB standards that apply ESG transparency standards. It facilitates communication between companies and investors from all over the world, since the information disclosed must be reliable and comparable between companies [5].

Transparency-based reporting is one of the principles of management that affects the quality of company management. After all, financial transparency can be emphasized as one of the important criteria in the investment activity of an organization, as Salyakhova E.A. notes in her study [6].

On the basis of the current trend analysis a conclusion was drawn about the importance of introducing the concept of management from ESG-standpoint on all levels of economy. Scientific generalization of practical experience allowed the author to come to the conclusion that international trends of sustainable development will determine the general line in ESG-approach to management of social and economic development in Russia on all levels – from federal to corporate one (Kudryashova, T. V., Zhukova, E. F., & Subbotina, N. V., 2022) [7]. European Commission's Sustainable Finance Disclosure Regulation and the US SEC's proposed amendments to ESG disclosure rules for registered funds and investment advisers, address enhanced disclosures with respect to ESG risks and strategies. Despite the strong growth of PE and PD markets (Böni, P., Hendrikse, J., & Joos, P., 2022) [8]. and their suitability to finance firms that pursue long-term strategies (Kim, J. W., & Park, C. K., 2022) [9]., prior literature has devoted little attention to PE and PD firms' ESG disclosures. These firms manage some 7.2 and 1.3 trillion dollars in PE and PD respectively, together representing approximately two thirds of the entire private market assets under management Using novel Preqin data consisting of 37 ESG disclosure indicators that are specifically tailored to private capital markets, we contribute to a burgeoning literature on voluntary ESG disclosure by investigating the extent and determinants of PE and PD firms' ESG transparency (for a review, see Christensen, Hail, & Leuz, 2021) [10]. Extant literature predominantly examines public firms and establishes that firm size (Gregory, R. P, 2022) [11]., institutional ownership (Dhaliwal, Li, Tsang, & Yang, 2011) [12]., firms' industry membership and CSR performance (Jeriji, M., & Louhichi, W.) [13]. and the threat of future regulation (Semenova, N., & Hassel, L. G., 2019) [14]. Are each associated with firms' ESG disclosures.

Materials and methods

The purpose of the study is to analyze the development of ESG-transparency of the financial market of Kazakhstan. The objectives of the study are to review the transparency of companies providing ESG data and identify the underlying problems of ESG transparency of the financial market of Kazakhstan. During the research, general scientific methods of cognition such as inductive, deductive, comparative analysis were used. Specific research methods, such as comparison, economic and statistical, were also applied.

This observation may support the hypothesis that ESG transparency is not sufficiently developed in the financial market of Kazakhstan. Inadequate development of ESG-data disclosure is largely due to the lack of close relationships with foreign markets. Kazakhstan commenced developing its sustainable development policy in the 2010s. Therefore, today Kazakhstan has a comparatively developed legislation in the CIS.

The key players of the Kazakhstan ESG finance market are the Ministry of Ecology, Geology and Natural Resources, the Astana International Financial Center (AIFC) and the AIFC Green Finance Center, the Kazakhstan Stock Exchange.

ESG financing has a dynamic development in Kazakhstan, different support mechanisms of the organization and new financial instruments are being developed to an increasing extent. Today, the ESG financing market includes the securities and loans market. In July 2022, President of Kazakhstan K. Tokayev announced that the volume of sustainable financing in Kazakhstan had increased 500 times and exceeded \$ 250 million by 2021 [15].

In Kazakhstan, according to the data of the AIFC Green Finance Center, 3 green loans worth \$62 million were issued for 2020-2021. In 2020, the first ESG bonds worth \$ 420 thousand were issued in Kazakhstan, meanwhile the Damu Fund became the issuer [16].

To date, eight ESG bonds have been issued in the amount of \$170 million. These are green and social bonds, the main issuers of which were the Asian and Eurasian Development Banks [17].

The chief participants of the Kazakhstan ESG financing market are government agencies, banks, stock exchanges, carbon exchanges, rating agencies, banking and business associations. The market structure is shown in Figure 1.

Figure 1. Structure of the Kazakhstan ESG finance market
 Source: compiled by the author based on data from KASE [17], Adilet [18], AIFC [19]

The Agency of the Republic of Kazakhstan for Regulation and Development of Financial Market is the main regulator of the financial system of Kazakhstan. The Ministry of Ecology, Geology and Natural Resources, the Ministry of Energy is responsible for the environmental agenda. The Astana International Financial Center (hereinafter referred to as the AIFC) was established in 2018. It is the main responsible authority for attracting ESG financing to Kazakhstan [18].

The Green Finance Center (hereinafter referred to as the GFC) is a subdivision of the AIFC, which performs the main functions. It participates in all projects related to ESG and plays a key role in the structure of the Kazakhstan ESG finance market, advising companies in Central Asia in the field of green finance [19]. The center has 2 subsidiaries, such as the Green Technology Hub (a center for innovative environmental start-ups) and the Eurasian Environmental Fund [20].

ESG transparency is not prevalent among financial institutions. Merely, Halyk Bank and «Otbassy» Bank prepare sustainability reports.

The Kazakhstan Stock Exchange (KASE) is the main driver of the trend of transparency of Kazakhstani companies. In 2015, KASE joined the UN SSE Initiative. The main objective of the UN SSE Initiative is to build the capacity of stock exchanges and securities regulators in order to promote the increase of responsible investment. The UN SSE initiative serves to improve the efficiency of companies in environmental protection, social protection and governance. In 2019, out of 150 listed companies, 86 disclosed information according to the ESG criteria. There is no requirement for mandatory ESG reporting in Kazakhstan. Mandatory ESG reporting is under discussion. 57% of all listed companies prepare reports on a voluntary basis [21].

In 2020, KASE expanded the list of required information for listed companies in social, environmental and corporate governance. Also, KASE introduces world standards for listed companies in order to develop the transparency of the financial market in Kazakhstan.

The carbon exchange in Kazakhstan has been operating since 2013. From 2018 to 2020, quotas for 5.6 million tons of CO₂ in the amount of \$ 5.6 million were implemented in Kazakhstan, the total number of transactions is 52. The quota for 1 ton of greenhouse gases is \$ 1–1.25. [22].

RAEX-Europe is the main participant in the ESG rating market [23], also company rankings are also prepared by Bureau Veritas [24] and PwC [25].

In 2022, the ESG Club was established. It included 19 Kazakh companies. The head of the AIFC CTF was elected as the Chairman [25].

■ Results and discussion

As a result of the data availability analysis about the company, we identify some companies that are dynamically developing disclosures of ESG information in their organizations. They can be grouped as listed companies, quasi-public sector or organizations included in large national holdings such as SWF «Samruk-Kazyna» and NMH «Baiterek», and initiative companies that prepare ESG reports. Initiative companies include Karachaganak Petroleum Operating B.V. and Eurasian Resources Group.

One of the problems of ESG transparency of the financial market is the quality of the data provided. But despite the quality of the data, the growth of companies disclosing ESG information can be a positive aspect for creating the perception of non-financial reporting as the standard. Presently, the holdings are taking their own initiative to apply ESG principles to the activity of their portfolio companies, requiring them to disclose information.

In December 2022, PwC Kazakhstan provided the results of the study «TOP 50 ESG disclosure companies» according to the reports of 2021. Table 1 shows the top 25 companies in terms of transparency of reports.

Table 1. TOP 50 ESG Disclosure Companies

Position	Company
1	NAC «Kazatomprom»
2	NC «KazMunayGas»
3	KazTransOil
4	Kazakhtelecom
5	KazAgroFinance
6	AK Altynalmas
7	Samruk-Energo
8	Inkai Joint Venture
9	«Karchaganak Petroleum Operating B.V.»
10	Halyk Bank of Kazakhstan
11	NMH «Baiterek»
12	KEGOC
13	Kazakhstan Housing Company
14	NOSTRUM OIL&plc
15	CAEPCO (Central Asian Electric Power Corporation)
16	NC»Kazakhstan Temir Zholy»
17	NMC “Tau-Ken Samruk”
18	Kazakhstan Utility Systems
19	SevKazEnergo
20	Kazyna Capital Management
21	Eurasian Resources Group
22	Development Bank of Kazakhstan
23	Air Astana
24	«Samruk-Kazyna»
25	Shubarkol Komir

Source: PwC Kazakhstan: Top 50 ESG Disclosure Companies [17]

A forementioned rating is based on the company’s performance reports for 2021. Overall, 98 companies applied for participation and companies that provide reports in the public domain were analyzed in order to create the rating. Top 10 companies followed the international standard in their reports. 56% of the rating companies in their reports declared support for the UN SDGs. In 2020 46% of companies declared support for the SDGs in their reports. 50% made a list of goals relevant to their business and 10% also listed relevant tasks from the UN list for each Goal. 24% described their initiatives aimed at achieving specific goals.

The rating analysis revealed that environmental issues are well disclosed by companies of the non-financial sector. Mining and metals and energy companies are the supreme at revealing environmental issues in their reports. ESG leaders in Kazakhstan are major oil and gas companies. This is probably due to the fact that many industrial companies are forced to monitor key environmental indicators and provide them to regulators.

According to the 2021 rating, NAC «Kazatomprom» is in first place in the ranking of the best non-financial companies in terms of the level of ESG information disclosure. NC «KazMunayGas» was in second place, «KazTransOil» took the third place in the rating, respectively. The top financial companies in terms of ESG information disclosure are KazAgroFinance, Halyk Bank of Kazakhstan, NMH «Baiterek», Kazakhstan Housing Company.

In the social section, plenty of companies provide data about personnel management. This is explained by the fact that personnel policy is one of the primary aspects of the impact on society.

Table 2. ESG NAC «Kazatomprom» Occupational Health and Safety

	2017	2018	2019	2020	2021
HS Indicators for all employees	8	2	2	2	8
Total high-consequence occupational injuries (excluding fatalities)	9	8	8	8	9
Total number of accidents	2	1	1	1	2
Number of fatalities	2	1	1	1	2
Fatalities at managed companies as a result of safety-related incidents					
LTIFR	0,55	0,25	0.24	0.25	0,55
Unsafe conditions, unsafe acts, near-miss reporting	32 234	31 842	34 546	35 529	44 271
Number of hours worked	32 909 020	31 812 773	33 510 295	31 812 773	32909 020

Source: Compiled by the authors based on the source [17].

Total high-consequence occupational injuries (excluding fatalities) 2019 year - 2 numbers, 2021 year - 8 numbers. Number of hours worked 2019 year - 33 510 295, 2021 year - 32909 020.

Table 3. Social indicators Total number of employees (number of persons)

Employees	2019	2020	2021
Total number of employees (number of persons)	20 592	21 019	20 643
Employees by gender: (number of persons)	20 592	21 019	20 643
Men, number of persons	16 753	17 228	16 942
Women, number of persons	3 791	3 791	3701
Employees by age:	20 592	21 019	20 643
Under 30 years old	3 632	3 201	2 799
30 to 50 years old	11 707	12 260	12 034
Over 50 years old	33 510 295	31 812 773	32909 020

Employees	2019	2020	2021
Employees by type of employment:	20 592	21 019	20 643
Staff turnover: number of persons	5 926	5 323	7 050
Percentage of employees covered by collective agreements%	98	98	94
Hired	3 027	2 466	3 316
Resigned (number of persons)	2 899	2 857	3734
Percentage of employees covered by collective agreements %	98	98	94

Source: Compiled by the authors based on the source [17].

From table 3 Social indicators NAC KAZATOMPROM number of women in 2019 year in total is 3791, in 2020 year is 3791, and in 2020 year it's 3701.

Table 4. Diversity of the Board of Directors («Kazatomprom» national atomic company)

Diversity of the Board of Directors	Units	2019	2020	2021
Percentage of women in the Board of Directors	%	0	0	25
Number of women in the Board of Directors	number of persons	0	0	2
Number of men in the Board of Directors	number of persons	7	7	6
Percentage of women in senior management	%	7	8	9
Percentage of women in total headcount	%	19	18	14

Source: Compiled by the authors based on the source[17].

Diversity of the Board of Directors: Number of women in 2019 and 2020 in total is 0, in 2020 it's 2; number of men in the Board of Directors in 2019 and 2020 years is 7 and in 2020 it's 6 persons (Table 4).

Table 5. Distributed economic value, including

Diversity of the Board of Directors	Units	2019	2020	2021
Incomes	billion tenge	621,13	667,12	761,53
Operating expenses	number	273,42	373,59	288,11
Salary	billion tenge	49.15	53.05	50.72

Diversity of the Board of Directors	Units	2019	2020	2021
Interest and dividend expenses	billion tenge	11.96	6.71	7.68
Income tax expenses	billion tenge	33.51	61.62	63.78
Other expenses	billion tenge	8.51	15.86	9.73
Social expenditures (investment in local communities)	billion tenge	1.07	4.54	1.01
Retained economic value (profit for year)	billion tenge	214	220	221

Source: Compiled by the authors based on the source [17].

Kazatomprom national atomic company's social expenditures total 2019 years 1,017 billion tenge, 2020 years 4,54 billion tenge, 2021 years 1, 01 billion tenge (table 5).

Conclusion.

During the assessment study of ESG transparency of the financial market of Kazakhstan, the structure of the Kazakh ESG finance market was analyzed and compiled, as well as the ratings of companies providing free access to ESG data were examined in order to estimate the transparency of the financial market. As a result of the investigation, we can assume that companies for the implementation of ERP standards were grouped and the features of the development of ESG principles were determined, the main problems of ESG transparency of the financial market of Kazakhstan were identified. The study concludes that the ESG transparency of the financial market of Kazakhstan is developed insufficiently.

A limited number of initiative companies provide accessible data on the company's activities due to the lack of mandatory disclosure of ESG information for all companies. There are also doubts about the reliability of the data provided. Only a small part of the population is familiar with ESG principles, which explains the low interest. This fact hinders the assessment of the transparency of the entire financial market in Kazakhstan.

Despite the revealed issues of ESG transparency of the financial market of Kazakhstan, the ESG principles development trend is apparent. Therefore, Kazakhstani businesses are recommended to apply ESG transparency in their corporate reporting, and implement ESG principles in the company. Today, the primary focus of ESG development is on large businesses. Nevertheless, we suggest paying attention on stimulating the use of ESG in small and medium-sized businesses, since small and medium-sized businesses are the driver of the economy.

REFERENCES1:

1. Бобылев С. Н., Горячева А. А. Устойчивое развитие: цели и инвестиции //Социум и власть. – 2017. – №. 5 (67). – С. 61-64.
2. Худякова Л. С., Урумов Т. Р. Казахстан: на пути к «озеленению» финансовой системы //россия и новые государства Евразии Учредители: Национальный исследовательский институт мировой экономики и международных отношений им. ЕМ Примакова РАН. – №. 4. – С. 183-199.
3. Пестунова Г. Б., Козлова М. В., Алетдинова А. А. Институты рынка «зеленых» облигаций: опыт казахстана //Цифровая трансформация экономических систем: проблемы и перспективы (ЭКОПРОМ-2022). – 2022. – С. 311-314.
4. Гимаева З. И. Финансовая прозрачность предприятий в концепции ESG//XXV Всероссийский аспирантско-магистерский научный семинар, посвященный Дню энергетика. – 2022. – С. 200-203.
5. Центральный депозитарий ПК принял политику устойчивого развития, основанную на ESG-стандартах// <https://kz.kursiv.media/>. 02.02.2023.
6. Саляхова Э. А. Инвестиционная активность организации: теоретические аспекты управления //Вестник Казанского государственного энергетического университета. – 2013. – №. 3. – С. 51-54.
7. Kudryashova T. V., Zhukova E. F., Subbotina N. V. Tools for Increasing the Efficiency of Using Fixed Assets in the Context of Digital Transformation of the Economy //International Scientific and Practical Conference Strategy of Development of Regional Ecosystems "Education-Science-Industry"(ISPCR 2021). – Atlantis Press, 2022. – P. 257-264.
8. Böni P., Hendrikse J., Joos P. ESG Transparency of Private Equity and Debt Firms //Available at SSRN 4289573. – 2022.
9. Kim J. W., Park C. K. Can ESG Performance Mitigate Information Asymmetry? Moderating Effect of Assurance Services //Applied Economics. – 2022. – P. 1-15.
10. Christensen H. B., Hail L., Leuz C. Mandatory CSR and sustainability reporting: Economic analysis and literature review //Review of Accounting Studies. – 2021. – Т. 26. – №. 3. – P. 1176-1248.

11. Gregory R. P. The influence of firm size on ESG score controlling for ratings agency and industrial sector //Journal of Sustainable Finance & Investment. – 2022. – P. 1-14.
12. Dhaliwal D. S. et al. Voluntary nonfinancial disclosure and the cost of equity capital: The initiation of corporate social responsibility reporting //The accounting review. – 2011. – Т. 86. – №. 1. – P. 59-100.
13. Jeriji M., Louhichi W. The relationship between poor CSR performance and hard, negative CSR information disclosures //Sustainability Accounting, Management and Policy Journal. – 2021. – Т. 12. – №. 2. – P. 410-436.
14. Semenova N., Hassel L. G. Private engagement by Nordic institutional investors on environmental, social, and governance risks in global companies //Corporate Governance: An International Review. – 2019. – Т. 27. – №. 2. – P. 144-161.
15. IV Форум зеленого роста. Новые рубежи ESG-повестки и устойчивого финансирования в Казахстане// <https://aifc.kz/>. 03.02.2023.
16. Зеленые бонды для зеленого бизнеса <https://kapital.kz/finance/>. 03.02.2023.
17. ESG облигации. KASE. Казахстанская фондовая биржа/ <https://kase.kz/ru/esg/bonds/>. 03.02.2023
18. Об утверждении Концепции инвестиционной политики Республики Казахстан до 2026 года/ Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан/ <https://adilet.zan.kz/>. 03.02.2023.
19. Центр зеленых финансов/AIFC. МФЦА является финансовым центром для Центральной Азии, Кавказа, ЕАЭС, Ближнего Востока, Западного Китая, Монголии и Европы // <https://gfc.aifc.kz/>. дата обращения: 03.02.2023
20. Green Technology Hub/AIFC. МФЦА является финансовым центром для Центральной Азии, Кавказа, ЕАЭС, Ближнего Востока, Западного Китая, Монголии и Европы//<https://gfc.aifc.kz/>. 03.02.2023.
21. Квоты на выбросы ПГ/ Caspy Commodity Exchange // <https://ccx.kz/>. 03.02.2023.
22. Первый ESG-рэнкинг компаний Казахстана/RAEX7 Rating Review/Мир сквозь призму рейтингов//<https://raex-rr.com/ESG-Kazakhstan/>. 03.02.2023.
23. Newsroom / news корпоративный esg рейтинг от компании iss: обновлен основной статус bureau veritas/bureau veritas//<https://www.bureauveritas.com.kz>.03.02.2023.
24. Рейтинг раскрытия ESG// <https://www.pwc.com/kz/>. 03.02.2023.
25. БРК подписал меморандум о планах создать в Казахстане ESG-клуб/ DKN.World News// <https://dknews.kz/ru/finansy/>.03.02.2023.

REFERENCES2:

1. Bobylev S. N., Gorjacheva A. A. Ustojchivoje razvitie: celi i investicii //Socium i vlast'. – 2017. – №. 5 (67). – S. 61-64.
2. Hudjakova L. S., Urumov T. R. Kazakhstan: na puti k «ozeleneniju» finansovoj sistemy //rossija i novye gosudarstva Evrazii Uchrediteli: Nacional'nyj issledovatel'skij institut mirovoj jekonomiki i mezhdunarodnyh otnoshenij im. EM Primakova RAN. – №. 4. – S. 183-199.
3. Pestunova G. B., Kozlova M. V., Aletdinova A. A. Instituty rynka «zelenyh» obligacij: opyt kazahstana //Cifrovaja transformacija jekonomicheskikh sistem: problemy i perspektivy (JeKOPROM-2022). – 2022. – S. 311-314.
4. Gimaeva Z. I. Finansovaja prozrachnost' predpriyatij v koncepcii ESG//XXV Vserossijskij aspirantsko-magisterskij nauchnyj seminar, posvjashhennyj Dnju jenergetika. – 2022. – S. 200-203.
5. Central'nyj depozitarij RK prinjal politiku ustojchivogo razvitija, osnovannuju na ESG-standartah// <https://kz.kursiv.media/>. 02.02.2023.
6. Saljahova Je. A. Investicionnaja aktivnost' organizacii: teoreticheskie aspekty upravlenija //Vestnik Kazanskogo gosudarstvennogo jenergeticheskogo universiteta. – 2013. – №. 3. – S. 51-54.
7. Kudryashova T. V., Zhukova E. F., Subbotina N. V. Tools for Increasing the Efficiency of Using Fixed Assets in the Context of Digital Transformation of the Economy //International Scientific and Practical Conference Strategy of Development of Regional Ecosystems “Education-Science-Industry”(ISPCR 2021). – Atlantis Press, 2022. – P. 257-264.
8. Böni P., Hendrikse J., Joos P. ESG Transparency of Private Equity and Debt Firms //Available at SSRN 4289573. – 2022.
9. Kim J. W., Park C. K. Can ESG Performance Mitigate Information Asymmetry? Moderating Effect of Assurance Services //Applied Economics. – 2022. – P. 1-15.
10. Christensen H. B., Hail L., Leuz C. Mandatory CSR and sustainability reporting: Economic analysis and literature review //Review of Accounting Studies. – 2021. – Т. 26. – №. 3. – P. 1176-1248.
11. Gregory R. P. The influence of firm size on ESG score controlling for ratings agency and industrial sector //Journal of Sustainable Finance & Investment. – 2022. – P. 1-14.
12. Dhaliwal D. S. et al. Voluntary nonfinancial disclosure and the cost of equity capital: The initiation of corporate social responsibility reporting //The accounting review. – 2011. – Т. 86. – №. 1. – P. 59-100.
13. Jeriji M., Louhichi W. The relationship between poor CSR performance and hard, negative CSR information disclosures //Sustainability Accounting, Management and Policy Journal. – 2021. – Т. 12. – №. 2. – P. 410-436.
14. Semenova N., Hassel L. G. Private engagement by Nordic institutional investors on environmental, social, and governance risks in global companies //Corporate Governance: An International Review. – 2019. – Т. 27. – №. 2. – P. 144-161.
15. IV Forum zelenogo rosta. Novye rubezhi ESG-povestki i ustojchivogo finansirovaniya v Kazahstane// <https://aifc.kz/>. 03.02.2023.
16. Zelenye bondy dlja zelenogo biznesa <https://kapital.kz/finance/>. 03.02.2023.
17. ESG obligacii. KASE. Kazahstanskaja fondovaja birzha/ <https://kase.kz/ru/esg/bonds/>. 03.02.2023
18. Ob utverzhdenii Koncepcii investicionnoj politiki Respubliki Kazahstan do 2026 goda/ Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan/ <https://adilet.zan.kz/>. 03.02.2023.
19. Centr zelenyh finansov/AIFC. MFCA javljaetsja finansovym centrom dlja Central'noj Azii, Kavkaza, EAJeS, Blizhnego Vostoka, Zapadnogo Kitaja, Mongolii i Evropy // <https://gfc.aifc.kz/>. data obrashhenija: 03.02.2023
20. Green Technology Hub/AIFC. MFCA javljaetsja finansovym centrom dlja Central'noj Azii, Kavkaza, EAJeS, Blizhnego Vostoka, Zapadnogo Kitaja, Mongolii i Evropy//<https://gfc.aifc.kz/>. 03.02.2023.
21. Kvoty na vybrosy PG/ Caspy Commodity Exchange // <https://ccx.kz/>. 03.02.2023.
22. Pervyj ESG-rjenking kompanij Kazahstana/RAEX7 Rating Review/Mir skvoz' prizmu rejtingov//<https://raex-rr.com/ESG-Kazakhstan/>. 03.02.2023.

23. Newsroom / news korporativnyj esg rejting ot kompanii iss: obnoven osnovnoj status bureau veritas/bureau veritas//:https://www.bureauveritas.com.kz.03.02.2023.

24. Rejting raskrytija ESG// https://www.pwc.com/kz/. 03.02.2023.

25. BRK podpisal memorandum o planah sozdat' v Kazahstane ESG-klub/ DKN.World News// https://dknews.kz/ru/finansy/.03.02.2023.

РАЗВИТИЕ ESG-ПРОЗРАЧНОСТИ НА ФИНАНСОВОМ РЫНКЕ КАЗАХСТАНА

Г. Ж. Азретбергенова*

кандидат экономических наук, доцент
кафедры экономики, финансов и учета,
Международный казахско-турецкий уни-
верситет КТУ имени Ходжи Ахмеда Ясави
Туркестан, Республика Казахстан
электронная почта: gulmira.
azretbergenova@ayu.edu.kz
ORCID: 0000-0002-9070-7055

З. К. Есымханова

кандидат экономических наук, профессор,
профессор кафедры «Финансы» Универси-
тета ЕСИЛ,
Астана, Республика Казахстан
z.yesymkhanova@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5552-5849

А. Есенали

2 курс докторантуры по специальности
«Государственное и местное управление»
Международный казахско-турецкий уни-
верситет КТУ имени Ходжи Ахмеда Ясави
Туркестан, Республика Казахстан
электронная почта:
alina.yessenali@ayu.edu.kz
ORCID: 0000-0002-4737-6772

Аннотация. В статье проанализировано развитие ESG-прозрачности на финансовом рынке Казахстана. В ходе исследования определена структура казахстанского рынка ESG-финансов. ESG финансирование активно развивается в Казахстане. Главными участниками казахстанского рынка ESG-финансирования являются государственные структуры, банки, биржы, углеродные биржы, рейтинговые агентства, банковские и бизнес-ассоциации. Проанализирован рейтинг компании, предоставляющие свободный доступ к ESG-информациям.

Были выявлены особенности ESG на финансовом рынке Казахстана. Компании, предоставляющие свободный доступ к своим отчетам, были сгруппированы как, крупные национальные холдинги и инициативные компании. Анализ рейтинга показал, что экологические проблемы хорошо раскрыты компаниями нефинансового сектора, лидерами ESG в Казахстане являются крупные нефтегазовые компании. Вместе с тем, обнаружены проблемы ESG-прозрачности финансового рынка, как пассивное раскрытие ESG-информации, сомнения по поводу достоверности предоставленных данных. Главный вывод исследования заключается в том, что ESG-прозрачность финансового рынка Казахстана недостаточна развита. Казахстанскому бизнесу рекомендуется применять ESG-прозрачность в своей корпоративной отчетности, внедрить ESG-принципы в компанию, рекомендуется государству обратить внимание на стимулирование применения ESG в малом и среднем бизнесе, так как именно малый и средний бизнес является драйвером экономики.

Ключевые слова: ESG-прозрачность, ESG-принципы, финансовый рынок, Казахстан, устойчивое развитие, рынок ESG-финансов.

ҚАЗАҚСТАН ҚАРЖЫ НАРЫҒЫНДАҒЫ ESG-АШЫҚТЫҒЫНЫҢ ДАМУЫ

Г.Ж. Әзіретбергенова*

э.ғ.к., «Экономика, қаржы және есеп» кафедрасының доценті,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы ҚТУ Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан Республикасы
электрондық поштасы: gulmira.azretbergenova@ayu.edu.kz
ORCID: 0000-0002-9070-7055

З.Қ. Есімханова

экономика ғылымдарының кандидаты,
профессор, ESIL университетінің қаржы кафедрасының профессоры,
Астана, Қазақстан Республикасы
z.yesymkhanova@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5552-5849

А. Есенәлі

«Мемлекеттік және жергілікті басқару» мамандығы бойынша 2 курс докторантура
Қожа Ахмет Ясауи атындағы ҚТУ Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан Республикасы
электрондық поштасы: alina.yessenali@ayu.edu.kz
ORCID: 0000-0002-4737-6772

***Аңдатпа.** Мақалада Қазақстанның қаржы нарығындағы ESG ашықтығының дамуы талданады. Зерттеу барысында қазақстандық ESG қаржы нарығының құрылымы анықталды. Қазақстанда ESG қаржыландыру белсенді дамып келеді. Қазақстандық ESG қаржыландыру нарығының негізгі қатысушылары мемлекеттік органдар, банктер, қор биржалары, көміртек биржалары, рейтингтік агенттіктер, банктік және бизнес қауымдастықтары болып табылады. ESG ақпаратына еркін қол жеткізуді қамтамасыз ететін компаниялардың рейтингі талданды.*

Қазақстанның қаржы нарығындағы ESG ерекшеліктері анықталды. Олардың есептеріне еркін қол жеткізуді қамтамасыз ететін компаниялар ірі ұлттық холдингтер мен бастамашыл компаниялар ретінде топтастырылды. Рейтингті талдау қоршаған ортаны қорғау мәселелерін қаржылық емес сектордағы компаниялар жақсы ашатынын көрсетті, Қазақстандағы ESG көшбасшылары ірі мұнай-газ компаниялары болып табылады. Бұл ретте ESG ақпаратының пассивті ашылуы, ұсынылған деректердің сенімділігіне күмәндану сияқты қаржы нарығының ESG ашықтығы проблемалары анықталды. Зерттеудің негізгі қорытындысы – Қазақстандағы қаржы нарығының ESG ашықтығы жеткілікті түрде дамымаған. Қазақстандық бизнеске корпоративтік есеп беруде ESG ашықтығын қолдану, компанияда ESG қағидаттарын енгізу ұсынылады, мемлекеттің шағын және орта бизнесте ESG пайдалануды ынталандыруға назар аударуы ұсынылады, өйткені ол шағын және орта экономиканың драйвері болып табылатын кәсіпорындар.

***Түйін сөздер:** ESG ашықтығы, ESG принциптері, қаржы нарығы, Қазақстан, тұрақты даму, ESG қаржы нарығы.*

IRSTI 06.71.15

DOI: <https://doi.org/10.55871/2072-9847-2023-59-2-53-61>**G.Ye.Yessimkhan**

doctoral student of the educational program
Kostanay regional university
named after A. Baitursynov
Kostanay, Republic of Kazakhstan
E-mail: guldana_esimhan@mail.ru
ORCID:0000-0002-0095-3018

MAIN PROBLEMS OF FOOD PROCESSING ENTERPRISES AND WAYS TO SOLVE THEM

Abstract: Ensuring food safety has become one of the priority directions on the world agenda. This issue has become particularly sensitive as a result of the epidemiological situation related to the COVID-19 pandemic, which has clearly shown that it remains the main means of maintaining stability in emergency situations and the continuous supply of quality and safe food to the population. The stability and security of the food system directly affects the socio-economic factors necessary for human survival.

The purpose of the study is to present the main mechanisms of its development and effective organization, conducting a scientific study of the actual problems of food processing enterprises of Kazakhstan.

Methods: statistical-economic, analytical, comparative analysis methods were used to analyze the current state of development of processing enterprises in our country. In order to summarize the obtained results, analyze, systematize, monographic methods were used. Results: the article analyzed the prices of socially important food products in Kazakhstan in 2016-2022, according to the types of socially important products in 2016-2022. Differences between per capita production volume and per capita food consumption rate were studied. In addition, possible ways to solve the food security problem of the country in the coming years were considered. Conclusions: In order to sufficiently provide the population with food of social importance, taking into account the level of specialization of the regions, it is important to strengthen the work of processing enterprises with the support of the state.

Keywords: food safety; consumption, processing of food products; domestic products; export and import.

Introduction.

Today, food security is a major global problem. The COVID-19 pandemic has exposed the vulnerability of food systems around the world and further exacerbated social inequality [1]. The ongoing war in Ukraine is disrupting supply chains and further affecting grain, fertilizer and energy prices. These conditions led to a further increase in food prices in the first half of 2022. In 2022, compared to 2019, the number of people facing food shortages worldwide increased from 135 million to 345 million [2]. The number of people without access to adequate nutrition increased by 112 million to approximately 3,1 billion [3].

In order to combat the global food shortage, all countries are taking measures at their own level [4,5]. Kazakhstan is considering various measures to increase its agricultural potential. This is because for Kazakhstan, the agrarian sector plays an important role in the social and economic development of the country. The agricultural sector has achieved a number of successes within the framework of state support programs and important strategic documents, pilot projects and regulatory legal acts.

In the structure of the country's gross domestic product, agriculture will make up 5,3% in 9 months of 2022, which is 0,2% higher than in the corresponding period of 2021, and 0,9% higher than in 2019 [6]. Therefore, the volume of production of agricultural products is gradually increasing every year. But in the first years of independence, this indicator is low. The highest indicator of the share of agriculture in GDP was recorded in 1999 and was 9,9%. In 2012, the lowest rate was 4,2%. After this year, it gradually increased and reached 5,4% in 2020. Unfortunately, this indicator did not maintain a steady growth, in 2021 it decreased again and showed 5,1%. Such instability in the agricultural sector creates instability in food prices and limits the possibilities of price control. As a result, the price of food products of social importance increased by 22,7% in 2022 compared to 2021, which is 12,8% compared to the corresponding period of 2021 high (Table 1).

In order to maintain the stability of product prices, it is important to effectively organize the work of processing enterprises in the country. In particular: providing them with raw materials; full use of their production capacity, replacement of outdated technologies with high production costs, innovative technologies with low productivity; It is important to combine small enterprises into cooperatives to prevent dependence on imported products and raw materials, to increase the production skills of small business owners, and to fully provide consumers with food products. If we show specific mechanisms for effectively solving this problem, the food market in the country will develop steadily, and our people will be provided with quality domestic products.

Materials and methods

As an information base of the research, the author used scientific information that indicated domestic and global food safety and the main problems of processing enterprises in Kazakhstan. In addition, he used the information in the strategic documents developed for the purpose of ensuring food security of the country. Databases of the National Bureau of Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of Kazakhstan, the program of the United Nations (UN) developed in order to ensure food security around the world, and statistical collections were used.

The authors used a variety of methods while writing this study. Among them, a systematic approach is used to justify the strategic orientations of the development of the agro-industrial complex of Kazakhstan. Statistical-economic, analytical, comparative analysis methods were used to describe the current state of food security in Kazakhstan. In addition, the monographic method was used to recommend the generalization and implementation of the experience of the world countries in the country, and the comparative analysis method was used to determine the dynamics of the development of agricultural industries and the level of providing consumers with types of food products. In the process of identifying problems in the field of food safety and processing enterprises in our country, an abstract-logical method was used.

The agrarian sector of Kazakhstan is one of the most successful industries that provide the necessary food for the domestic and foreign markets of the country and has ample opportunity to gradually increase its size [7]. Among them, it is very important for Kazakhstan to stimulate the flow of investments to the regions and ensure food security by strengthening the work of food processing enterprises. Despite the abundant opportunities of the raw material potential of food products in the field of agriculture in our country, some types of products specified in the scientifically proven standards of the World Health Organization are not consumed at all, such products are not produced and processed in the country at all.

The methodological basis of this study was the analysis and evaluation of the current state of food processing enterprises by comparing the level of consumption of food products by the population with the average standards determined by the state.

In the article, processing enterprises are faced with such problems as: the raw material base required for processing is in the hands of small farms, morally and physically obsolete technological equipment, the presence of many intermediaries in moving agricultural products to the market, insufficient amount of agricultural food raw materials suitable for processing. It was said. According to this, the study showed the need to create specialized processing plants in promising rural settlements or district centers in the country, to create a network of agro-logistic and wholesale distribution centers to increase export potential, to improve the mechanisms of agricultural cooperatives in order to strengthen food security.

Literature review

In order to ensure food safety, many countries conduct scientific research to increase the productivity of processing enterprises and rely on the achievements of developed countries and global best practices.

The term food security was introduced into the scientific circulation in the first half of the 70s of the 20th century, after the research from the recommendations of the UN International Food and Agriculture Organization (FAO) after the grain crisis of 1972-1973 [8; 9]. In an unstable political situation in the international arena, problems of food shortage can cause a crisis in any country, which in turn affects the development of the economy and the condition of the population [10;11] in this regard, the state's activities should be aimed at ensuring social stability. In this regard, it is very important to develop processing enterprises in order to minimize the dependence of the country on imported supplies, to ensure the development of food production.

Researches on maintaining food safety and increasing the volume of production, the degree of consumption of socially important products by the population and its provision, the current state of processing enterprises in the country are studied in the works of many domestic and foreign scientists. In particular: J. Gaffney, V. Martino, S.K. Baidybekova, S.B. Sauranbai, D.D. Ermekbayeva, Zh. Karimova, G.Zh. A zretbergenova, A.O. Syzdykova, B. Bimendeev, G.S. Kasenbaev, T.I. Espolov, U.K. Kerimova, S.K. Baidybekova, S.B. Sauranbai, D.D. Ermekbaeva, E.K. Karashukeev.

In the works of these authors, the state of supply of the main types of food products in the current domestic market, the indicators of local production for the supply of the population are considered [12]. Despite the food safety results achieved, indicated factors that led to further increases in food prices in the context of emergency situations and the COVID-19 pandemic, as well as political conflicts between Russia and Ukraine. In many states, it was said that the issue of food safety is one of the main conditions for ensuring the national security of the country [13]. It was shown that the consumption ration of food products in the country today is [14].

Some authors prefer not to give their own definition of the concept of economic security in their works, and simply reflect, without any assessment, several definitions from various sources [15].

The definition given by Senchagov V.K. emphasizes not only the state of protection of state interests, but also the desire and ability of government institutions to develop mechanisms for the implementation and protection of national interests in the formation of the national economy [16].

It should also highlight the definition given by the scientist L.I. Abalkin, who singles out economic independence, stability, sustainability, the possibility of self-development of the state economy (the ability to renew and improve) and progress in the definition of economic security [17].

Separately, it is necessary to highlight the definition given by the team of authors A. Arkhipov, A. Gorodetsky and B. Mikhailov, who included the satisfaction of public needs at the national and international levels as the basis of economic security [18].

The Russian scientist R. Dronov, in his definition, points out that the created conditions that ensure and guarantee the reliability of the effective operation of state enterprises are considered the basis of the country's economic security [19].

The definitions of the above authors contain all the essential components of economic security, but do not include the concept of vital interests or goals.

■ Results and discussion

Processing enterprises cannot fully use production capacities due to the shortage of raw materials. In particular, in 2020, the level of capacity loading of milk processing enterprises is 66,6%; meat production 16% [20]. As a result, the average costs of enterprises are increasing, prices are becoming unstable in the domestic market (Table 1).

In 2022, the five most expensive and socially important food products are: sugarcane (65,5%), rice (36,0%), rozki (34,8%), first grade wheat flour (27,4%), chicken and eggs (24,6%).

Table 1. Price index for food products of social importance, % (at the end of each year)

The name of food products of social importance	2016	2019	2020	2021	2022 *	Deviation (+;-) 2022/2016
First grade wheat flour	107,4	130,90	100,2	105,3	127,4	20
Bread made from first grade wheat flour	118,7	113,50	100	105,9	113,9	-4,8
Pasta	111,5	120,20	99,9	100,7	134,8	23,3
Rice	102	128,00	100	90,4	136	34
Buckwheat groats	145,4	180,50	100,6	117,4	123,8	-21,6
Sunflower oil		100,9	100,6	129,8	116,9	116,9
Unsalted butter		113,6	100,2	104,6	122,8	122,8
Beef - a part of the breast	105,7	116,30	100	106,8	110,1	4,4
Chicken (thigh bone with adjacent soft meat)	110,7	113,80	100,1	118,8	124,6	13,9
Pasteurized milk 2,5%	107,3	105,60	100,3	107,1	122,9	15,6
Buttermilk 2.5%	105,1	104,50	100	105,1	120,8	15,7
Cottage cheese	107,4	100,40	100,2	104,1	116,9	9,5
Potatoes	114,7	114	101,4	118,5	113,9	-0,8
Carrot	103,8	104,9	101,5	126,2	99,8	-4
The main onion	94,2	112,8	100,9	104,7	136,1	41,9

The name of food products of social importance	2016	2019	2020	2021	2022 *	Deviation (+;-) 2022/2016
White cabbage	93,5	105,4	101,2	135,1	85,7	-7,8
Sugarcane	116,2	77,3	100,1	114,9	165,5	49,3
Eggs, category I	118,6	113,00	101,2	103,8	124,4	5,8
Salt	115,6	100,8	100	101,2	119,5	3,9
Food products of social importance	112	110,40	100,4	109,9	122,7	10,7

Source: Compiled by the author of [6].

It is very important to work out the issue of purchasing agricultural products for state fixed funds at forward prices in order to avoid shortages of food types and to prevent an unreasonable increase in food prices [21].

12 types of food products in the country for 100% (beets, potatoes, rice, cucumber buckwheat groats, lamb, eggs, wheat flour, bread, pasta, milk, salt); by 80% in eleven product types, which are tomatoes, cabbage, carrots, peppers, onions, beef, horse and pork, sour milk products, butter and sunflower oils), as well as in 6 types of products from other countries (poultry and sausage products, cheese and cottage cheese, apples, sugar, fish) are imported [22]. In practice, no country can provide itself with all types of food products. However, the production of socially important food products and keeping their prices stable are strategic goals of the state. Therefore, we believe that it is very important to increase the production capacity and strengthen the potential of socially important food processing enterprises in the country.

The main branches of Kazakhstan's agriculture are grain, dairy and meat products, fruits and vegetables, butter and frozen foods.

The following problems can be noted in the field of grain. The republic has a large network of elevators, grain receiving enterprises, and grain storage warehouses. But their competitive features require high quality grain for processing.

In the last three years (2020-2022), about 900 thousand tons of flour could not be exported by Kazakh flour mills. In 2022, 12 million tons of grain did not bring profit. This is a great loss for Kazakhstan. Currently, the times when Kazakhstan took the leading position in the export of flour and grain are decreasing. The reasons for this are various: reduced capacity of export markets, insufficient support from the state and transport cables. According to preliminary data for 2022, domestic farmers harvested more than 22 million tons of grain, which is a record for the last 10 years. The export potential of Kazakhstan is 7 million tons. In the conditions of such high possibilities, the need to reprocess flour products and present them as ready-made products for export is evident.

Currently, there are more than 150 enterprises processing milk in the dairy industry. Their production capacity is 1980 thousand tons per year, they are 66,6% loaded: during the production of 6051,4 thousand tons of raw milk, 1318,6 thousand tons of raw materials are processed. The main reason for the inability to fully use the production capacity in milk processing enterprises: insufficient quality milk, lack of development of the system of production, primary processing, transportation, storage and distribution of milk products.

According to the degree of supply of Kazakhstan finished products in the dairy market: liquid processed milk (96,0%), butter (89,8%), yogurts, fermented milk and cream (89,2%). Cheese and cottage cheese (57,0%), condensed milk and cream (26,8%) are significantly lower. Only the dry milk segment is completely imported (the share of local production is only 1,8%).

Another priority direction in Kazakhstan's agriculture is the meat industry. Based on the data of 2021, more than 250 meat processing enterprises with a total capacity of 524 thousand tons worked in the country [23]. According to statistical information, in 2021 years 339,0 tons of meat and meat by-products were produced in processing industries in the country. In 2022, this figure was 349,7 thousand tons, which increased by 3,2% compared to 2021 and by 58,7% compared to 2016 [6]. If we take into account the steady increase in the volume of meat production in the country, it can be clearly seen that it is important to increase the capacity of meat processing enterprises. In accordance with these needs, taking into account the specialization map of rural areas, it is important to build enterprises for the production of meat products equipped with modern technology, to increase the capacity of existing enterprises, to produce meat products without waste, to transport, store and sell them to domestic and foreign markets, and to develop a system of primary and deep processing.

The main producers of meat products are Almaty, Akmola and East Kazakhstan regions.

Taking into account the given data, the need to create meat processing enterprises, especially in these regions, is clearly visible. This shows another opportunity to increase the export potential of the country in the field of meat production and provide employment to rural residents.

The development of food processing enterprises is directly related to the level of consumption of goods of social importance. This is because this indicator creates a basis for determining which type of product should be prioritized for production (Table 2).

Table 2. Average effective rate of consumption of basic food products per capita and real consumption volume, kg.

Types of food products	2016	2018	2020	2021	Consumption average rate of	Deviation from normal indicators (+;-)	
						2016	2021
Bread products and cereal products	130,7	138,5	140,3	133,8	109	21,7	24,80
Meat and meat products	72,9	77,9	83,7	82,3	78,4	-5,5	3,90
Fish and seafood	10,9	13,2	15,1	14,8	15,8	-4,9	-1,00
Milk and milk products	235,5	261,3	259,4	243,2	301	-65,5	-57,80
Eggs (each)	164,7	193,3	199,1	193,9	265	-100,3	-71,10
Oil and fatty products	19,5	19,2	17,3	16,2	16,7	2,8	-0,50
Fruits	61,4	74,9	78,7	76,8	132	-70,6	-55,20
Vegetables (without potatoes)	89,3	94,1	86,4	80,6	149	-59,7	-68,40
Potatoes	48,6	48,6	50,1	46,3	100	-51,4	-53,70
Confectionery products: sugar, jam, honey, chocolate	40,7	46,3	43	44	33	7,7	11,00

Source: Compiled by the author of [3].

As it can be seen from Table 2, the average per capita consumption of basic food products in 2021 has slightly improved compared to 2016. This shows the results of the measures taken by the state to strengthen food security. In particular, in 2021, compared to the average effective rate of food consumption per capita, the actual consumption of meat products was 3,90 kg more than in 2016, which was 4,9 kg. insufficiently consumed. In addition, the level of consumption of the following types of products increased somewhat during the period under review, they are: fish and seafood products (3,9 kg.); milk and milk products (7,7 kg.); eggs (29,2 pcs.); fruits (15,4 kg.). As a result, in 2021, compared to 2016, fish and seafood products were consumed - by 35,78%, fruits - by 25,08%, meat and meat products - by 12,89%, eggs - by 17,73% (sout 1) [6]. However, according to the indicator of 2021, the level of consumption of some types of products of the population still does not reach the normative level [6, 17], they are Milk and milk products (57,8 kg.); Eggs (71 pieces); fruits (55,2 kg.); Vegetables (68,4 kg.); potatoes (53,7 kg.).

In January-October 2022, 21,393 tons (US\$ 2,398.6) of non-condensed milk and cream products without added sugar or other sweeteners were imported. During this period, the export volume was 12,5 thousand tons (9441,0 US dollars). The intermediate balance is 8902,9 tons or 14542,7 US dollars. This indicates an insufficient level of milk and dairy products in the domestic market.

The volume of meat processing and canning and the production of meat products in the Republic in 2020 is about 300,0 billion tenge or increased by 2,0 times compared to 2015.

Due to the COVID-19 pandemic, the prices of imported products have increased excessively in 2020. Production costs in agriculture have increased. In Kazakhstan, the price of socially important food products in 2021 increased by 9,3% compared to 2020 [24].

On January 11, 2022, the head of state K.K. Tokayev's statement at the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan emphasized the need to strengthen food security in the country. He said that if there is not enough food in the country, no measures will help to contain inflation, and he paid special attention to the Government and governors that the fundamental solution of the food security problem in the next three years is the main priority at the state level [25].

Therefore, the main result of the research topic is to show the real problems in recycling enterprises, to propose mechanisms for their effective solution.

It shows that there are several reasons that have a negative impact on the development of food processing in the agricultural sector of Kazakhstan:

1. Dispersion of closely related industries by territorial location. These conditions do not make it possible to effectively organize the abundant resources of the raw material base necessary for the production of food in the republic, to fully provide the basic types of food necessary for the population. And it is not profitable for processing enterprises to receive raw materials from such scattered villages, especially from remote areas. For farmers producing raw materials, the lack of infrastructure for transportation, storage, and distribution of their products to processing enterprises encourages them to hand over their products to intermediaries and does not allow timely delivery to wholesale and retail outlets.

2. Agricultural food raw materials suitable for processing are not produced in sufficient quantities, the infrastructure capable of timely delivery to processors and markets is not developed in the fields of product purchase, storage, primary processing, transportation and marketing.

3. In the promotion of agricultural products to the market, many intermediaries cover the distance from the producer to the consumer. Processing inhibits the small commodity nature of agricultural production. The share of private households in the total output of the agricultural sector is high. They offer raw materials of low quality and in some cases unsuitable for industrial processing. Nevertheless, farmers are not satisfied with the low purchase prices set by the factories. And recyclers, in turn, constantly complain about high production costs due to the increase in tariffs for heat and electricity, water, and technological equipment.

4. High tariffs set for morally and physically obsolete technological equipment in processing enterprises, an outdated system of quality control of both raw materials and finished products, lack of coordinated and interested relations between enterprises of related industries do not allow effective use of agricultural potential. Kazakhstani producers are forced to compete with foreign producers. Imported products often have priority due to processing and packaging technology. Even production in neighboring countries can be cheaper, which leads to a reduction in the cost of imported products.

5. The main factors hindering the development of dairy and meat industries in our country are the presence of the raw material base in the hands of small farms and their weakness. It is no secret that smallholders and farmers have low production and financial literacy. Currently, especially in the northern regions of the country, the lack of trust of farmers in joining cooperatives does not encourage them to join agricultural cooperatives, because of this, the quality of the produced products is low. Its main reasons; poor breed of cattle; lack of necessary quality fodder for animals, non-compliance with nutritional rations, use of manual milking, etc. As a result, insufficient amount of raw materials is formed in processing enterprises, and the quality of processed products decreases. We believe that these measures will have a significant impact on the development of recycling enterprises in the country.

Conclusion

The mentioned group of problems demands to present the main mechanisms of effective solution of these situations to the experts researching the safety of food products and problems in processing enterprises. Supplying agricultural products processing enterprises in the country with raw materials in sufficient quantity; full utilization of production capacities in enterprises; replacing outdated, high-cost, low-performance technologies with innovative and digital technologies; by improving the literacy of small business subjects, it is possible to unite them into production cooperatives, to provide consumers with high-quality domestic food at an affordable price. We believe that the following measures should be taken for this purpose:

First, to develop a map of territorial location depending on the level of specialization of regions and rural areas. It is very important to create specialized processing plants in the centers of the district (promising rural settlement) according to the level of its specialization. Specialized enterprises are an effective mechanism for product quality control, movement of agricultural products along the technological chain from the producer to the consumer: production - storage - processing - sale. Since these enterprises are large-scale producers, they are directly responsible for the quality of the manufactured product and its price to consumers. Such enterprises produce products that meet sanitary requirements. Therefore, they are always competitive and increase their export potential. As a result, there are opportunities to expand the domestic and foreign markets.

Wholesale distribution centers near processing enterprises in the district or promising rural areas in order to ensure stable sales of products produced by small entrepreneurs and farmers and to promote them to consumers without intermediaries. Such centers create opportunities for small economic entities and farms (cattle breeders), especially cooperatives, to sell products at wholesale and retail prices, reduce product transportation costs, make large batches of food products, and export products to the domestic market.

Thirdly, to organize agricultural cooperatives, increasing the production and financial literacy of small economic entities and farms. This form of economic organization is an effective tool for protecting the interests of cooperative members and farmers, for saving agricultural products, moving them to the market, and solving the problems of initial processing of products. In addition, feedlots and slaughterhouses, milk reception points and other such infrastructure facilities allow to increase the volume of production and processing of milk and meat, and to control their quality.

REFERENCES 1:

1. Нурул - Атика Б.М., Норлида М.С., Мохд Ф.А. Экономическое благополучие мелких землевладельцев и проблемы во время пандемии COVID-19 . Обзор : - Экономика сельского хозяйства – Чехия, 2022 , 69(1): с. 35 – 44 . [https://doi.org/ 10.17221/344/2022-AGRISEKON](https://doi.org/10.17221/344/2022-AGRISEKON)
2. Токаев К.К. Active approach to solving global problems // Global Food Security Summi. Выступление Главы государства. – 2022. URL: <https://www.akorda.kz/ru/prezident-kazahstana-prinyal-uchastie-v-globalnom-sammite-po-prodovolstvennoy-bezopasnosti-218855>
3. Food security and nutrition in the world-2022. URL: <https://www.fao.org/3/cc0639en/cc0639en.pdf>
4. Ехуи Т., Рамон С. Анализ факторов, влияющих на прибыль новых фирм в Испании: данные пищевой промышленности : Экономика сельского хозяйства . - чешский, 2022, 68(1): с. 28-38 . <https://doi.org/10.17221/235/2021-AGRISEKON>
5. Нидхи Аггарвал , Судха Нараянан . Влияние демонетизации Индии на внутреннюю торговлю сельскохозяйственной продукцией. 2023, Том. 105 , январь 2023 г. 316-340. URL: <https://doi.org/10.1111/ajae.12317>
6. Информация Национального бюро статистики Агентства стратегического планирования и реформ Республики Казахстан. - 2023. URL: <https://stat.gov.kz>.
7. Ж. Каримова. Продовольственная безопасность в приоритете государства. – 2022. URL: <https://www.caravan.kz/news/prodovolstvennaya-bezopasnost-v-prioritete-gosudarstva-627347/>
8. Продовольственная и сельскохозяйственная организация ООН (ФАО): официальный сайт. URL: <http://www.fao.org>.
9. Horizon Europe. Programme 2023-2024. Food, Bioeconomy, Natural Resources, Agriculture and Environment . European Commission Decision .2022.
10. URL:<https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/docs/2021-2027/horizon/wp-call/2023-2024/>
11. С.К. Байдыбекова, С.Б. Сауранбай, Д.Д. Еремекбаева. Аграрный сектор экономики как основа продовольственной безопасности страны. Научный журнал «Вестник университета «Туран» № 4(96) 2022 г. С. 11- 25.
12. Gaffney J. et al. Building bridges between agribusiness innovation and smallholder farmers: A review. Global food security. – 2019. – Т. 20. – Р. 60-65.
13. В . Мартино . Пять горячих тем для пищевой промышленности США в 2023 году . Просто Еда . URL: <https://www.just-food.com/comment/five-hot-topics-as-us-food-industry-enters-2023/>
14. Леайтия Л . Н ., Денис М ., Иван М . М ., Юсуф Б. Б . Знания в области безопасности пищевых продуктов, отношение и практика работников пищевой промышленности в цепочке создания стоимости риса в Уганде : журнал пищевой промышленности . 2022, Том . 6, № 1 , стр . 1-31 . URL-адрес: <https://doi.org/10.5296/jf.v6n1.19431>
15. Дзалиев М.И. Социальная напряженность и национальная безопасность России. – М., 1996. – 211 с.
16. Экономическая безопасность России: Общий курс: учебник / под ред. В.К. Сенчагова. – М.: Дело, 2005. – 896 с.
17. Абалкин Л.И. Экономическая безопасность России: Угрозы и их отражение // Вопросы экономики. – 1994. – №12. – С. 12.
18. Архипов А., Городецкий А., Михайлов Б. Экономическая безопасность: оценки, проблемы, способы обеспечения // Вопросы экономики.– 1994. – №12. – С. 38-39.
19. Дронов Р. Подходы к обеспечению экономической безопасности // Экономист. – 2001. – №2. – С. 42.
20. Г.Ж. Азретбергенова /Обеспечение продовольственной безопасности Республики Казахстан в условиях COVID-2019// Г.Ж. Азретбергенова; А.О. Сыздыкова; Б. Бимендеев. // Проблемы агрорынка.- 2021.- №2.- С.24.
21. Акимбекова Г.У. Спасти переработчика: как решить проблемы пищевой промышленности Казахстана. URL: <https://agroinfo.kz/spasti-pererabotchika-kak-reshit-problemy-pishhevoj-promyshlennosti-kazahstana/>
22. Касенбаев Г.С., Есполов Т.И., Керимова У.К. Государственное регулирование рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия в Республике Казахстан // Проблемы агрорынка. - 2021. - № 3. - С. 119.
23. Демченко М. «Спасти переработчика» казахстанская паравда. 6 сентября 2021г. URL:<https://kazpravda.kz/n/pishcheprom-kz-naverstat-upushchennoe/>
24. Об утверждении научно обоснованных физиологических норм потребления продуктов питания. Приказ Министерства национальной экономики Республики Казахстан от 9 декабря 2016 года № 503. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 13 января 2017 года № 14674.– 2022 . URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600014674>.
25. Токаев К.К. Уроки «Трагического января»: единство общества – гарантия независимости // Выступление Главы государства на заседании Мажилиса Парламента Республики Казахстан. URL: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kk-tokaeva-na-zasedanii-mazhilisa-parlamenta-respubliki-kazahstan-1104414>

REFERENCES 2:

1. Nurul - Atika B.M., Norlida M.S., Mohd F.A. Jekonomicheskoe blagopoluchie melkih zemlevadel'cev i problemy vo vremja pandemii COVID-19 . Obzor : - Jekonomika sel'skogo hozjajstva – Chehija, 2022 , 69(1): s. 35 – 44 . [https://doi.org/ 10.17221/344/2022-AGRISEKON](https://doi.org/10.17221/344/2022-AGRISEKON)

2. Tokaev K.K. Active approach to solving global problems // Global Food Security Summi. Vystuplenie Glavy gosudarstva. – 2022. URL: <https://www.akorda.kz/ru/prezident-kazahstana-prinyal-uchastie-v-globalnom-sammite-po-prodovolstvennoy-bezopasnosti-218855>
3. Food security and nutrition in the world-2022. URL: <https://www.fao.org/3/cc0639en/cc0639en.pdf>
4. Ehui T., Ramon S. Analiz faktorov, vlijajushhih na pribyl' novyh firm v Ispanii: dannye pishhevoj promyshlennosti : Jekonomika sel'skogo hozjajstva . - cheshskij, 2022, 68(1): s. 28-38 . <https://doi.org/10.17221/235/2021-AGRISEKON>
5. Nidhi Aggarwal , Sudha Narayanan . Vlijanie demonetizacii Indii na vnutrennjuju torgovlju sel'skohozjajstvennoj produkciej. 2023, Tom. 105 , janvar' 2023 g. 316-340. URL: <https://doi.org/10.1111/ajae.12317>
6. Informacija Nacional'nogo bjuro statistiki Agentstva strategicheskogo planirovanija i reform Respubliki Kazahstan. - 2023. URL: <https://stat.gov.kz>.
7. Zh. Karimova. Prodovol'stvennaja bezopasnost' v prioritete gosudarstva. – 2022. URL: <https://www.caravan.kz/news/prodovolstvennaya-bezopasnost-v-prioritete-gosudarstva-627347/>
8. Prodovol'stvennaja i sel'skohozjajstvennaja organizacija OON (FAO): oficial'nyj sajt. URL: <http://www.fao.org>.
9. Horizon Europe. Programme 2023-2024. Food, Bioeconomy, Natural Resources, Agriculture and Environment . European Commission Decision .2022.
10. URL:<https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/docs/2021-2027/horizon/wp-call/2023-2024/>
11. S.K. Bajdybekova, S.B. Sauranbaj, D.D. Ermekbaeva. Agrarnyj sektor jekonomiki kak osnova prodovol'stvennoj bezopasnosti strany. Nauchnyj zhurnal «Vestnik universiteta «Turan» № 4(96) 2022 g. S. 11- 25.
12. Gaffney J. et al. Building bridges between agribusiness innovation and smallholder farmers: A review. Global food security. – 2019. – Т. 20. – R. 60-65.
13. V. Martino . Pjat' gorjachih tem dlja pishhevoj promyshlennosti SShA v 2023 godu . Prosto Eda . URL: <https://www.just-food.com/comment/five-hot-topics-as-us-food-industry-enters-2023/>
14. Leajtija L. N ., Denis M ., Ivan M . M ., Jusuf B. B . Znaniya v oblasti bezopasnosti pishhevyyh produktov, otnoshenie i praktika rabotnikov pishhevoj promyshlennosti v cepochke sozdaniya stoimosti risa v Ugande : zhurnal pishhevoj promyshlennosti . 2022, Tom . 6, № 1 , str . 1-31 . URL-adres: <https://doi.org/10.5296/jfi.v6ja1.19431>
15. Dzljev M.I. Social'naja naprjazhennost' i nacional'naja bezopasnost' Rossii. – M., 1996. – 211 s.
16. Jekonomicheskaja bezopasnost' Rossii: Obshhij kurs: uchebnik / pod red. V.K. Senchagova. – M.: Delo, 2005. – 896 s.
17. Abalkin L.I. Jekonomicheskaja bezopasnost' Rossii: Ugrozy i ih otrazhenie // Voprosy jekonomiki. – 1994. – №12. – S. 12.
18. Arhipov A., Gorodeckij A., Mihajlov B. Jekonomicheskaja bezopasnost': ocnenki, problemy, sposoby obespechenija // Voprosy jekonomiki.– 1994. – №12. – S. 38-39.
19. Dronov R. Podhody k obespecheniju jekonomicheskoy bezopasnosti // Jekonomist. – 2001. – №2. – S. 42.
20. G.Zh. Azretbergenova /Obespechenie prodovol'stvennoj bezopasnosti Respubliki Kazahstan v uslovijah COVID-2019// G.Zh. Azretbergenova; A.O. Syzdykova; B. Bimendeev. // Problemy agrorynka.- 2021.- №2.- S.24.
21. Akimbekova G.U. Spasti pererabotchika: kak reshit' problemy pishhevoj promyshlennosti Kazahstana. URL: <https://agroinfo.kz/spasti-pererabotchika-kak-reshit-problemy-pishhevoj-promyshlennosti-kazahstana/>
22. Kasenbaev G.S., Espolov T.I., Kerimova U.K. Gosudarstvennoe regulirovanie rynkov sel'skohozjajstvennoj produkcii, syr'ja i prodovol'stvija v Respublike Kazahstan // Problemy agrorynka. - 2021. - № 3. - S. 119.
23. Demchenko M. «Spasti pererabotchika» kazahstanskaja paravda. 6 sentjabrja 2021g. URL:<https://kazpravda.kz/n/pishcheprom-kz-naverstat-upushchennoe/>
24. Ob utverzhenii nauchno obosnovannyh fiziologicheskikh norm potreblenija produktov pitaniya. Prikaz Ministra nacional'noj jekonomiki Respubliki Kazahstan ot 9 dekabrja 2016 goda № 503. Zaregistririvan v Ministerstve justicii Respubliki Kazahstan 13 janvarja 2017 goda № 14674.– 2022 . URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600014674>.
25. Tokaev K.K. Uroki «Tragicheskogo janvarja»: edinstvo obshhestva – garantija nezavisimosti // Vystuplenie Glavy gosudarstva na zasedanii Mazhilisa Parlamenta Respubliki Kazahstan. URL: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kk-tokaeva-na-zasedanii-mazhilisa-parlamenta-respubliki-kazahstan-1104414>

АЗЫҚ ӨҢДЕУ КӘСІПОРЫНДАРЫНЫҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕ- ЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Есімхан Г. Е.

Экономика білім беру бағдарламасының
докторанты А.Байтұрсынов атындағы
Қостанай өңірлік Университеті
Қостанай, Қазақстан Республикасы
E-mail: guldana_esimhan@mail.ru
ORCID:0000-0002-0095-3018

***Аңдатпа.** Азық-түлік жүйесінің тұрақтылығы мен қауіпсіздігі адамдардың өмір сүруіне қажетті әлеуметтік-экономикалық факторларға тікелей әсер етеді. Зерттеудің мақсаты – Қазақстанның тамақ өнеркәсібінің өзекті мәселелері бойынша ғылыми зерттеулерді жүргізу және оны тиімді ұйымдастырудың негізгі тетіктерін ұсыну.*

***Әдістері:** елдегі өңдеуші кәсіпорындардың қазіргі даму жағдайын талдау мақсатында статистикалық, экономикалық, аналитикалық, салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Алынған нәтижені жалпылау үшін жүйелі, монографиялық және конструктивті тәсілдер қолданылды. Нәтижелер: мақалада Қазақстандағы 2016-2022 жылдарға арналған*

әлеуметтік маңызы бар азық-түлік тауарларына, 2016-2022 жылдарға арналған әлеуметтік маңызы бар өнімдерге бағалар талданған. жан басына шаққандағы өнім көлемі мен жан басына шаққандағы азық-түлік тұтыну нормасы арасындағы айырмашылықтар зерттелді. Сонымен қатар, алдағы жылдарға еліміздің азық-түлік қауіпсіздігі мәселесін шешудің ықтимал жолдары қарастырылған. Қорытынды: халықты әлеуметтік маңызы бар азық-түлік түрлерімен жеткілікті қамтамасыз ету үшін өңірлердің мамандану деңгейін ескере отырып, мемлекеттің қолдауымен өңдеуші кәсіпорындардың жұмысын күшейту маңызды.

Түйін сөздер: азық-түлік қауіпсіздігі; тұтыну, тамақ өнімдерін өңдеу; отандық өнімдер; экспорт және импорт

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПИЩЕВЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Есімхан Г. Е.

докторант образовательной программы
Костанайский региональный
университет имени А.Байтурсынова,
Костанай, Республика Казахстан
E-mail: guldana_esimhan@mail.ru
ORCID:0000-0002-0095-3018

Аннотация. Стабильность и безопасность продовольственной системы напрямую влияет на социально-экономические факторы, необходимые для выживания людей. Целью исследования является предоставление основных механизмов его разработки и эффективной организации, проведение научного изучения актуальных проблем на предприятиях пищевой промышленности Казахстана.

Методы: с целью анализа современного состояния развития перерабатывающих предприятий в стране использовались методы статистико-экономического, аналитического, сравнительного анализа. Для обобщения полученного результата использовались системный, монографический и конструктивистский подходы. **Результаты:** в статье проведен анализ цен на социально значимые продовольственные товары Казахстана за 2016-2022 годы, по социально значимым видам продукции за 2016-2022 годы. исследуются различия между объемом производства продукции на душу населения и нормой потребления продуктов питания на душу населения. Кроме того, рассмотрены возможные пути решения проблемы продовольственной безопасности страны в ближайшие годы. **Выводы:** для адекватного обеспечения населения социально значимыми видами продуктов питания важно усилить работу перерабатывающих предприятий при поддержке государства с учетом уровня специализации регионов.

Ключевые слова: продовольственная безопасность; потребление, переработка пищевых продуктов; отечественные продукты; экспорт и импорт.

IRSTI 06.61.33

DOI: <https://doi.org/10.55871/2072-9847-2023-59-2-62-70>**T.N. Pupysheva***

PhD student

Karaganda University of Kazpotrebsoyuz

Karaganda, Kazakhstan

E-mail: ptn7@mail.ru

ORCID: 0000-0002-3806-6342

M.K. ZhetpisbayevaCandidate of economic sciences,
associate professor

Karaganda University of Kazpotrebsoyuz

Karaganda, Kazakhstan

E-mail: rimakeu@mail.ru

ORCID: 0000-0002-1341-3563

LOCAL SELF-GOVERNMENT IN KAZAKHSTAN: ISSUES OF INVOLVING THE POPULATION OF RURAL DISTRICTS

Abstract: In modern developed countries, special attention is paid to the issues of power decentralization. In the Republic of Kazakhstan, the formation of local self-government as a social institution is also underway. The involvement of citizens in this process contributes to a better solution of problems at the local level in accordance with the interests of the citizens themselves. The article substantiates the need for the participation of the rural population in local self-government. The main forms of participation of the inhabitants of rural districts in local self-government are described. The authors, based on the data of a sociological survey conducted in rural areas of the Karaganda region, analyzed the level of civic engagement in solving issues of local importance. In addition, the main results achieved so far in the issues of involving the rural population in participation in local self-government in Kazakhstan are identified. The main problems existing in this direction are revealed. The prospects for their solution are outlined.

Keywords: local self-government, public administration, rural district, akim, kenes, maslikhat, rural population.

Introduction.

In the modern conditions of the Republic of Kazakhstan, special attention is paid to the reform of public administration, which follows the path of developed western countries focused on using the potential of their citizens. Consequently, the emphasis is shifting to local self-government, since this level of government is closest to the population and is able to solve its vital problems. At the same time, the subjects of local self-government are given unequal attention. It is mainly focused on cities and urban agglomerations, which are considered as spaces with great development potential. This is confirmed by the active development of the «Smart city» concept, as well as projects of popular participation. In January 2020, the President of Kazakhstan, Kassym-Zhomart Tokayev, announced an initiative to implement these projects: «Citizens concerned should have the opportunity to take part in the discussion of important decisions. Every voice must be heard. To this end, it is necessary to develop the appropriate political mechanisms. In order to take into account the opinion of residents of a particular region regarding public spending, a draft budget of popular participation will be implemented» [1]. Thanks to this project, ordinary citizens got the opportunity to identify pressing problems and participate in the budget process at the stage of its formation, but the budgets of popular participation are being implemented in cities of republican, regional significance and in the capital. Thus, rural communities are left out of this process.

In the message of the President to the people of Kazakhstan dated March 16, 2022, K.-J. Tokayev notes: «We will continue to transfer real power from the center to the regions. First of all, it is necessary to effectively delineate the functions of the state and institutions of local self-government. It must be understood that a strong system of local self-government is the basic basis for the direct participation of citizens in improving the quality of life in their native locality» [2].

Issues of development of local self-government in the rural districts of Kazakhstan are particularly relevant. This is due to the vast rural territory of the country, a significant population living on it, the multinational composition of the population, the diversity of cultures, and significant differences in the socio-economic development of the regions. This level of power is closest to the population, as it is mainly formed by them, in particular, citizens got the opportunity to choose their rural akims, and they are directly responsible to the villagers. It is the development of institutions of local self-government that leads to a thoughtful and effective solution of economic and social problems of local importance, about which the population has more ideas than representatives of state bodies.

Based on this, the purpose of this scientific article is to analyze the possibilities for the participation of the rural population of Kazakhstan in local self-government. The tasks are: justification of the need for the participation of the rural population in local self-government; description of the main forms of participation of residents of rural districts in local self-government; analysis of the level of civic engagement in addressing issues of local importance (based on sociological survey data); identification of achievements, problems and prospects in the issues of involving the rural population in participation in local self-government in Kazakhstan.

Literature review

In the world scientific literature there is no universal approach to the issues of local self-government. In the Republic of Kazakhstan, individual authors: Nurlanova N.K., Brimbetova N.Zh., Burlakov L.N., Dauranov I.N., Kenzhebaeva A.A., Kireeva A.A. [3], Sadyrbaev E.A. [4], Assaubayev R. [5] and many others also offer their own view on this problem. However, despite the variety of approaches to the study of this issue, there is no common understanding of their implementation in the rural districts of Kazakhstan. The problems of involving the rural population of Kazakhstan in participation in local self-government are also given insufficient attention. This study is devoted to the solution of these questions.

Russian researchers of rural local communities Morozova E.V., Miroshnichenko I.V., Semenenko I.S. note that a significant amount of attention is paid to urban development in modern science, while there are significant gaps in rural development: «We see the key task of political science in the formation of a public discourse corresponding to the priorities of rural development, in establishing feedback mechanisms between experts and those who are the object of research, in stimulating the involvement of local rural communities and purposefully promoting their interests on the political agenda» [6]. Consequently, it is necessary to study the issues of rural areas, as well as to involve local communities in solving their problems.

Director of the Kazakhstan institute for strategic studies Tukumov Yerkin, speaking at the national expert platform «KAZISS GPS» with a report «Local self-government – a school of democracy» says that: «Today there are 2345 local communities in Kazakhstan. It is obvious that the scope of the reform will be broad. There is a concept for the development of local self-government until 2025, the role of maslikhats is changing significantly, the revenue base of local self-government will increase from the current 6 to 13 types of income in 2024. It is also planned to expand the powers of keneses, the transformation of the apparatus of akims of rural districts into the administration of local self-government, and most importantly, the adoption of the law «On local self-government in the Republic of Kazakhstan» [7]. Nevertheless, the question of the willingness of the citizens themselves to take part in local self-government remains open.

Materials and methods

The methodological basis of the research is a complex system of scientific methods. The study used theoretical and empirical research methods: analysis and synthesis, induction and deduction, classification, comparative analysis, document analysis method, sociological survey, and also applied an integrated approach.

Results and discussion

The modernization of the local self-government system, carried out within the framework of the Strategy «Kazakhstan-2050» [8], assumed that the citizens of Kazakhstan would be actively involved in decision-making processes and their implementation. In this connection, the Concept for the development of local self-government for 2013-2020 was approved [9]. This modernization had a number of directions, providing the rural population with real opportunities to independently resolve issues of local importance (figure 1).

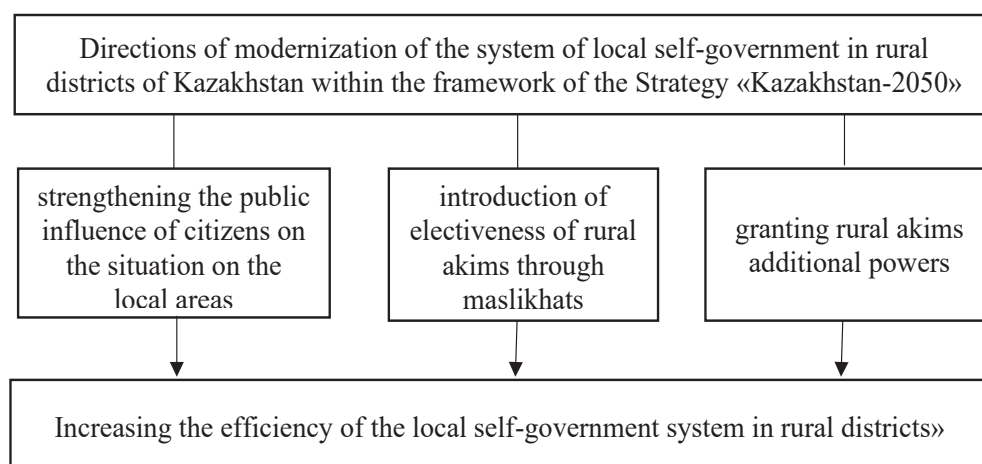

Figure 1. Modernization of the system of local self-government in rural districts of Kazakhstan within the framework of the Strategy «Kazakhstan-2050»

Source: Compiled by the authors on the basis of the Strategy «Kazakhstan-2050» [8]

Within the framework of the Program of the President of the Republic of Kazakhstan in 2015 «Plan of the nation – 100 concrete steps» [10], two main directions are also identified in strengthening the role of rural citizens in the development of local self-government (figure 2).

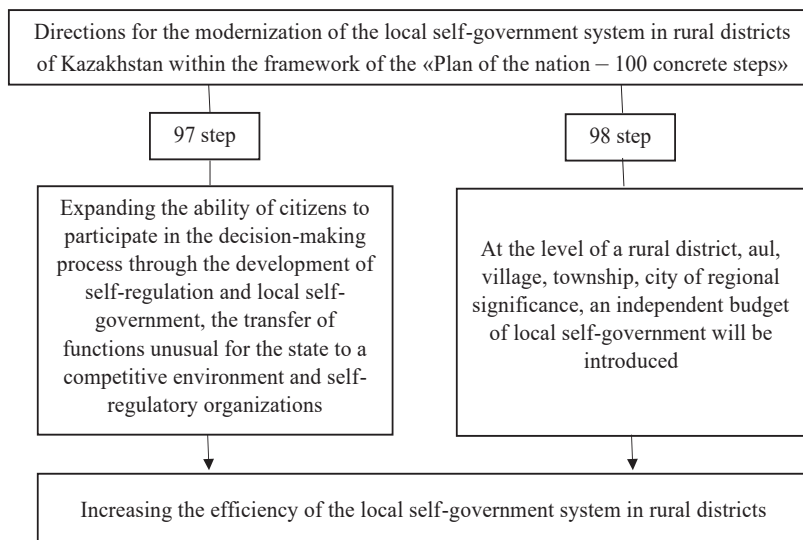

Figure 2. Modernization of the system of local self-government in rural districts of Kazakhstan within the framework of the «Plan of the nation – 100 concrete steps»

Source: Compiled by the authors on the basis of «Plan of the nation – 100 concrete steps» [10]

The Concept of development of local self-government for 2013-2020 [9] also led to certain achievements in reforming the system of local self-government in rural districts of Kazakhstan. In the course of its implementation, the ground has been prepared for direct elections of akims of rural districts, villages and townships, which was implemented to increase the level of transparency and accountability of local authorities to the population, as well as to increase the interest of rural residents in making decisions on local problems and strengthening control over their implementation. At all levels of self-government, including at the level of rural districts, annual reporting meetings of akims in front of the population are held, at which the local community is informed about the main results achieved and subsequent areas of activity. In 2018-2020, the fourth level of the budget system was introduced in all rural districts. From 2023, in a pilot mode, rural citizens will be given the opportunity to elect district akims [11].

The main goal of involving citizens in the process of implementing local self-government is to independently or jointly with local authorities resolve issues of local importance to meet the needs of the population. The ways and forms of this involvement can be very diverse. The greatest effect is achieved by practices based on the principles of partnership between state authorities, local self-governments authorities and various associations of citizens [12].

In the Republic of Kazakhstan, members of local communities have the right to participate in local self-government, both directly and through elected bodies. On the territory of rural districts, villages and towns, gatherings and meetings of the local community are held to resolve issues of local importance [13] (figure 3).

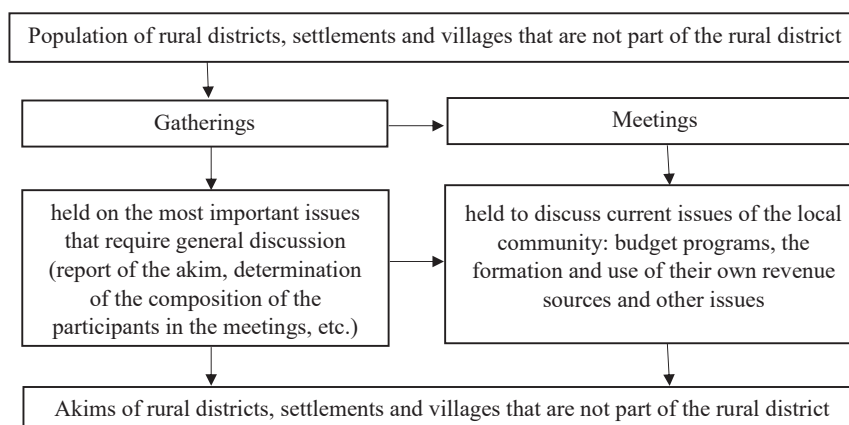

Figure 3. Implementation of local self-government by the population of rural districts of Kazakhstan

Source: Compiled by the authors on the basis of the Law «On local government and self-government in the Republic of Kazakhstan» [13]

The direct participation of the local population in the implementation of local self-government is a necessary condition for increasing its effectiveness. At the moment, there is insufficient political and civil activity of the population at the local level, a low level of involvement of citizens in decision-making processes and control over the implementation of decisions. As a result, there is a low level of public confidence in local representative and executive authorities [14]. In addition, the issue of attracting the population to participate in the budget process is being updated.

Building a system of local self-government is a multi-stage process that requires time and an appropriate level of development not only of economic, political and legal institutions, but also of socio-humanitarian knowledge. Moreover, the latter is especially important.

An indicator of the extent to which the changes taking place in modern Kazakhstan society are reflected in the practice of everyday life are the socio-political moods of citizens, the level of their civic activity. Studying them makes it possible to form primary ideas not only about the thoughts and moods of people, but also about the population's predisposition to actively participate in solving local problems. Socio-political moods reflect combinations of public, group and personal interests, intentions, desires, explicit and hidden goals. As a dominant of public consciousness, predicting the possible behavior and reactions of people, the socio-political mood is a generalizing phenomenon, a holistic form of people's perception of their lives, both personally and publicly.

In order to identify the socio-political sentiments of the rural population, as well as to determine the level of their civic engagement in resolving issues of local importance, in the spring of 2022, a questionnaire survey of rural residents was conducted in the Karaganda region of the Republic of Kazakhstan.

As part of the research, the main problems faced by rural residents in their places of residence were identified. The most acute of them include: bad road conditions – 53.5%, low income level of the population (wages, pensions, benefits) – 46.9%, poor quality of medical care – 41.2%, rising prices for food and essential goods – 36.4%, poor access to the Internet / lack of Internet – 32.9%, lack of gas connection – 25.9%, unemployment, difficulty finding employment – 22.8%, insufficient assistance to socially vulnerable segments of the population (orphans, veterans, the disabled, the elderly, the poor, etc.) – 21.9%, the problem of leisure, lack of cultural events – 18.0%, housing problems – 16.2%, lack of opportunities for physical education and sports – 14.0%, poor access to public service centers – 13.2%. The remaining problems are less significant for rural residents: environmental problems – 9.2%, problems of improvement, gardening of the settlement – 8.3%, growth in tariffs for utility services – 7.9%, low quality in education – 6.6 %, shortage of kindergartens – 5.7%, lack of permanent access and poor quality of drinking water – 3.5%, problems associated with the operation of public transport – 3.5%, an increase in cancer, tuberculosis, HIV infection – 2, 6%. Only 0.9% of the total number of surveyed rural residents of the region state the absence of any problems (table 1). Thus, as the survey showed, rural residents underestimate the problems of local importance, in the solution of which they themselves have the opportunity to participate, thereby underestimating their own participation in their elimination.

Table 1. List of problems relevant for rural residents of the Karaganda region, in %

№	Problem name	%
1	Bad road conditions	53,5
2	Low income level of the population (wages, pensions, benefits)	46,9
3	Poor quality of medical care	41,2
4	Rising prices for food and essential goods	36,4
5	Poor access to the Internet / lack of Internet	32,9
6	Lack of gas connection	25,9
7	Unemployment, difficulty finding employment	22,8
8	Insufficient assistance to socially vulnerable segments of the population (orphans, veterans, the disabled, the elderly, the poor, etc.)	21,9
9	Problem of leisure, the lack of cultural events	18,0
10	Housing problems	16,2
11	Lack of opportunities for physical education and sports	14,0
12	Poor access to public service centers	13,2
13	Environmental problems	9,2

№	Problem name	%
14	Problems of improvement, gardening of the settlement	8,3
15	Growth in tariffs for utility services	7,9
16	Low quality in education	6,6
17	Shortage of kindergartens	5,7
18	Lack of permanent access and poor quality of drinking water	3,5
19	Problems associated with the operation of public transport	3,5
20	Increase in cancer, tuberculosis, HIV infection	2,6
21	Absence of any problems	0,9

Source: Compiled by the authors based on their own research

Most of the rural residents of the Karaganda region give an unsatisfactory assessment of how the problems of their settlements are being solved. Almost half of the respondents (41.2%) preferred the option «rather dissatisfied than satisfied» when answering this question. Rather, 25.4% of residents are more satisfied than not with the solution of local problems; fully satisfied – 15.4%; and completely dissatisfied – 10.1%. 7.9% of rural residents experienced difficulties in answering this question (figure 4).

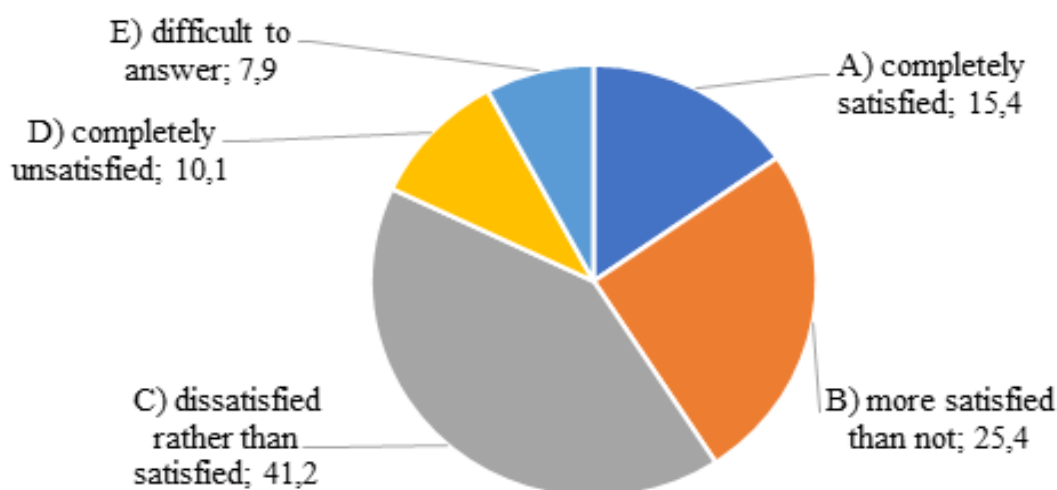

Figure 4. Level of satisfaction of rural residents of the Karaganda region with the solution of the problems of their settlements, in %
 Source: Compiled by the authors based on their own research

Of great importance for understanding the current socio-political situation in rural areas is the understanding of not only the problems that determine the degree of mood of rural residents, but also their idea of the level of involvement of local authorities in solving these problems. According to the data obtained during the research, most of the rural residents of the Karaganda region (52.6%) believe that the problems that exist in their places of residence are partially resolved by local state bodies. The percentage of those who are confident that local authorities do not solve the problems that are acute for local residents is 26.3. The most optimistic part of the population, confident that all existing problems are completely solved by local state bodies, amounted to 8.8%. 12.3% of respondents experienced difficulties in answering this question (figure 5).

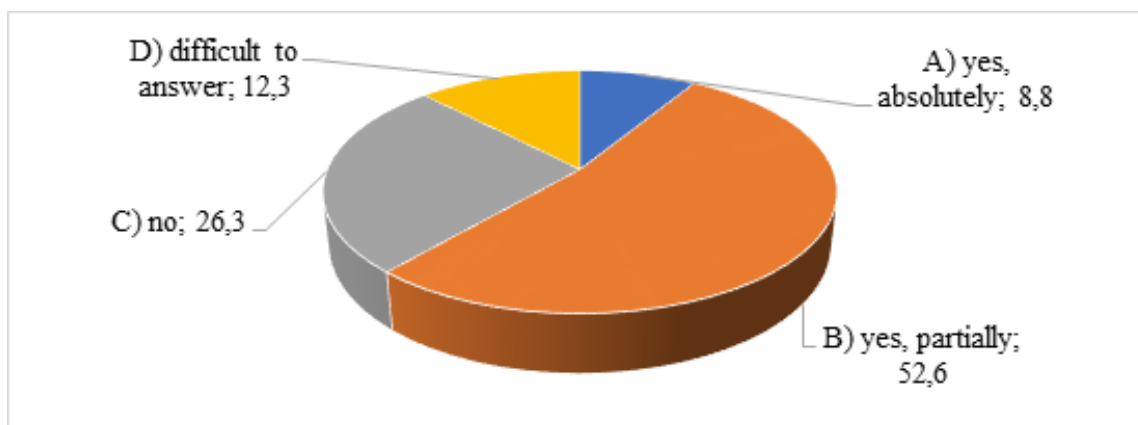

Figure 5. Assessment by rural residents of the Karaganda region of the level of solving local problems by local state bodies, in %

Source: Compiled by the authors based on their own research

In issues of local self-government development, it is of great importance to understand how rural residents themselves are involved in solving existing problems, to what extent they are aware of their involvement in the transformation processes taking place in the country and region, since they are the basis of local self-government.

More than half of the rural residents of the Karaganda region, in their own opinion, are partially involved in solving local problems – 54.4%. It should be noted right away that this indicator does not indicate that almost half of the region's residents are actively involved in the transformation processes. It may also be due to the fact that most of the population is interested in local problems and is sometimes included in their solution. Another 25.9% of the population say that they do not participate in solving local problems at all. In their own opinion, only 5.7% of the respondents are fully involved in solving local problems, which is an extremely low figure. 14% of rural residents experienced difficulties in answering this question (figure 6).

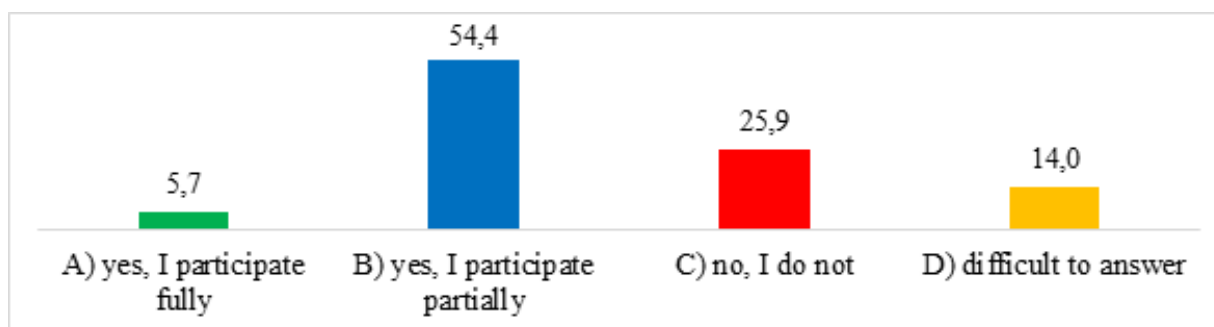

Figure 6. Level of participation of rural residents of Karaganda region in solving local problems, in %

Source: Compiled by the authors based on their own research

Thus, rural residents of the Karaganda region note a significant number of problems that exist in their settlements, many of which can be solved at the local level, in addition, most of them believe that the problems that exist in their places of residence are solved by local state bodies not enough. Despite this, the residents themselves, judging by their answers, participate in solving local problems either partially or not at all. And this is a fairly typical situation, on the basis of which it can be assumed that it causes objective difficulties with the promotion and implementation of the ideas of local self-government.

The formation of local self-government in Kazakhstan is a complex and dynamic process that directly depends on the development of institutions of the state and civil society. Until now, there are no full-fledged representative bodies of local self-government at the level of rural districts. This and a number of other problems are planned to be solved within the framework of the Concept for the development of local self-government of the Republic of Kazakhstan until 2025 [15]. The main directions of this concept, focused on enhancing the involvement of the rural population in this process, are:

- creation of Kenes – a special representative body in the countryside, elected directly by the population and solving problems of local importance;
- expanding the powers of local community gatherings in matters of designating priority goals and objectives of the local community, determining the timing of their implementation, coordinating development plans, changing the administrative-territorial structure, exercising control over the akim of the rural district;

- increasing the interest of residents of rural districts in resolving issues of local importance, including through the election and accountability of rural akims, as well as through outreach aimed at teaching the population the basics of local self-government, including using the opportunities of the non-governmental sector;
- creation of special places for collaboration of the rural community («Community center») with libraries, assembly halls, where people could gather, discuss local problems, and, if necessary, receive electronic public services or other household services;
- strengthening the interaction of local self-government bodies with the local population, in particular on the basis of the creation of a Unified Internet platform of state bodies, where plans for the development of rural districts, decisions of the representative body, information on budgets, their expenditures and receipts will be published without fail;
- wider involvement of citizens in the budget process, as well as further fiscal decentralization, carried out through the expansion of the revenue base of local government through the transfer of part of taxes and payments to the local fourth level, which will increase the budgetary self-sufficiency of rural districts.

Conclusion

Kazakhstani society in the process of transition to democracy, forms political institutions and democratic practices, the formation of which is necessary in the domestic socio-political process. As one of the most important tasks associated with the formation of a democratic state, one should consider a radical transformation of political and legal consciousness, the formation of a new system – the system of local self-government. It is it, being an intermediary between the state and society, state and local authorities, that ultimately ensures the integration of government and society, maintaining a balance between state and public interests. At the level of rural districts, due to the relatively low population density, since the rural district includes several villages located at a considerable distance from each other, these problems are exacerbated. In addition, the interaction of local state authorities and the local population is complicated not only by distance, but also by differences in the interests of residents of different villages.

The success of the development of local self-government, especially in rural districts, directly depends on the involvement of the rural population in the management of local affairs, the activity of the residents themselves in solving local problems, and the support of the authorities by citizens. Local problems can be effectively solved only with coordinated, balanced, equal cooperation between local government authorities and rural communities.

REFERENCES 1:

1. Сыздыкбаев А. Президент Казахстана объявил о проекте бюджета народного участия // Международное информационное агентство Kazinform. – Астана, 15 декабря 2020 года. Электронный ресурс. – URL: https://www.inform.kz/ru/prezident-kazahstana-ob-yavilo-proekte-byudzheta-narodnogo-uchastiya_a3603828 (дата обращения: 03.03.2023).
2. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации». Электронный ресурс. – URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953> (дата обращения: 07.03.2023).
3. Нурланова Н.К., Бримбетова Н.Ж., Бурлаков Л.Н., Дауранов И.Н., Кенжебаева А.А., Киреева А.А. Формирование системы местного самоуправления в Казахстане: особенности и перспективы. Монография. – Вена: Ассоциация перспективных исследований и высшего образования «Восток– Запад», 2015. – 208 с.
4. Садырбаев Е.А. Современные тенденции в развитии местного самоуправления Республики Казахстан // Вестник Карагандинского университета. Серия Экономика. – Караганда. – 2017. – № 4(88). – С. 138-144.
5. Асаубаев Р. Местное самоуправление – потенциал развития и текущие проблемы. – Алматы: Фонд Сорос Казахстан, 2016. – 84 с.
6. Морозова Е.В., Мирошниченко И.В., Семенов И.С. Развитие сельских местных сообществ: потенциал политики идентичности // Полис. Политические исследования. – Москва. – 2020. – № 3. – С. 56-77.
7. Сыздыкова А. Местное самоуправление должно научить казахстанцев демократии // Казахстанская правда. – Астана, 21 апреля 2022 года. Электронный ресурс. – URL: <https://kazpravda.kz/n/mestnoe-samoupravlenie-dolzno-nauchit-kazahstantsev-demokratii/> (дата обращения: 11.03.2023).
8. Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства от 14 декабря 2012 года. Электронный ресурс. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050> (дата обращения: 15.03.2023).
9. Указ Президента Республики Казахстан от 28 ноября 2012 года № 438 «Об утверждении Концепции развития местного самоуправления в Республике Казахстан». Электронный ресурс. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31297357&pos=3;-108#pos=3;-108 (дата обращения: 17.03.2023).
10. В рамках Программы Президента Республики Казахстан от 20 мая 2015 года «План нации – 100 конкретных шагов». Электронный ресурс. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000100> (дата обращения: 18.03.2023).
11. О внедрении прямых выборов акимов районов и городов областного значения от 1 декабря 2022 года. Электронный ресурс. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/economy/press/article/details/104129?lang=ru> (дата обращения: 19.03.2023).
12. Хабибрахманова Э. Региональные практики вовлечения граждан в местное самоуправление // Экономика и управление: научно-практический журнал. – Уфа. – 2016. – № 5(133). – С. 61-68.
13. Закон Республики Казахстан от 23 января 2001 года № 148-II «О местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан». Электронный ресурс. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1021546 (дата обращения: 20.03.2023).
14. Пупышева Т.Н., Жетписбаева М.К. Вопросы формирования системы местного самоуправления в сельских округах Республики

15. Указ Президента Республики Казахстан от 18 августа 2021 года № 639 «Об утверждении Концепции развития местного самоуправления в Республике Казахстан до 2025 года». Электронный ресурс. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36452209 (дата обращения: 23.03.2023).

REFERENCES 2:

1. Syzdykbaev A. Prezident Kazahstana objavil o proekte byudzheta narodnogo uchastija // Mezhdunarodnoe informacionnoe agentstvo Kazinform. – Astana, 15 dekabnja 2020 goda. Jelektronnyj resurs. – URL: https://www.inform.kz/ru/prezident-kazahstana-ob-yavil-o-proekte-byudzheta-narodnogo-uchastija_a3603828 (data obrashhenija: 03.03.2023).
2. Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana «Novyj Kazahstan: put' obnovlenija i modernizacii». Jelektronnyj resurs. – URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953> (data obrashhenija: 07.03.2023).
3. Nurlanova N.K., Brimbetova N.Zh., Burlakov L.N., Dauranov I.N., Kenzhebaeva A.A., Kireeva A.A. Formirovanie sistemy mestnogo samoupravlenija v Kazahstane: osobennosti i perspektivy. Monografija. – Vena: Associacija perspektivnyh issledovanij i vysshego obrazovanija «Vostok–Zapad», 2015. – 208 s.
4. Sadyrbaev E.A. Sovremennye tendencii v razvitii mestnogo samoupravlenija Respubliki Kazahstan // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serija Jekonomika. – Karaganda. – 2017. – № 4(88). – S. 138-144.
5. Asaubayev R. Mestnoe samoupravlenie – potencial razvitija i tekushhie problemy. – Almaty: Fond Soros Kazahstan, 2016. – 84 s.
6. Morozova E.V., Miroshnichenko I.V., Semenenko I.S. Razvitie sel'skih mestnyh soobshhestv: potencial politiki identichnosti // Polis. Politicheskie issledovanija. – Moskva. – 2020. – № 3. – С. 56-77.
7. Syzdykova A. Mestnoe samoupravlenie dolzhno nauchit' kazahstancsev demokratii // Kazahstanskaja pravda. – Astana, 21 aprelja 2022 goda. Jelektronnyj resurs. – URL: <https://kazpravda.kz/n/mestnoe-samoupravlenie-dolzno-nauchit-kazahstancsev-demokratii/> (data obrashhenija: 11.03.2023).
8. Strategija «Kazahstan-2050»: Novyj politicheskij kurs sostojavshegosja gosudarstva ot 14 dekabnja 2012 goda. Jelektronnyj resurs. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050> (data obrashhenija: 15.03.2023).
9. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 28 nojabrja 2012 goda № 438 «Ob utverzhdenii Konceptii razvitija mestnogo samoupravlenija v Respublike Kazahstan». Jelektronnyj resurs. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31297357&pos=3;-108#pos=3;-108 (data obrashhenija: 17.03.2023).
10. V ramkah Programmy Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 20 maja 2015 goda «Plan nacii – 100 konkretnykh shagov». Jelektronnyj resurs. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000100> (data obrashhenija: 18.03.2023).
11. O vnedrenii prjamyh vyborov akimov rajonov i gorodov oblastnogo znachenija ot 1 dekabnja 2022 goda. Jelektronnyj resurs. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/economy/press/article/details/104129?lang=ru> (data obrashhenija: 19.03.2023).
12. Habibrahmanova Je. Regional'nye praktiki вовлеченija grazhdan v mestnoe samoupravlenie // Jekonomika i upravlenie: nauchno-prakticheskij zhurnal. – Ufa. – 2016. – № 5(133). – S. 61-68.
13. Zakon Respubliki Kazahstan ot 23 janvarja 2001 goda № 148-II «O mestnom gosudarstvennom upravlenii i samoupravlenii v Respublike Kazahstan». Jelektronnyj resurs. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1021546 (data obrashhenija: 20.03.2023).
14. Pupyshva T.N., Zhetpisbaeva M.K. Voprosy formirovanija sistemy mestnogo samoupravlenija v sel'skih okrugah Respubliki Kazahstan // Vestnik Kazahskogo universiteta jekonomiki, finansov i mezhdunarodnoj torgovli. – Astana. – 2022. – № 2(47). – S. 195-202.
15. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 18 avgusta 2021 goda № 639 «Ob utverzhdenii Konceptii razvitija mestnogo samoupravlenija v Respublike Kazahstan do 2025 goda». Jelektronnyj resurs. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36452209 (data obrashhenija: 23.03.2023).

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖЕРГІЛІКТІ ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУ: АУЫЛДЫҚ ОКРУГТЕРДІҢ ХАЛҚЫН ТАРТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Т.Н. Пупышева*

PhD докторанты

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті

Қарағанды, Қазақстан

E-mail: ptn7@mail.ru

ORCID: 0000-0002-3806-6342

М.К. Жетпісбаева

Э.Ф.К, доцент

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті

Қарағанды, Қазақстан

E-mail: rimakeu@mail.ru

ORCID: 0000-0002-1341-3563

Аңдатпа: Қазіргі дамыған елдерде билікті орталықсыздандыру мәселелеріне ерекше көңіл бөлінеді. Қазақстан Республикасында да жергілікті өзін-өзі басқарудың әлеуметтік институт ретінде қалыптасуы жүріп жатыр. Бұл процеске азаматтарды тарту жергілікті деңгейдегі мәселелерді азаматтардың өздерінің мүдделеріне сәйкес жақсырақ шешуге ықпал етеді. Мақалада ауыл тұрғындарының жергілікті өзін-өзі басқаруға қатысу қажеттілігі негізделеді. Ауылдық округ тұрғындарының жергілікті өзін-өзі басқаруға қатысуының негізгі нысандары сипатталған. Авторлар Қарағанды облысының ауылдық жерлерінде жүргізілген социологиялық сауалнама деректеріне сүйене отырып, жергілікті маңызы бар мәселелерді шешуге азаматтық белсенділік деңгейін сараптады. Сонымен қатар, Қазақстанда ауыл тұрғындарын жергілікті өзін-өзі басқаруға қатысу мәселелері бойынша осы уақытқа дейін қол жеткізілген негізгі нәтижелер айқындалды. Бұл бағыттағы негізгі мәселелер анықталды. Оларды шешудің келешегі көрсетілген.

Түйін сөздер: жергілікті өзін-өзі басқару, мемлекеттік басқару, ауылдық округ, әкім, кеңес, мәслихат, ауыл тұрғындары.

МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ В КАЗАХСТАНЕ: ВОПРОСЫ ВОВЛЕЧЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ СЕЛЬСКИХ ОКРУГОВ

Т.Н. Пупышева*

PhD докторант

Карагандинский Университет Казпотреб-
союза

Караганда, Казахстан

E-mail: ptn7@mail.ru

ORCID: 0000-0002-3806-6342

М.К. Жетписбаева

к.э.н, доцент

Карагандинский Университет Казпотреб-
союза

Караганда, Казахстан

E-mail: rimakeu@mail.ru

ORCID: 0000-0002-1341-3563

Аннотация: В современных развитых странах особое внимание уделяется вопросам децентрализации власти. В Республике Казахстан происходит становление местного самоуправления как социального института. Вовлечение граждан в этот процесс способствует более качественному решению проблем на местном уровне в соответствии с интересами самих граждан. В статье обоснована необходимость участия сельского населения в местном самоуправлении. Описаны основные формы участия жителей сельских округов в местном самоуправлении. Авторами на основе данных социологического опроса, проведенного в сельских районах Карагандинской области, проанализирован уровень гражданской активности в решении вопросов местного значения. Кроме того, определены основные результаты, достигнутые на данный момент в вопросах вовлечения сельского населения к участию в местном самоуправлении в Казахстане. Выявлены основные проблемы, существующие в этом направлении. Обозначены перспективы их решения.

Ключевые слова: местное самоуправление, государственное управление, сельский округ, аким, кенес, маслихат, сельское население.

FTAMP 06.54.31

DOI: <https://doi.org/10.55871/2072-9847-2023-59-2-71-81>**Г. Ж. Жамбылова**

3 курс докторанты

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-Mail: g.zhambylova@asu.edu.kz<https://orcid.org/0000-0004-4089-9877>**М.Д. Сайымова***PhD, қауымдастырылған профессор
Ақтөбе өңірлік университеті. Қ. Жұба-
нова

Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-Mail: 77mika-07@mail.ru<https://orcid.org/0000-0003-4089-1744>**Ж.А. Бабажанова**

э.ф.к., профессор

Қазақ ұлттық хореография академиясы

Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-Mail: babazhanova_zh@mail.ru<https://orcid.org/0000-0001-5414-135X>

ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ АЯСЫНДАҒЫ КӨПҚАБАТТЫ – ЖЫЛЫЖАЙ АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІН ШЕШУДІҢ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Кез-келген елдің әлеуметтік-экономикалық өміріндегі маңызды және өзекті мәселелердің бірі-азық-түлік қауіпсіздігі мәселесі. Мамандардың болжамына, алдағы 30-40 жылда азық-түлік қауіпсіздігі мәселесі әлемде бірінші орынға шығады, өйткені табиғи ресурстар қоры азая бастайды және азық-түлік әлемдік саясаттың жетекші факторына айналады.

Жобаның мақсаты-елдегі жылыжай кешендеріне толыққанды зерттеу жүргізу, климатқа байланысты аймақтарды жіктеу және осы жерлерде жылыжай кешендерінің дамыған модельдерін салу. Қазіргі уақытта көп қабатты жылыжай кешендері бар, олар аз орын алады, өнімділігі жоғары. Сонымен қатар, модель Америка Құрама Штаттары мен Швецияда әзірленуде және Қазақстанға осы жылыжайдың жаңа үлгісін сатып алу күтілуде.

Дегенмен, Қазақстан сияқты дамушы ел үшін ірі жобаны жүзеге асыру үлкен тәуекелділікті талап етеді.

Зерттеу әдістері. Мақалада ғылыми әдіснамалық тәсіл негізінде ғылыми зерттеу, жүйелеу, жалпылау, статистикалық талдау әдістері белсенді қолданылды. Зерттеу барысында жобаның құнын есептеу автор ұсынған қаржылық талдауда келтірілген. Цифрландырудың артықшылықтары мен кемшіліктері де қозғалады.

Нәтижелер. Қазіргі уақытта азық-түлік қауіпсіздігі жаһандық ауқымдағы маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Себебі, азық-түлік қауіпсіздігі, біріншіден, бүкіл қоғамның өмірін қамтамасыз етеді; екіншіден, елдің экономикалық, саяси және әлеуметтік бағыттардағы күшін анықтайды.

Қорытындылар. Мақалада цифрлық технологияларды енгізумен азық-түлік тапшылығын шешудің бір жолы ретінде көп қабатты жылыжай технологиясы зерттеледі.

Түйін сөздер: көпқабатты жылыжай, азық-түлік қауіпсіздігі, вертикальды ферма, эко-ферма, микроклимат

■ Кіріспе

Қазіргі кезде барлығымызға танымал – азық-түлік қауіпсіздігі болып табылады. Әлемдік дәрежеде бұл жаһандық мәселе болғандықтан, мемлекеттің құзырлі органдарының күн тәртібінен түспейді. Негізгі халықаралық нормалар, ережелер және келісім-шарттар мемлекет тарапынан қалыптасқан. Осыған орай, елдің әлеуметтік-экономикалық өміріндегі проблемалардың бірі – ауыл шаруашылығын цифрландыру арқылы модернизациялау мәселесі.

Зерттеудің мақсаты ауыл шаруашылығын модернизациялауды шешу үшін озық елдердің тәжірибесіне сүйене отыра цифрлық реформаларды жетілдіруге бағытталған көпқабатты жылыжайды ендіруге ұсыныстар жасау.

Соңғы жылғы мәліметтерге сүйенсек ауылшаруашылық экономикасы бастаушы сала ретінде қарастырылмайтын отандық экономика ретінде және еңбек өнімділігі жағынан да ұлғаймайтын сала ретінде болып отыр.

Еңбек нарығында осы сала мамандарының тапшылығы күннен – күнге артуда. Басты себеп инфрақұрылымның болмауы, білікті мамандардың қажеттілігінің қамтамасыз етілмеуі болып табылады.

Осы зерттеуде келесідей мақсаттар шешіледі:

1) Ауылшаруашылығындағы модернизациялаудың қажеттілігін анықтау;

2) Ауылшаруашылығындағы цифрландырудың шетелдік тәжірибесіндегі көпқабатты жылыжай жобалары төңірегінде зерттеу;

3) Көпқабатты жылыжай жобасының тиімділігін талдау.

Талданған мәліметтер Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының деректерінен алынды.

■ Әдебиетке шолу

Зерттеу тақырыбы бойынша ауыл шаруашылығын модернизациялануындағы цифрлық технологиялардың даму дәрежесін, проблемаларын зерттеу келесі авторлардың: Е.Н.Белкин, В.Д.Гончаров, Н.К.Долгушкина, Л.Ф.Кормакова, В.З.Мазлоева, И.В. Митрофанова, А.В. Паниннің еңбектеріне сүйену арқылы ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді.

Бұл мәселені әрі қарай зерттеу мақсатында ресейлік ғалым Р.К.Арыкбаев бастаған авторлар ұжымымен жазылған оқу құралында ауыл шаруашылығын цифрландырудағы жобалау негізі төңірегінде қарастырған.

Кейбір мәселелер «Цифрлық экономика жағдайында ауыл шаруашылығын жаңғырту: проблемаларды талдау және шешімдерді іздеу» (Ставрополь өлкесі жағдайында): монографиясында / И.Б. Манжосованың еңбектерінде аймақтың дамуындағы мүмкіндіктері мен шектеулері нақтылаған.

Қазақстандық инженер-ғалым Н.К.Надировтың зерттеулеріне сүйенсек көпқабатты жылыжай конструкциясын жыл мезгілдеріне сай жабдықталу моделдерін көрсеткен[1].

Осындай зерттеуді жас зерттеуші А.А.Елшібек микробиологиялық тұрғыдан жылыжайдың ішкі климатын зерттеп, кей тұстарында Қазақстандық қолданыстың тұстарына қымбатқа соғатынын және өндірушілердің импорталмастырушыларға бәсеке бола алмайтынын айта кеткен.

Сонымен қатар, шетелдік тәжірибелерді ескере отырып жаңартылған энергия көздерін пайдалана отырып smart - жылыжай технологияларын ауа-райы тұрақсыз жерлерге қолдануды ұсынады. Бұл зерттеулер еңделіп және ғылыми бағытта өз орнын тапқан сала ретінде ресейлік ғалым Я.В. Костыцин, В.Н.Зекиннің зерттеулерімен тұспа-тұс келеді[2].

Алыс-жақын елдердегі практик-маман, фермерлердің тәжірибелеріне сүйенсек, қала орталықтарында өсіру әдісін ғалымдар Vertical Farming деп атайды. Су мен аумақты ұтымды пайдаланатын ферманың бұл түрін құрғақ аймақтарда орналастыруға болады. Ғалымдар есептегендей, жылыжайдың әр қабатында жыл сайын 630 000 кг салат немесе 95 000 кг қызанақ өсіруге болады[3].

Мақала барысында қолданылған негізгі терминдер аталған ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған және терең зерттеген.

■ Материалдар және әдістер

Зерттеу барысында жалпы проблемаларды жекеге айналдыру, оны индукция арқылы даралау қолданылған. Статистикалық мәліметтер базасы арқылы жан-жақты талдау әдісімен жұмыс жасалды. Экономикалық тиімділікті анықтау бағытында Excel бағдарламасы арқылы қаржылық есеп шығарылды. Жұмыс барысында салыстыру, топтастыру, графикалық әдістер қолданылды.

■ Нәтижелер және талқылаулар

Қазіргі экономиканың цифрландыру заманына көшу жағдайында цифрлық технологиялар тудыратын деректердің үлкен массивін пайдалануға негізделген басқару жүйесіне көшу мақсатты қондырғыларды, принциптерді, механизмдер мен модернизациялау құралдарын айтарлықтай қайта қарауды талап етеді. Өйткені оны жүзеге асыру тәжірибесі қалыптасқан салада технологиялық серпіліс жасауға мүмкіндік бермейді. Қазіргі жағдайда экономикалық жүйелердің жұмыс істеуінің негізгі заңдылығы ретінде цифрлық технологияларды жедел және кеңінен енгізу цифрлық экономикаға көшу ерекшеліктерін ескере отырып, оның ішінде агробизнес субъектілері мен салалық басқару жүйесінің цифрлық трансформацияға дайындық дәрежесін анықтау арқылы жаңғыртуды жүзеге асыру процесінің тұжырымдамалық-әдіснамалық негіздемесін талап етеді.

Соңғы бес жылда геосаяси факторлардың әсерінен агроөнеркәсіптік кешен жоғары технологиялық сала болып табылмай, еңбек өнімділігі мен тиімділігінің елеулі ұлғаюын көрсетпей, отандық экономиканың драйверіне айналды. Сала тапшылығы отандық еңбек нарығында қатты сезілетін жаңа цифрлық құзыреттіліктері бар мамандарды тарту қажеттілігі барған сайын айқын бола түсуде. Цифрлық инфрақұрылымға тең емес қолжетімділікте көрінетін аумақтардың цифрлық теңсіздігі әртүрлі өңірлер мен аумақтық құрылымдар үшін іс-шаралардың бірыңғай үлгілік кешенін қолдануға мүмкіндік бермейді.

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын Қазақстан Республикасының Ауыл шаруашылығы министрлігі агроөнеркәсіптік кешенге автоматтандыру бағытындағы жүйелерді енгізу үшін жасақталған.

Кез келген елдің әлеуметтік-экономикалық өміріндегі ең маңызды да өзекті проблемаларының бірі - азық-түлік қауіпсіздігі мәселесі. Мамандардың болжамынша, алдағы 30-40 жылда азық-түлік қауіпсіздігі мәселесі әлемде бірінші орынға шығады, өйткені табиғи ресурстар қоры азая бастайды және азық-түлік әлемдік саясаттың жетекші факторы болады.

Адамның тамақтану құқығы адам өмірінің толыққандылығын қамтамасыз ететін негізгі қажеттіліктерінің бірі болып табылады және ол азық-түлік қауіпсіздігімен тығыз байланысты. Қазіргі таңда азық-түлік қауіпсіздігі жаһандық ауқымда маңызға ие мәселелердің бірі. Себебі, азық-түлік қауіпсіздігі біріншіден, бүкіл қоғамның өмірін қамтамасыз етеді; бірі болып табылады және ол азық-түлік қауіпсіздігімен тығыз байланысты. Қазіргі таңда азық-түлік қауіпсіздігі жаһандық ауқымда маңызға ие мәселелердің бірі. Себебі, азық-түлік қауіпсіздігі біріншіден, бүкіл қоғамның өмірін қамтамасыз етеді; екіншіден, елдің экономикалық, саяси және әлеуметтік

бағыттардағы күш-қуатын айқындайды.

Азық-түлік қауіпсіздігі «тұтастай алғанда ел халқына және әрбір азаматқа жеке-жеке азық-түлікке, ауыз суға және басқа да азық-түлік өнімдеріне жеке тұлғаның физикалық және әлеуметтік дамуы, ел халқының денсаулығын және кеңейтілген ұдайы өндірісін қамтамасыз ету үшін қажетті және жеткілікті сапада, ассортиментте және көлемде қол жеткізуді қамтамасыз етуге кепілдік беретін экономиканың жай-күйі» ретінде айқындалады.

Әлемдік деңгейде азық-түлік қауіпсіздігі проблемасы жаһандық сипаттағы себептерге байланысты. Халықтың өсу қарқыны азық-түлік өндірісінің өсу қарқынынан едәуір озып тұр. Сонымен, біздің планетамызда ХІХ ғасырдың аяғында 1,62 миллиард адам өмір сүрді. Келесі 60 жылда Жер шарының тұрғындары екі есе, ал 25 жылдан кейін үш есе өсті. 2000 жылы әлемдік қоғамдастықтың 6,1 миллиардтан астам тұрғыны болды. Мамандардың есептеулері бойынша, 2050 жылға қарай халық өсімінің осындай қарқынын сақтай отырып, Жер бетінде 9-дан 10 млрд. адамға дейін өмір сүретін болады және бұл өз кезегінде азық-түлікпен қамту мәселесін өршіте түседі. Ғалымдар планета тұрғындарының санының артуы мен климаттық жағдайлардың өзгеруін ескере отырып, ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірудің жаңа жолдарын іздестіруде[4].

Елдің азық-түлік қауіпсіздігі мәселесін шешу жолында мемлекет халықтың негізгі бөлігін ішкі өндіріс есебінен азық-түлікпен қамтамасыз етуді көздейді және осы мақсатты орындау үшін елдің ауыл шаруашылық секторы жұмылдырылады. Осы тұста жылыжай өнеркәсібінің алатын рөлі зор. Жалпы ғылыми тұрғыда жылыжай сыртқы климаттық жағдайларға қарамастан өсімдіктерді өсіруге қолайлы жасанды микроклимат жасауға арналған құрылым деп танылады. Геосаяси бағытында бүгінгі күнге дейін азық-түліктің көп бөлігі көршілес Ресейден әкелетіндіктен бүгінгі таңдағы сыртқы саяси мәселелер бағаның күрт өсуіне әкелген болатын. Төмендегі кестеде көкөністерге бағаның өзгеру жағдайы көрсетілген.

Бүгінгі таңда көкөніске бағаның өсу дәрежесін келесі 1-кестеден байқайтын боламыз.

1 – кесте. Көкөніс импорты

Көкөніс түрлері	2022/10	2021/10	Жылдық өсу
Бұрыш	28,3	9,9	184,6%
Қияр	9,4	5,1	85,7%
Сарымсақ	4,1	2,3	76,2%
Бақша дақылдары	62,1	35,9	73,2%
Қырыққабат	107,6	66,8	61,0%
Қызанақ	56,0	38,6	45,0%
Қызылша	9,3	9,4	-0,7%
Баклажан	2,3	2,3	-2,6%
Сәбіз	41,1	42,6	-3,4%
Пияз	196,2	221,2	-11,3%
Картоп	47,0	68,9	-31,8%

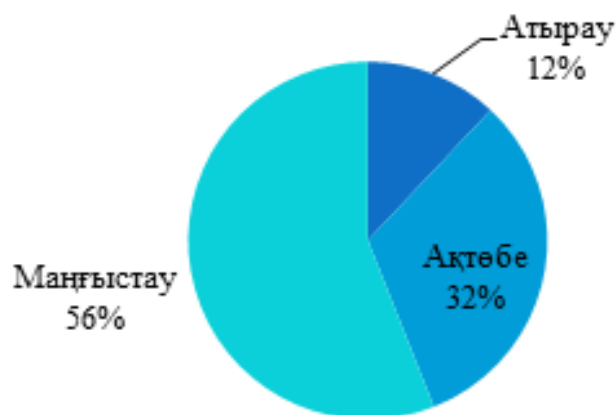
Дереккөз: [5] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған.

Көкөніс бағасы айтарлықтай өсті, 2023 жылдың ақпан айында пияз – 28,5%-ға, қызанақ – 17 %-ға, ақ қырыққабат – 10,9 %-ға, қияр – 9,8 %-ға, қызылша – 5,4 %-ға, тәтті бұрыш – 4,7 %-ға қымбаттады. Осындай көрсеткіштерді ескере отырып көкөніске қажеттілік арта түседі [5].

Қазақстанның жылыжай өнеркәсібі 1970-ші жылдардан бастау алды, сол кезде Украина аумағында орналасқан құрама жылыжайлардың антрацит зауытының орнына үлкен жылыжай кешені салынды. 1990 жылғы жағдай бойынша жылыжай секторына барлығы 560 га алаң тартылды. Ауыл шаруашылығының бұл саласы сол кезде жабдықтардың салыстырмалы түрде төмен бағасына байланысты өте үнемді және мемлекет үшін тиімді болды. Алайда, Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін көптеген жылыжай шаруашылықтары жабылды немесе банкротқа ұшырады.

2008 жылы жылыжай алқаптарын пайдаланудың және жылыжай өнеркәсібін дамытудың екінші толқыны басталды. «ҚазАгро» Ұлттық холдингі мемлекет қолдауымен ҚР аумағындағы жылыжай кешендерін қайта құруды және қалпына келтіруді қолға алды. 2008-2013 жылдар аралығында осы салаға 33.5 млрд теңге салынды. Десе де, барлық жылыжайлардың тек 14%-ы жаңа салынған заманауи жылыжайлардан тұрды, қалған жылыжайлар 1990 жылдарға жатады. Қазақстанның негізгі жылыжай секторы үш оңтүстік өңірде шоғырланған: Алматы облысы, Түркістан облысы

және Шымкент (Түркістан облысының облыстық орталығы). Қалған өңірлерде жекелеген жылыжай шаруашылықтары орналасқан болса қазіргі таңда барлық аймақтарды қамтыған. Көршілес мемлекеттермен салыстырғанда Қазақстанның жылыжай секторы бизнесті жүргізудің неғұрлым тартымды шарттарына ие. Мысалы, 2008 жылы құрылған жылыжай ассоциациясының деректеріне қарасақ, біз қарастырып отырған Ақтөбе(16), Атырау(6), Маңғыстау(28) облыстарында жылыжай шаруашылығы қалыптасып қалған.

1 – сурет. Жылыжай кешендерінің саны (Ақтөбе, Атырау, Маңғыстау)

Дереккөз: Авторлармен [6] негізінде құрастырылған.

Жалпы, Қазақстанда көкөніс өндірісінің жылдық көлемі айтарлықтай жоғары, бірақ көкөністердің барлық көлемі ашық далада өсіріледі. Егін жинау маусымында ашық топырақ өнімдерінің бір бөлігі экспортқа жөнелтіледі, ал қыста, керісінше, жаңа піскен көкөністердің жетіспеушілігі байқалады.

Қыс мезгілінде көкөніс дақылдарына халықтың ерекше сұранысын ескере отырып, мемлекет жылыжай өндірісі саласын дамытуға жан-жақты қолдау көрсетеді. Алайда, статистикалық және әкімшілік деректердің оң динамикасымен қатар, маусымаралық кезеңде, әсіресе елдің солтүстік, батыс өңірлерінде халықтың жаңа көкөністермен қамтамасыз етілуінің барынша жоғары деңгейі үшін тежегіш факторлар байқалады.

Біріншіден, еліміздің табиғи-климаттық ерекшеліктеріне сәйкес солтүстік, батыс өңірлерде жылыжай кешендерін салу тиімді емес, өйткені қатал климаттық жағдайларға байланысты жылыту шығындары және жоғары технологиялық өнеркәсіптік жылыжайларға сұраныс өте қымбат. Сонымен қатар, халықтың өмір сүру деңгейі, табыс күшіне айтарлықтай шығындар әкелуі мүмкін.

Екіншіден, Қазақстанның жылыжай секторының соңғы онжылдықта өзінің белсенді дамуын тапқанына қарамастан жаңа әлемдік технологиялармен дұрыс қамтылмағанын байқаймыз.

Үшіншіден, жылыжай өндірісінің импортқа тәуелділігі осы саланың дамуына тікелей әсер етеді. Жылыжай шаруашылығының барлық дерлік жабдықтары шетелден әкелінеді. Голландия, Испания және Түркия осындай технологиялардың дамуына байланысты жергілікті нарық үшін жылыжай жабдықтарының негізгі импорттаушы елдері болып табылады. Сонымен қатар, көршілес Ресейдегі геосаяси оқиғалар елімізге импортталатын ауыл шаруашылық өнімдері көлемінің күрт азаюына әкеліп соқты және бұл өз кезегінде азық-түлік тапшылығын туғызуы мүмкін.

Аталмыш факторларды ескере отырып, елімізде жылыжай секторында шикіліктердің бар екендігін байқаймыз. Жылыжайлардың дұрыс жабдықталмауы, жылыжай түрлерінің ескі болуы елімізге жаңа жылыжай түрлерін енгізу керектігін меңзейді. Осы тұста көкөніс тапшылығының алдын алу үшін, жалпы өнімділікті арттыру үшін шет ел тәжірибесіне сүйене отырып көп қабатты жылыжай технологиясын енгізу керек деп есептейміз.

Бұл жобаны зерттеудің мақсаты - көп қабатты жылыжай мысалында еліміздегі азық-түлік тапшылығы мәселесін шешудің оңтайлы шешімін табу. Көпқабатты жылыжайларды салудың заманауи инновациялық технологияларын әзірлеу және енгізу. XXI ғасырда адамзатты азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесі өте маңызды болып табылады. 20 - ғасырдың екінші жартысындағы негізгі ауылшаруашылық дақылдарының өнімділігін арттыру да, генетикалық түрлендірілген өсімдік түрлерін енгізу де ауыл шаруашылығының екі маңызды мәселесін – топырақтың деграциясын және дақылдардың табиғи апаттарға тәуелділігін шеше алмайды.

Швецияның Линкопинг қаласында әлемдегі ең бірінші көп қабатты жылыжай кешенінің құрылысы қарқынды жүріп жатыр. Бұл Швеция мен АҚШ-тың бірлескен жобасы, оны көп қабатты инновациялық жылыжайлар – плантагондар салу үшін құрылған Plantagon International компаниясы жүзеге асыруда[7].

Ғалымдар жылыжайдың кеңдігі емес, жоғарылығы маңызды деп есептейді. Бұл адамзаттың басқа қажеттіліктері үшін жер көлемін үнемдеуге көмектеседі. Зәулім жылыжайлардың негізін салушылар жылыжайларды тұрғын үй немесе бизнес кеңістіктерімен коммуналдық инфрақұрылыммен (салқындату, жылыту, биогаз және су симбиозында) біріктіргісі келеді.

Көп қабатты жылыжай – плантагондар қала тұрғындарын жаңа піскен көкөністермен үздіксіз қамтамасыз ету үшін ойластырылған. Осындай шаруашылықтардың пайда болуымен қалалық ауыл шаруашылығы алдағы күтілетін азық-түлік дағдарысына сәтті төтеп бере алады. Өсімдіктерді гидропоника әдісімен өсіру жоспарлануда, онда өсу мен дамуға қажетті барлық элементтер сулы ерітіндіден енеді. Жылыжайларда қажетті климаттық параметрлерді қамтамасыз ету үшін компьютерлік технологиялар пайдаланылады, ал көкөністерді өсірудің кейбір сатыларында адамдарды роботтандырылған жүйелер ауыстырады. Көп қабатты жылыжай идеясының әлем бойынша жаңалық емес екені рас.

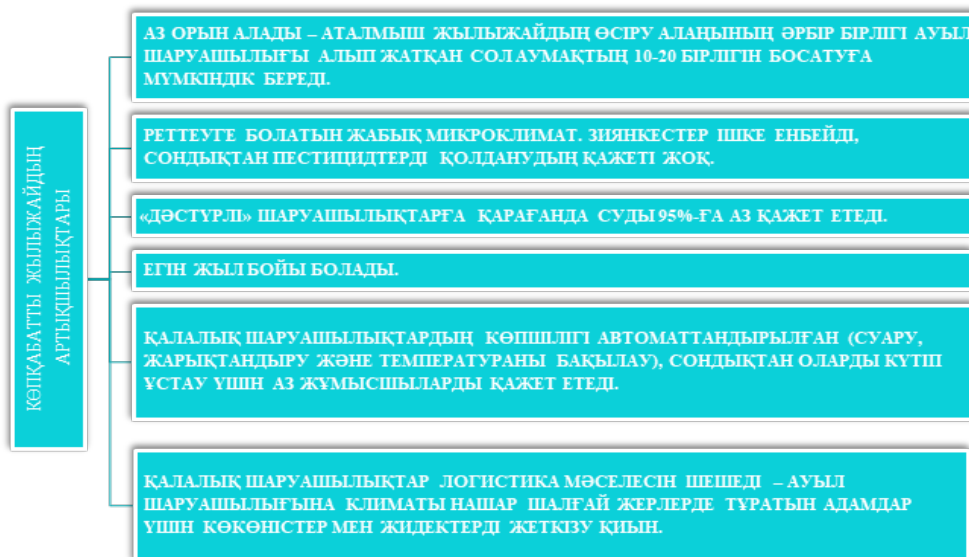
Себебі, азық-түлік өндірушілердің тұтынушыларға жақындауы заңды, өйткені тасымалдау кезінде сақтау мерзімі, сәйкесінше өнімнің сапасы төмендейді. Сондықтан қазіргі таңда мемлекет те, компаниялар да мегаполистерде жасыл көкөністерді өндіруге арналған жылыжай кешендерін салуға көбірек жүгінеді, бұл үшін қараусыз қалған өндіріс орындарын пайдаланады. Мұндай жобалар қаржыландырумен де, стандартты емес техникалық шешімдерді іздеумен де, атап айтқанда, жарықтандыруды таңдаумен байланысты бірқатар қиындықтарға тап болады. Бірақ соған қарамастан, болашақ көп қабатты жылыжайларға тиесілі, өйткені дәл осы формат мегаполистерде кеңістікті үнемдейді.

Бес жыл бұрын ABF-lab француздық дизайн зертханасы Париж маңында салынатын «Agro-main-ville» деп аталатын қалалық экоферманың жобасын ұсынды. Құрылыс қала тұрғындарын ұдайы түрде жасыл желекпен қамтамасыз етуге қабілетті, тігінен ұзартылған үлкен пирамида түрінде жасалған.

Аталған жобаның авторлары жасанды жарықтандырудан бас тартқан кешенді экоферманы ұсынды. Экоферманың мұнараға ұқсайтын жылыжайы басты жағымен тікелей күнге қарай бұрылады және күн сәулесін барынша пайдалануға негізделі отырып жасалған[8].

1960 жылдардың басында австриялық инженер-өнертапқыш Отмар Рутнер беті мөлдір, ұзартылған мұнараға ұқсайтын көп қабатты жылыжайды ойлап тапты. Оның пішіні цилиндрлік немесе тікбұрышты болды. Мұндай құрылымдар сол кездің өзінде қалалық шаруашылықпен тығыз байланысты болды. 100 000 халқы бар заманауи қаланы көкөніспен толық қамтамасыз ету үшін мұндай жылыжайлардың өндірістік алаңының он гектары жеткілікті деп есептелді. Әр жері есептелетін Еуропада көпқабатты жылыжайларды құру ауыл шаруашылығы жерлерінің тапшылығы мәселесін шешудің таптырмас құралы болды. Сонымен қатар, мұнара жылыжайының басқа да артықшылықтары болды, атап айтқанда, күн сәулесін өте тиімді (кәдімгі, көлденең жылыжайлармен салыстырғанда) пайдалануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар негізгі процестерді, соның ішінде микроклиматты бақылауды толық механикаландыру және автоматтандыру мүмкіндігі қарастырылды.

Биомиметиканың (архитектура бағыты) заманауи көрінісін көп қабатты жылыжай мысалынан байқауға болады. Тік тіреген тіреуіштердің концептуалды жобаларын жасайтын сәулетшілер негізінен табиғи формалар мен процестерге жүгінеді, яғни олар өз жобалары үшін пішіндеудің биомиметикалық принциптерін белсенді түрде қолданады. Олар бұл принциптерді сәулеттік көлемнің сыртқы және ішкі құрылымын құруда да пайдаланады. Бельгиялық сәулетші Винсент Каллебо ауыл шаруашылығы дақылдарын өсіруге арналған тік ферманың концепциясын әзірледі. Ғимарат 132 қабаттан тұрады және биіктігі 600 м шамасында. Ғимарат ішінде егін егіліп қана қоймай, сонымен қатар кеңселер мен ғылыми зертханалар орналасады. Зәулім ғимарат жел және күн энергиясының көздерімен жабдықталады. Ғимараттағы қажетті температура табиғи желдету және булану арқылы сақталады. Бұл жоба 2030 жылға дейін аяқталады деп жоспарлануда. Көп қабатты жылыжайдың артықшылықтары 2-суретте сипатталған.

2-сурет. Көпқабатты жылыжайдың артықшылықтары

Дереккөз: Авторлармен [9] негізінде құрастырылған.

Бұл жобаның әйнектік құрылымы табиғи құрылымға негізделген, яғни инелік қанатының құрылымы, оның тамырлары көптеген ұсақ жасушаларды құрайды. Бұл тамырлар жәндіктер қанатының қажетті қаттылығын қамтамасыз етеді. Бұл жылыжайда кеңселер, ғылыми зертханалар, тұрғын үйлер мен қоғамдық орындар, сондай-ақ бау-бақшалар, фермалар мен өндіріс орындары бар. Өсімдік және мал шаруашылығы топырақтағы қоректік заттардың тиісті деңгейін ұстап тұру және биоқалдықтарды қайта өңдеу үшін болат пен шыны инеліктердің қанаттарының бойында орналасқан. Қанаттар арасындағы кеңістіктер қыс мезгілінде құрылымның сыртқы бөлігінде жылы ауаның жиналуы арқылы күн энергиясын барынша пайдалану үшін жасалған. Жазғы кезеңде салқындату табиғи желдету және өсімдіктерден булану жүйесі арқылы жүзеге асырылады. Жылыжайды басқарудың маңызды аспектілерінің бірі энергияны үнемді пайдалану болып табылады. Жылыжай кешендеріндегі мөлдір беттердің үлкен ауданына байланысты айтарлықтай жылу шығындары орын алады, олардың орнын толтыру үшін жылу жүйесіне айтарлықтай отын шығыны қажет. Жылыжай шаруашылықтарының мәліметтері бойынша өнеркәсіптік жылыжайдың жалпы шығындар құрылымындағы энергия тасымалдаушылардың үлесі ең алдымен жобаға байланысты. 20-30 жыл бұрын салынған ескі «шыны-бетонды» жылыжайларда жылыжай кешенінің барлық өндірістік шығындарының 45%-дан 80%-ға дейін энергияға жұмсалады. Заманауи конструкциялар жылыжай кешенінің жалпы шығындар құрылымында оның жоғалуын 20% - 40% дейін азайту арқылы энергияны тұтынуды азайтады. Сондықтан энергия тиімділігін арттыру көбінесе барлық жылыжай кешендерінің басты мақсаты болып табылады. Ғимараттың үстіңгі қабаты атмосфералық жауын-шашынды жинау және сақтау үшін, сондай-ақ жылыжай шаруашылығын сумен қамтамасыз ету зертханасы үшін пайдаланылады. Бұл қабатта зертханаларда әр қабатта өсірілген гидропоникалық өсімдіктердің әр түріне арналған ерітінділер дайындалады. Бірінші қабат өнімді сақтау (салқындату), буып-түю және тұтынушыға жөнелту үшін пайдаланылады. Өсіп келе жатқан өнімдер орта қабаттарға отырғызылады. Әр қабатта жүк көтергіштігі 300 кг-ға дейінгі сақина бойымен қозғалатын көтергіштер орнатылған, бұл шаруа қожалықтарының жұмысшыларына өнімді жинап, элеваторларға жеткізуге көмектеседі. Жылыжайдың бүкіл көлемі атмосферадан қос поликарбонат сақинасымен қорғалған, ол құрылымды термостың әсерімен қамтамасыз етеді. Жылыжай нысанын плазмалық газдандыру және балқыту технологиясын пайдалана отырып, қатты тұрмыстық қалдықтарды экологиялық таза қалдықсыз кәдеге жарату кешенімен аумақтық үйлестіру жылыжай шаруашылығын арзан энергия ресурстарымен (электр және жылу энергиясы) қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [10].

Жоғарыда аталған шет елдердің тәжірибелеріне сүйене отырып елімізде көп қабатты жылыжайлар салу ауыл шаруашылық секторына жаңа серпін берерін толықтай сеніммен айтуға болады, себебі жаңа технологиялар мен тың идеялар жылыжай шаруашылықтарының өнімділігін арттыра алады. Қазақстандағы көпқабатты жылыжай-бұл елдегі азық-түлік қауіпсіздігі мәселелерін шешуге көмектесетін бірден бір инновациялық тәсіл. Тік кеңістікті пайдалана отырып, көп қабатты жылыжайлар бір аумаққа өсірілген дақылдардың санын барынша арттыруға мүмкіндік береді, бұл егістік алқаптары тапшы және климаты қолайсыз өңірлер үшін тиімді.

Бұл жобаны Ақтөбе қалалық кәсіпкерлік бөліміне ұсындық. Жоғарыда көрсетілген дәйектемелер бойынша Қазақстанның Батыс өңірін қамту мақсатында осы жобаны ұсынамыз. Жобаның жалпы құны шамамен 2,7 милл.д.тенге.Өзін-өзі ақтау мерзімі 15 жыл. Бұл жобаны тек мемлекеттің субсидиясы ғана арқылы жүзеге асыруға қолға алынуы керек. Бұл бойынша бірнеше сарапшымен зерттеулер жүргіздік[10].

Төмендегі келтірген формулаларды есептеп көрейік.

2 – кесте. Жоба құны, қаржыландыру көздері, млн, KZT

Жобаның қаржылық-экономикалық көрсеткіштері	Мәндері
Таза табыс NPV, млн.тнг	339,0
Табыстың ішкі коэффициенті, IRR	27,72
Инвестицияның тиімділік индексі, PI %	1,35
Инвестицияның өтелу мерзімі, PP, жыл	15
Дисконтталған өтеу мерзімі, DPP, жыл	16,7

Дереккөз: [11] негізінде авторлармен құрастырылған

Көкөніс өсіруге арналған жылыжай құру жобасының жалпы құны 1100 млн теңгені құрайды.

Мынандай болжам жасалынды, n жыл ішінде инвестиция (/с) жұмсалынады, ол бойынша жылдық табыс көлемі P1, P2, Pn.. Дисконтталған табыстардың жалпы жиналған мөлшері (PV) және таза келтірілген құн (NPV) сәйкесінше келесі формулалармен есептелінетін болды:

$$NPV = \sum_{1}^N \frac{P}{(1+r)^t} - IC \quad (1)$$

3 – кесте. Инвестициялық жоспар, млн, KZT

Инвестициялық салымдардың құрылымы	Сума, млн. тнг
Өз қаражаты:	1000
Құрал-жабдықтар сатып алу	1000
Қарыз құралдары:	10000
Жылыжай құрылысы	5000
Құрал-жабдықтар сатып алу	3000
Шикізаттар, материалдар және басқада шығындар	2000

Дереккөз: [11] негізінде авторлармен құрастырылған

Инвестицияны алу «Жол картасы-2020» Мемлекеттік бағдарламасы бойынша алу жоспарланып отыр.

4 – кесте. Қарыз алу шарты, KZT

Кредит валютасы	тенге
Пайыздық мөлшерлеме, 1 жылға (%)	14
Өтеу мерзімі, жыл	15
Пайыз бен негізгі қарызды төлеу	Ай сайын
Пайызды өтеу бойынша жеңілдік кезеңі, айына	0
Негізгі қарызды өтеу бойынша жеңілдік кезеңі, айына	12
Жеке қатысу несие сомасының 20%	1000
Негізгі қарызды өтеу түрі	Тең бөліп төлеу

Дереккөз: [11] негізінде авторлармен құрастырылған

Несиені өтеу көзі көкөніс сатудан түсетін кіріс болмақ. Несиені қамтамасыз ету және жобаға жеке қатысу ретінде негізгі құралдар ұсынылады.

PP көрсеткішінің есептеу формуласы:

$$PP = \min n, \text{ онда } \sum_{k=1}^k P_K \geq IC, (2)$$

мұндағы IC – инвестициялық шығындар;
 P_k – k-ші жылда жобадан түскен жылдық табыс;
 n – есептеу жыл саны.

5 – кесте. Өнімді өткізу жоспары, мың, KZT

№ р/п	Атауы	Жобаны жүзеге асыру жылдары															Қорытынды				
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV					
	Кіріс, мың. ТГ																				
1	Қызылорда (600 кв. м.)	3000	3307,5	3472,9	3646,5	3828,8	4000	4307,5	4472,9	4646,5	4828,8	5000	5307,5	5472,9	5646,5	5828,8	66767,1				
2	Қызылорда (600 кв. м.)	2500	2756,3	2894,1	3038,8	3205,9	3500	3756,3	3894,1	4038,8	4205,9	4500	4756,3	4894,1	4038,8	4205,9	56185,3				
	Барлығы	5500	6063,8	6367	6685,3	7034,7	7500	8063,8	8367	8685,3	9034,7	9500	10063,8	10367	9685,3	10034,7	122952,4				

Дереккөз: [11] негізінде авторлармен құрастырылған

6 – кесте. Кірістер мен шығыстардың болжамы, мың, KZT

Көрсеткіштер	Жобаны жүзеге асыру жылдары															Қорытынды (мың. ТГ)
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	
Өнімдерді, жұмыстарды, қызметтерді өткізуден түскен табыс	5 500	6 064	6 367	6 685	7 035	7 500	8 063,8	8 367	8 685,3	9 034,7	9 500	10 063,8	10 367	9 685,3	10 034,7	122 952,6
Өндіріс шығындары	1 928	1 962	1 989	2 017	2 056	2 056	2 056	2 056	2 056	2 056	2 056	2 056	2 056	2 056	2 056	30 512
Операциялық шығындар	500	500	800	1000	1350	1350	1350	1350	1350	1350	1350	1350	1350	1350	1350	17 650
Банктік несиелер бойынша % өтеу	1 400	1 240	584	346	109	1 400	1 240	584	346	109	1 400	1 240	584	346	109	11 037
Салық төлегенге дейінгі пайда	1 673	2 363	2 994	3 322	3 520	2 694	3 417,8	4 377	4 933,3	5 519,7	4 694	5 417,8	6 377	5 933,3	6 519,7	63 755,6
Табыс салығы	165	182	191	201	211	165	182	191	201	211	165	182	191	201	211	2 850
Таза пайда	1 508	2 181	2 803	3 121	3 309	2 529	3 235,8	4 186	4 732,3	5 308,7	4 529	5 235,8	6 186	5 732,3	6 308,7	60 905,6
Табыстылық деңгейі %	39	29	23	23	24	29	24	19	18	17	29	39	40	43	44	73

Дереккөз: [11] негізінде авторлармен құрастырылған

Осылайша жоба құны өзін-өзі 15 жылда ақтап шықпақ. Жоба ұлттық дәрежедегі завод түрінде болуы керек. Қазақстанда көпқабатты жылыжайды іске асыру мемлекеттік мекемелер, жеке инвесторлар және ауыл шаруашылығы саласындағы сарапшылар сияқты әртүрлі мүдделі тараптарды тарта отырып, жақсы жоспарланған және үйлестірілген күш-жігерді талап етеді.

Қазақстанда көпқабатты жылыжайды енгізу үшін бірнеше қадамдар жасау қажет деп есептейміз.

Олай болса осы қадамдарға жеке-жеке тоқталып өтейік.

1) Қолайлы алаңды таңдау: Қазақстанда көпқабатты жылыжайды іске асырудың алғашқы қадамы қолайлы учаскені таңдау болуы тиіс. Бұл учаскеде суға, электр қуатына және көлікке, сондай-ақ дақылдарды өсіруге қолайлы климаттық жағдайлар жасалу қажет.

2) Жобалау және құрылыс: Жобалау кезінде жылыжайдың мөлшері, едендер саны және өсірілетін дақылдардың түрі сияқты факторларды ескеру қажет. Жылыжай сонымен қатар жоғары сапалы материалдардан салынуы керек және кондиционерлеу жүйелері, жарықдиодты жарықтандыру және суару жүйелері сияқты заманауи технологиялармен жабдықталған болуы керек.

3) Дақылдарды таңдау және оларды өсіру: жылыжай салынғаннан кейін келесі қадам өсіру және ол үшін дақылдарды таңдау болып табылады. Таңдалған дақыл түріне байланысты гидропоникалық немесе аэропондық жүйелер сияқты арнайы жабдықты орнату қажет болуы мүмкін[12].

4) Мониторинг және техникалық қызмет көрсету: көп қабатты жылыжайдың сәтті жұмысын қамтамасыз ету үшін дақылдарды үнемі қадағалап, жылыжай мен жабдыққа қызмет көрсету маңызды. Бұл температура мен ылғалдылық деңгейін бақылауды, дұрыс суару мен тыңайтқышты қамтамасыз етуді және зиянкестер мен аурулардың кез келген мәселелерін анықтауды және жоюды қамтиды.

5) Маркетинг және тарату: егін жиналғаннан кейін, соңғы қадам оны сату және тұтынушылар арасында бөлу болады. Бұл егіннің әділ бағамен сатылуын және тұтынушыларға уақтылы жетуін қамтамасыз ету үшін жергілікті нарықтармен, көтерме және бөлшек саудагерлермен үйлестіруді қажет етеді.

Жалпы, Қазақстанда көпқабатты жылыжайды енгізу көп уақытты, ақшаны және ресурстарды қажет етеді, бірақ оның елдің ауыл шаруашылығында төңкеріс жасауға және оның халқы үшін тұрақты азық-түлік көзін қамтамасыз етуге әлеуеті бар. Жергілікті мүдделі тараптармен ынтымақтаса отырып, Қазақстанда көпқабатты жылыжай жобасын табысты іске асыруға болады.

■ Қорытынды

Сонымен, Қазақстан жағдайына қатысты заманауи мегаполис жағдайында егін шаруашылығының техникалық шешімі ұсынылды. Бұл әдістің көптеген артықшылықтары бар, соның ішінде көлік шығындарын азайту, көкөністердің балғындығын жасанды түрде сақталмаған, қала тұрғындарын жаңа ауылшаруашылық өнімдерімен уақтылы қамтамасыз етудің нақты жағдайлары бар. Ең маңызды техникалық шешім – мегаполистердің, елдің және жалпы әлемнің ресурстарын үнемдеу мәселелерін шешудің бір бөлігі ретінде көпқабатты ферманың құрылысы.

Қазақстан-қатал климаттық жағдайлар, экстремалды температура және жауын-шашынның шектеулі мөлшері тән ел, бұл ауыл шаруашылығын айтарлықтай қиындатады. Көп қабатты жылыжайлар температура мен ылғалдылықты реттеуді, зиянкестер мен аурулардан қорғауды қоса алғанда, бақыланатын дақылдарды өсіру ортасын қамтамасыз ету арқылы осы мәселелерді шешуге көмектеседі. Сонымен қатар, көп қабатты жылыжайлар гидропоника, аэропоника және аквапоника сияқты заманауи технологиялармен жабдықталуы мүмкін, бұл дақылдардың өнімділігін одан әрі арттырып, қажетті су мен тыңайтқыштың мөлшерін азайтады.

Жалпы, Қазақстандағы көпқабатты жылыжай ресурстарды неғұрлым тиімді пайдалануға, ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігін арттыруға және халықтың азық-түлік қауіпсіздігін жақсартуға мүмкіндік беріп, елдің ауыл шаруашылығында төңкеріс жасау әлеуетіне ие.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Основные конструкции теплиц и способы электроснабжения с использованием альтернативных источников энергии// Н.К.Надилов, Е.В.Солодов, Н.Н.Кудуралина, А.К.Касымкулов//Вестник Национальной академи наук Республики Казахстан – 2015-Т.355-С.88-97
2. Многоэтажные теплицы// Я.В.Костицын, В.Н.Зекин // Вестник науки №11 (44) т. 2, Научная статья № 15// <https://www.xn----8sbempclcw3bmt.xn--p1ai/article/4920>
3. [Электрондық сілтеме] URL: <https://sad.ukr.bio/ru/news/16157/Каталог проектов>
4. Martin Barry Cole, Mary Ann Augustin, Michael John Robertson, John Michael Manners The science of food security// Nature Journal. - 14 (2018)
5. Ұлттық статистика бюросы Қазақстан Республикасы стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі <https://www.stat.gov.kz/>
6. [Электрондық сілтеме] URL: <https://greenhouses.kz/news/gosudarstvo-vydelit-1-trln-na-razvitie-selhozkooperacii-tokaevqurastyrylған>
7. [Электрондық сілтеме] URL: https://www.yutuogreenhouse.cn/product_1.html?_detailId=972536461679132672&gclid=CjwKCAjwrdrmhBhBBEiwA4Nx5gyv8vhMLzMT3F2OD56aDigMQ3siBG04EG_UlFflvtAELSXnvMin6VxoC3h4QAvD_BwE
8. [Электрондық сілтеме] URL: <https://inhabitat.com/ziggurat-like-vertical-farming-tower-would-soak-up-the-sun-in-paris/agro-main-ville-by-abf-lab-7/>

9. [Электрондық сілтеме] URL: <https://www.designboom.com/architecture/vincent-callebaut-architectures-dragonfly-vertical-farm-concept-in-nyc/>
10. Linares-Mustarós, Salvador, Maria Àngels Farreras-Noguer, Núria Arimany-Serrat, and Germà Coenders. 2022. «New Financial Ratios Based on the Compositional Data Methodology» *Axioms* 11, no. 12: 694. <https://doi.org/10.3390/axioms11120694>
11. Ә.Ж. Сәдуақасов, А.Т. Керембаев, А.А. Ақпанов, Ш.А. Торез, А.Ж. Күйшіғарин, Н.А. Жанғожина, Б.С. Сейсенов, Б.О. Қажрахимов, Г.С. Бағжаева, Г.В. Самойлова «Бастау Бизнес» жобасы аясында кәсіпкерлік негіздерін оқыту Б 26 бойынша оқу құралы / «Атамеке» ҰҚП. – Астана: «Шаңырақ-Медиа» ЖШС, 2018, – 250 б. Б.Е.
12. Nitrogen nutrition in cotton and control strategies for greenhouse gas emissions: a review// Aziz Khan, Daniel Kean Yuen Tan, Fazal Munsif, Muhammad Zahir Afridi, Farooq Shah, Fan Wei, Shah Fahad , Ruiyang Zhou / *Environmental Science and Pollution Research* volume 24, pages23471–23487 (2017)

REFERENCES:

1. Osnovnye konstruksii teplits i sposoby ehlektrosnabzheniya s ispolzovaniem al'ternativnykh istochnikov ehnergii// N.K.Nadirov, E.V.Solodov, N.N.Kuduralina, A.K.Kasymkulov//Vestnik Natsional'noi akademi nauk Respubliki Kazakhstan – 2015-T.355-S.88-97
2. Mnogoetazhnye teplitsy// YA.V.Kostitsyn, V.N.Zekin // Vestnik nauki №11 (44) t. 2, Nauchnaya stat'ya № 15// <https://www.xn----8sbempclcw3bmt.xn--p1ai/article/4920>
3. [Ehlektrondyқ silteme] URL: https://sad.ukr.bio/ru/news/16157/Katalog_proektov
4. Martin Barry Cole, Mary Ann Augustin, Michael John Robertson, John Michael Manners The science of food security// *Nature Journal*. - 14 (2018)
5. Ұлттық статистика бюросы Қазақстан Республикасы стратегиялық зhosparlau және reformalar agenttigi <https://www.stat.gov.kz/>
6. [Ehlektrondyқ silteme] URL: <https://greenhouses.kz/news/gosudarstvo-vydelit-1-trln-na-razvitie-selhozkooperacii-tokaevqyrastyrylfan>
7. [Ehlektrondyқ silteme] URL: https://www.yutuogreenhouse.cn/product_1.html?_detailId=972536461679132672&gclid=CjwKCAjwrmdhBhBBEiwA4Hx5gyv8vhMLzMT3F2OD56aDigMQ3siBG04EG_UlFflvtAELSXnvMin6VxoC3h4QAvD_BwE
8. [Ehlektrondyқ silteme] URL: <https://inhabitat.com/ziggurat-like-vertical-farming-tower-would-soak-up-the-sun-in-paris/agro-main-ville-by-abf-lab-7/>
9. [Ehlektrondyқ silteme] URL: <https://www.designboom.com/architecture/vincent-callebaut-architectures-dragonfly-vertical-farm-concept-in-nyc/>
10. Linares-Mustarós, Salvador, Maria Àngels Farreras-Noguer, Núria Arimany-Serrat, and Germà Coenders. 2022. «New Financial Ratios Based on the Compositional Data Methodology» *Axioms* 11, no. 12: 694. <https://doi.org/10.3390/axioms11120694>
11. Ә.Ж. Сәдуақасов, А.Т. Керембаев, А.А. Ақпанов, Ш.А. Торез, А.Ж. Күйшіғарин, Н.А. Жанғожина, Б.С. Сейсенов, Б.О. Қажрахимов, Г.С. Бағжаева, Г.В. Самойлова «Бастау Бизнес» жобасы аясында кәсіпкерлік негіздерін оқыту Б 26 бойынша оқу құралы / «Атамеке» ҰҚП. – Астана: «Шаңырақ-Медиа» ЖШС, 2018, – 250 б. Б.Е.
12. Nitrogen nutrition in cotton and control strategies for greenhouse gas emissions: a review// Aziz Khan, Daniel Kean Yuen Tan, Fazal Munsif, Muhammad Zahir Afridi, Farooq Shah, Fan Wei, Shah Fahad , Ruiyang Zhou / *Environmental Science and Pollution Research* volume 24, pages23471–23487 (2017)

МНОГОЭТАЖНАЯ ТЕПЛИЦА В РАМКАХ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ КАК СПОСОБ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Г. Ж. Жамбылова

докторант 3 курса
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
г. Алматы, Республика Казахстан
E-Mail: g.zhambylova@asu.edu.kz
ORCID: 0000-0004-4089-9877

М.Д. Сайымова*

PhD, ассоциированный профессор
Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова
г. Актюбе, Республика Казахстан
E-Mail: 77mika-07@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-4089-1744>

Ж.А. Бабажанова

э.ф.к., профессор
Академия казахский национальный хареографии
г. Астана, Республика Казахстан
E-Mail: babazhanova_zh@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-5414-135X>

Аннотация. Одной из важнейших и актуальных проблем социально-экономической жизни любой страны является проблема продовольственной безопасности. По прогнозам специалистов, в ближайшие 30-40 лет проблема продовольственной безопасности выйдет на первое место в мире, поскольку запасы природных ресурсов начнут сокращаться, а продовольствие станет ведущим фактором мировой политики.

Цель проекта – проведение полноценного обследования тепличных комплексов в стране, классифицировать зоны, связанные с климатом, и построить на этих местах развитые модели тепличных комплексов. В настоящее время

существуют многоэтажные тепличные комплексы, занимающие мало места, с большим урожаем. В настоящее время модель находится в разработке в Соединенных Штатах и Швеции и ожидается приобретение нового образца этой теплицы в Казахстане.

Однако для такой развивающейся страны, как Казахстан, реализация крупного проекта требует больших рисков.

Методы исследования. В статье на основе научного методологического подхода активно использовались методы научного исследования, систематизации, обобщения, статистического анализа. Расчет стоимости проекта в ходе исследования приведен в финансовом анализе, представленном автором. Также затрагиваются преимущества и недостатки цифровизации.

Результаты. В настоящее время продовольственная безопасность является одной из важнейших проблем в глобальном масштабе. Это связано с тем, что продовольственная безопасность, во-первых, обеспечивает жизнь всего общества; во-вторых, определяет силу страны в экономическом, политическом и социальном направлениях.

Выводы. В статье исследуется технология многоэтажных теплиц как один из способов решения проблемы нехватки продовольствия с внедрением цифровых технологий.

Ключевые слова: многоэтажная теплица, продовольственная безопасность, вертикальная ферма, Эко-ферма, микроклимат.

MULTI-STOREY GREENHOUSE IN THE FRAMEWORK OF DIGITAL TECHNOLOGIES AS A WAY TO SOLVE THE PROBLEM OF FOOD SECURITY

G.Zh. Zhambylova

3rd year doctoral student
 Kazakh National University named after al-Farabi
 Almaty, Republic of Kazakhstan,
 E-mail: g.zhambylova@asu.edu.kz
 ORCID: 0000-0004-4089-9877

M.D. Saiymova*

PhD, Assistant Professor
 Aktobe Regional University named after K. Zhubanov
 Aktobe, Republic of Kazakhstan
 E-Mail: 77mika-07@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-4089-1744>

Zh.A. Babazhanova

Candidate of Economic Sciences,
 Assistant Professor
 Kazakh National Academy of
 Choreography
 Astana, Republic of Kazakhstan
 E-Mail: babazhanova_zh@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-5414-135X>

Abstract. One of the most important and urgent problems of the socio-economic life of any country is the problem of food security. According to experts, in the next 30-40 years, the problem of food security will come out on top in the world, as the reserves of natural resources will begin to decline, and food will become a leading factor in world politics.

The aim of the project is to conduct a full-fledged survey of greenhouse complexes in the country, classify climate-related zones and build developed models of greenhouse complexes in these places. Currently, there are multi-storey greenhouse complexes that take up little space, with a large harvest. Currently, the model is under development in the United States and Sweden and a new sample of this greenhouse is expected to be purchased in Kazakhstan.

However, for such a developing country as Kazakhstan, the implementation of a major project requires great risks.

Research methods. Based on the scientific methodological approach, the methods of scientific research, systematization, generalization, and statistical analysis were actively used in the article. The calculation of the project cost during the research is given in the financial analysis presented by the author. The advantages and disadvantages of digitalization are also touched upon.

Results. Currently, food security is one of the most important problems on a global scale. This is due to the fact that food security, firstly, ensures the life of the whole society; secondly, determines the strength of the country in economic, political and social directions.

Conclusions. The article explores the technology of multi-storey greenhouses as one of the ways to solve the problem of food shortages with the introduction of digital technologies.

Keywords: multi-storey greenhouse, food security, vertical farm, Eco-farm, microclimate

MPHTI 10.17.47

DOI: <https://doi.org/10.55871/2072-9847-2023-59-2-82-92>**Ш.А. Смагулова***

д.э.н., профессор
Университет международного бизнеса имени
Кенжегали Сагадиева
Алматы, Республика Казахстан
E-mail: shsmagulova@mail.ru
ORCID: 0000-0001-5485-4018

Т.С. Саржанов

д.т.н., профессор
Международный транспортно-
гуманитарный университет
г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: taizhan.s@mail.ru
ORCID: 0000-0003-0923-2601

Б.А. Абдулина

докторант ОП «Государственное
управление»
НАО Университет Нархоз
г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: bayan.abdulina@narhoz.kz
ORCID: 0000-0001-5789-7670

С.Т. Жакупова

к.э.н., доцент
Университет международного бизнеса
имени Кенжегали Сагадиева
Алматы, Республика Казахстан
E-mail: aityar1969@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9072-6283

РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА В СОЗДАНИИ ТРАНСПОРТНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ КАЗАХСТАНА

Аннотация: В этом исследовании рассматриваются аспекты развития инфраструктуры в транспортном секторе Казахстана на основе механизма ГЧП. В качестве объекта исследования выбран практический пример проекта ГЧП по строительству «Большой Алматинской кольцевой автомобильной дороги (БАКАД)». В работе были осуществлены критический обзор литературы и особенности ГЧП в транспортном секторе. Достигнуты следующие основные результаты исследования – проведена динамика организации заключения договоров ГЧП, реализовано моделирование успешности осуществления ГЧП договоров в Казахстане, показана значительная роль реализации проектов ГЧП в транспортной сфере, обосновано значение строительства инфраструктурного проекта БАКАД, проанализированы финансово-экономические аспекты и выделены проектные риски реализации БАКАДа в условиях геополитической и экономической нестабильности, выявлены проблемы и сделаны выводы, а также внесены предложения по развитию ГЧП в транспортном секторе Казахстана с помощью осуществления инфраструктурных проектов. Представлены в конце выводы, где отмечены препятствия и рекомендации развития формы договоров ГЧП в Казахстане. Данная работа основана на методологии наблюдения, оценки временных рядов, статистики, логики, Кронбах альфа, системного и комплексного анализа. Цель исследования – провести анализ и моделирование состояния механизма ГЧП и представить рекомендации для улучшения развития транспортной отрасли с помощью реализации инфраструктурного проекта БАКАД в Казахстане.

Ключевые слова: ГЧП, государственные проекты, транспортная инфраструктура, БАКАД, транспортные проекты.

■ Введение

Считаем, что серьезные последствия на развитие мировой экономики оказала пандемия Ковида, обострившая проблемы продовольственной безопасности, инфляции, снижения доходов населения и пр. Введение локдаунов привело к частичному нарушению международных поставок сырья и продукции, а также негативно отразилось на организации транспортной инфраструктуры.

В годовом отчете Всемирного Банка (ВБ) отмечено, что «пандемия негативно повлияла на бюджетные резервы многих развивающихся стран, впоследствии чего у них образовался дефицит финансовых средств для решения новых проблем». В целях повышения конкурентоспособности ВБ выделил Казахстану 400 млн. долл. США для поддержки государственных реформ [1]. По данным ВБ рост энергоэффективности в транспортной сфере станет ключевым элементом смягчения последствий изменений климата. Для этого потребуются использование инновационных технологий [2]. Поэтому, в текущее время возникает необходимость развития проектов инфраструктуры ГЧП. Международный рейтинг показал, что качество отечественной транспортной инфраструктуры ниже среднего. Эту проблему поднял и сам Глава Казахстана в июле 2022г., отметив неудовлетворительное состояние автодорог в стране, а также о процветании коррупции в дорожно-строительной отрасли [3]. Потребность в транспортной инфраструктуре по-прежнему препятствует равному доступу к социальным услугам и нуждам населения.

На сегодняшний день существует ряд проблем, которые сдерживают развитие ГЧП в Казахстане, такие как: неправильное использование концепции ГЧП, частые и непредсказуемые изменения законодательства о ГЧП, коррупция, качество организационно-технического составления, низкое качество автодорог приводят

к средней скорости движения автомобилей, а также к уменьшению срокам службы автотранспорта и т.д. Это отразилось на дополнительных растратах республиканского бюджета страны.

В настоящее время транспортный сектор представляется основным вектором экономического роста в РК. Соответственно сейчас остро стоит вопрос о необходимости строительства транспортной инфраструктуры в рамках применения системы ГЧП. Успешная реализация модели государственно-частного партнерства позволит развивать инфраструктуру страны за счет экономии бюджетных средств, повысит эффективность проектирования, усилит ответственность государственных чиновников за распределение рисков и увеличит приток отечественных и иностранных инвестиций. Финансовую поддержку здесь окажут ресурсы принятого Национального проекта «Сильные регионы – драйвер развития страны» (2021) в рамках роста строительства новых транспортных дорог внутри и за пределами республики.

Вместе с тем, согласно Общенациональному приоритету «Построение диверсифицированной и инновационной экономики» на базе осуществления ключевых задач Национального плана развития РК (2021) особо подчеркивается существенная роль государства в организации строительства промышленной инфраструктуры для обеспечения экономического роста [4].

Целью настоящей работы представляется реализовать экономический анализ и моделирование организации ГЧП, а также предложить рекомендации для совершенствования развития транспортного сектора на основе осуществления инвестиционного проекта БАКАД в РК.

В этой связи, значимость и ценность данного исследования заключается в его способности дать конкретные предложения по развитию ГЧП в транспортном секторе на основе осуществления инновационных инфраструктурных проектов с целью повышения экономического роста РК.

■ Обзор литературы

В настоящей академической литературе подчёркивается важность такого вида развития как форма ГЧП (Dansoh, Frimpong, 2020). Здесь ГЧП определяется как долгосрочное сотрудничество, при котором риски, затраты, и выгоды распределяются между участниками: государственным и частными секторами [5]. Контракты ГЧП обычно заключаются на длительный срок от 5 до 30 лет, при этом не только последствия кризиса, но и не объективное распределение разных видов рисков может привести к провалу проекта. По завершении срока эксплуатации, как выделяет Sar (2022), определенный объект переходит в управление государства [6].

Отметим, в работе Robert, Chan и др. (2017) приводятся важные критерии и причинно-следственные взаимосвязи успешной деятельности ГЧП проектов в зарубежных странах [7]. Также выделено Li, Hardcastle и др. (2005), что страны получают существенную пользу от применения механизмов ГЧП на основе финансовой поддержки частных инвесторов и гарантиям Правительства [8].

Как указали Castelblanco и Guevara (2020) ГЧП широко используется в развитых странах уже более 30 лет в транспортном секторе, так как в связи с развитием автодорожной инфраструктуры решаются проблемы с дефицитом бюджета [9]. К примеру, если говорить об организации ГЧП в Казахстане, то наибольшее количество проектов (примерно 55 процентов) составляет образовательный сектор (Карташов, 2020). На долю транспортной сферы приходится меньше 10 процентов [10].

За последние три года пандемия COVID-19 спровоцировала глобальный экономический кризис во всем мире. Это привело к увеличению государственного долга во многих странах мира и поставило под угрозу текущие и будущие договора государственно-частного партнерства (Castelblanco и др., 2022), с учетом зависимости от сборов пользователей или же государственных услуг [11]. В тоже время обремененные реальной возможностью массовых провалов и ограниченными бюджетами (Baxter, Casady, 2020), правительства всех стран ищут способы определить приоритетность проектов, нуждающихся в помощи и поддержать планы восстановления после пандемии. Так, было отмечено отставание строительства легко рельсового транспорта Purple Line в Мэриленде от графика на 976 дней. Этот проект считается самым крупным государственным контрактом ГЧП в автомобильном секторе США [12]. Kudtarkar (2020) подтверждает, что во время Ковида множество проектов ГЧП было или прекращено, или отложено из-за нехватки материальных средств [13].

Следует согласиться с тем, что на современном этапе, по мнению Wang, Chen, Koppenjan (2022), ГЧП считается инструментом для улучшения и достижения экономических, организационных, социальных и технико-экологических основ устойчивости [14]. Так, Ma, Jin, Ke (2019) обосновали необходимость расширения определения положений современной устойчивости управления проектами и инноваций в ГЧП [15]. Развивать инфраструктуру страны за счет экономии бюджетных средств и привлечения инвестиций помогает механизм ГЧП [16].

Приток частных инвестиций достаточно актуален, по утверждению Wang, Liu и др. (2019), и для развивающихся государств, что характеризует рост спроса на улучшение инфраструктуры [17]. ГЧП сегодня начало набирать все большую популярность и серьезные масштабы (Смагулова и др., 2022), начиная с инфраструктурных проектов по цифровизации и транспорту, исходя из притока зарубежного капитала [18].

Следовательно, вышеприведенный критический обзор библиографии, действительно, характеризует целесообразность организации механизма ГЧП с позиции взаимовыгодного сотрудничества между государством, бизнесом и зарубежными инвесторами, в части развития инфраструктурных проектов.

■ Методы и материалы

Предметом исследования данной статьи представляется система управления ГЧП в процессе практического рассмотрения инфраструктурного проекта «БАКАД». План исследования основан на материалах, статбазе и справках Бюро национальной статистики Казахстана. Здесь рассмотрен процесс и динамика развития ГЧП в республике с 2005 по 2022 гг. на основе статданных АО «Казахстанский центр ГЧП» и материалов Нацпалаты предпринимателей РК «Атамекен». Проанализированы отечественные инфраструктурные проекты ГЧП в транспортном секторе. Определены партнеры, учредители, также вскрыты проблемы и представлены рекомендации «БАКАД».

Объектом исследования представляется крупномасштабный инвестиционный проект БАКАД в Центральной Азии общей протяженностью 66 км. Предполагается, что данный проект усилит транзитный потенциал, качество и безопасность дорожного обслуживания. В тоже время были использованы вторичные данные для проведения тематического обзора проекта БАКАД.

В ходе исследования также были применены следующие методы, как: индукция и дедукция, наблюдение, анализ временных рядов, статистическая и табличная оценка, моделирование на основе использования коэффициента Кронбах альфа, структурирование и систематизация информации, обобщение. Применение статистического и табличного метода представило возможность проанализировать реализацию крупного проекта БАКАД с помощью оценки участников, объемов финансирования частных инвесторов и Правительства Казахстана, видов распределения рисков. Для возможности статистического моделирования применялось анкетирование по методике «Лайкерта» в пределах измерения от 1 до 7 с помощью использования пакета программы «SmartPLS». Вместе с тем, для оценки уровня надежности и согласованности полученных данных нашел применение метод исчисления «Альфа Кронбаха».

■ Результаты и обсуждения

В рамках реализации этой программы «Нұрлы жол» был заключен первый ГЧП проект «Строительство автомобильного пропускного пункта «Нұр жолы». По этой же программе был подписан 1-ый концессионный договор в 2018г. [19]. Позже в октябре 2021г. был утвержден новый Национальный проект «Сильные регионы – драйвер развития страны», срок реализации 2021-2025 гг. Этот проект направлен на обеспечение равного доступа населения к базовым услугам, на улучшение жилья и транспортно-транзитного потенциала. Вместе с тем, по нашему мнению, при разработке Нацпроекта не в достаточной степени было осуществлено обсуждение с профессиональными специалистами и лицами из числа общественности. Например, здесь вызывает сомнение, что ресурсы с целью реализации положений национальных проектов в размере примерно 65% - будут изысканы на основе притока частных инвестиций. Надо иметь в виду, что на фоне сложной политической ситуации в мире, введения антироссийских санкций, неопределённости развития мировой экономики – ждать большого притока капитала в Казахстан не следует. Большие экономики мира сейчас находятся в ожидании из-за неустойчивости экономического развития, поэтому очень трудно представить, что Нацпроекты будут капитализированы за счет иностранных инвестиций.

К тому же, государственные чиновники предполагают взять ресурсы из средств Национального фонда для финансирования государственных проектов. Однако надо понимать, что безудержная трата резервных средств в условиях волатильности цен на нефть представляется достаточно опасным положением.

С целью проведения научного исследования об уровне развития и успешности реализации договоров и проектов ГЧП в Казахстане, а также основываясь на работах зарубежных авторов Robert, Chan (2017), Li, Hardcastle и др. (2005) нами было проведено онлайн и оффлайн анкетирование.

На основе нижеприведенных факторов (X - независимые переменные) были составлены вопросы анкеты для оценки успешности осуществления ГЧП контрактов (Y - зависимая переменная): эффективное управление и распределение рисками (X 1); результат встречи партнеров (X 2); тип, объем и направление проекта (X 3); соотношение цены, качественное исполнение и надежное сервисное обслуживание (X 4); адекватная стоимость проекта (X 5); соблюдение сроков исполнения проекта (X 6); удовлетворение потребности клиентов в общественном объекте/услуги (X 7); политическая поддержка (X 8); понимание и поддержка общества (X 9); прозрачные закупки и условия тендера (X 10); технические и организационные характеристики проекта (X 11); эффективное использование имеющихся ресурсов (X 12); взаимовыгодные отношения и партнерство участников (X 13); прибыльность и рентабельность проекта (X 14); положительное влияние на окружающую среду (X 15).

Анкета включала следующие вопросы: Какие виды ГЧП существуют сегодня в Казахстане и как они внедряются? Как вы оцениваете ситуацию с ГЧП в целом по Казахстану на сегодняшний день? С какими показателями рынок ГЧП завершил 2022 год? Как вы оцениваете ситуацию с ГЧП в Алматы на сегодняшний день? С какими показателями рынок ГЧП Алматы завершает год? Какая тенденция рынка инфраструктурных инвестиций наблюдается у нас в Казахстане, в том числе и в Алматы? В сравнении с показателями прошлых лет какая наблюдается динамика и с чем это связано? Какие проекты ГЧП на сегодняшний день реализуются в

Казахстане, в том числе в Алматы? Назовите и приведите примеры наиболее успешно реализуемых проектов ГЧП! Какие проекты больше всего пострадали? И что в целом сейчас ограничивает развитие ГЧП в постпандемийных условиях. В Казахстане есть случаи расторжения договоров государственно-частного партнерства. Какова основная причина? С какими проблемами чаще всего сталкиваются предприниматели по ГЧП? С какими проблемами чаще всего сталкиваются государственный партнер по ГЧП? Действует ли антикризисная программа поддержки ГЧП-проектов в Казахстане? Если есть, какие меры поддержки включает антикризисная программа поддержки ГЧП проектов. Как пандемия и ее последствия оказали влияние на запуск и реализацию проектов ГЧП? Как изменилась ситуация со снятием ограничений? Насколько эффективны запущенные в 2021 и 2022 годах меры господдержки создания инфраструктуры? В каких отраслях можно ожидать бума, а где, наоборот, недостает господдержки? Как на Ваш взгляд повлияла пандемия коронавируса на реализацию проектов ГЧП в Казахстане? Как Вы считаете, является ли оправданной мерой пролонгация сроков, предоставление отсрочки по исполнению обязательств со стороны бизнеса при реализации договоров ГЧП? Как, по Вашему мнению, является ли достаточно совершенной законодательная и нормативно-правовая базы, методология подготовки и экспертизы в области обеспечения проектов ГЧП в Казахстане? Как вы оцениваете успешность ГЧП проектов? Какие договорные условия (распределение рисков, строгое применение санкций и т.д.) влияют на успешность ГЧП? Какие реляционные условия (доверие, управление конфликтами и т.д.) влияют на успешность ГЧП? Какие пути решения вы предлагаете для повышения успешности ГЧП проектов?

В процессе проведенного анкетирования всего участвовали 139 участников, которые работают в секторе бизнеса, представители акиматов и госструктур, независимые специалисты в области ГЧП. С некоторыми участниками было проведено очное анкетирование, а остальным участникам была выслана анкета по электронной почте. Респонденты по статистическому ранжированию распределились следующим образом (таблица 1).

Таблица 1. Описательная статистика участников анкеты

Индикаторы	Ранжирование	Количество человек	%-ое отношение
Возраст	Всего	139	100%
	20-29	32	23%
	30-39	21	15%
	40-49	37	27%
	старше 50	49	35%
Пол	Всего	139	100%
	Женский	52	37%
	Мужской	87	63%
Участники бизнес сообщества	Всего	139	100%
		43	31%
Представители Акиматов и госструктур	Всего	139	100%
		38	27%
Независимые специалисты в области ГЧП	Всего	139	100%
		58	42%

Источник: составлено авторами на основе анкетирования

После проведения процесса анкетирования, нами все собранные статданные были отсортированы. Далее, используя прикладную программу «Smart PLS», был осуществлен анализ данных.

Для реализации моделирования в нашем исследовании была поставлена такая гипотеза: для благоприятного и успешного развития проектов ГЧП в РК наибольшее влияние оказывают такие показатели, как: прибыльность, качественное исполнение, цены, надежность обслуживание и соблюдение временных сроков. С помощью коэффициента Кронбах альфа, была осуществлена надежность методологии исследования приведенных показателей [20]. В частности, для уровня оценки надежности «(α)» сам Cronbach применял следующую установленную шкалу: $\alpha > 0,90$ – высокая, $\alpha > 0,80$ – достаточно хорошая, $\alpha > 0,70$ – вполне приемлемая, $\alpha > 0,60$ – очень сомнительная, $\alpha > 0,50$ – малопригодная, $\alpha < 0,50$ – низкая.

В таблице 2 приведены результаты анализа. Здесь, показатель Кронбах альфа всех независимых переменных составил более 0,72. Т.е., результаты показывают определенную надежность и достоверность всех переменных. Из всех приведенных показателей, самую высокую надежность показывают три переменные - соблюдение сроков исполнения, прибыльность и соотношение цены, качество и надежное сервисное обслуживание, которые демонстрируют Коэффициент альфа Кронбаха соответственно – 0.918, 0.905 и 0.901 (таблица 2).

Таблица 2. Коэффициент надежности альфа Кронбаха

Факторы (X)	Коэффициент альфа Кронбаха (Cronbach's Alpha)	Средняя дисперсия
1.	0,542	0,511
2.	0,621	0,569
3.	0,337	0,298
4.	0,904	0,901
5.	0,523	0,501
6.	0,924	0,918
7.	0,416	0,375
8.	0,338	0,302
9.	0,517	0,456
10.	0,392	0,332
11.	0,447	0,403
12.	0,628	0,577
13.	0,449	0,413
14.	0,912	0,905
15.	0,345	0,322

Источник: составлено авторами с помощью программы «Smart PLS»

Наши результаты соответствуют категории « $\alpha > 0,90$ – высокая», что представляется индикатором отличной внутренней согласованности. Теперь приведем значимость полученных результатов (p value), данные в таблице 3.

Таблица 3. Статистическая значимость полученной модели (p value)

факторы (X)	Наличие связи независимых (X) с зависимой переменной (Y)	p value
1.	Переменная X 1 → Переменная (Y)	0,461
2.	Переменная X 2 → Переменная (Y)	0,432
3.	Переменная X 3 → Переменная (Y)	0,773
4.	Переменная X 4 → Переменная (Y)	0,073
5.	Переменная X 5 → Переменная (Y)	0,497
6.	Переменная X 6 → Переменная (Y)	0,092
7.	Переменная X 7 → Переменная (Y)	0,654
8.	Переменная X 8 → Переменная (Y)	0,679
9.	Переменная X 9 → Переменная (Y)	0,652
10.	Переменная X 10 → Переменная (Y)	0,773
11.	Переменная X 11 → Переменная (Y)	0,668
12.	Переменная X 12 → Переменная (Y)	0,485
13.	Переменная X 13 → Переменная (Y)	0,621

факторы (X)	Наличие связи независимых (X) с зависимой переменной (Y)	p value
14.	Переменная X 14 → Переменная (Y)	0,084
15.	Переменная X 15 → Переменная (Y)	0,791

Источник: составлено авторами на основе данных программы «Smart PLS»

Из данных таблицы видно, что три показателя: соотношение цены, качественное исполнение и надежное сервисное обслуживание (X4) - 0,073; соблюдение сроков исполнения проекта (X6) 0,092 и прибыльность и рентабельность проекта (X14) - 0,084 – демонстрируют положительный результат. Это значит, что индикаторы (X4), (X6) и (X14) - оказывают наибольшее воздействие на успешность развития ГЧП проектов в нашей республике.

А теперь на основе сводки полученных ответов анкетирования определим угрозы, проблемы и перспективы организации контрактов ГЧП у нас в стране.

В частности, участники анкетирования выделили такие основные проблемы при осуществлении договоров ГЧП: субъективное прохождение экспертизы, срывы сроков, бюрократия, непрозрачная тарифная политика, непоследовательность принятия решений и пр. Так, респонденты отметили такие ключевые критерии успешности продвижения проектов ГЧП в нашей республике: полезность для общества, конкретные условия окупаемости проекта, реальная стоимость, поддержание сроков исполнения контрактов и договоров, рентабельность и конечная результативность и т.д. (рисунок 1).

Оценка осуществления проектов ГЧП на 01.01.2023 показывает, что по всей республике было заключено 1 055 договоров на сумму 1 804 млрд. тенге, а еще на этапе планирования находятся 189 проектов на сумму 712 млрд. тенге. Из 1 055 заключенных договоров 13 – республиканские проекты на сумму 920 млрд. тенге, оставшиеся 1 042 договора – местные проекты на сумму 884 млрд. тенге. Стоит отметить, что, именно проекты сферы транспорта являются масштабными, стоимость проектов этого сектора составляет 288,070 млн. тенге.

В ходе исследования определено, что финансирование инвестиционных проектов откладывается из-за недостатка бюджетных средств. В частности, из-за неопределенности поток иностранных инвестиций значительно упал в 2020г. К примеру, за последние годы дефицит республиканского бюджета был утвержден в 2020г. в объеме 2185,3 млрд. тенге, в 2021г. - 2603,3 млрд. тенге и увеличен на 6% составив 2759,7 млрд. тенге, в 2022г. - 2 978 млрд. тенге.

Отмеченные выше работы Robert, Chan и др. (2017) Li, Hardcastle и др. (2005), делают фокус исследования на модернизации инфраструктуры государства. Стоит подчеркнуть, что отечественные инвесторы с учетом финансирования со стороны зарубежных партнеров и государственной поддержки имеют значительную долгосрочную выгоду благодаря проектам ГЧП в строительстве транспортной инфраструктуры.

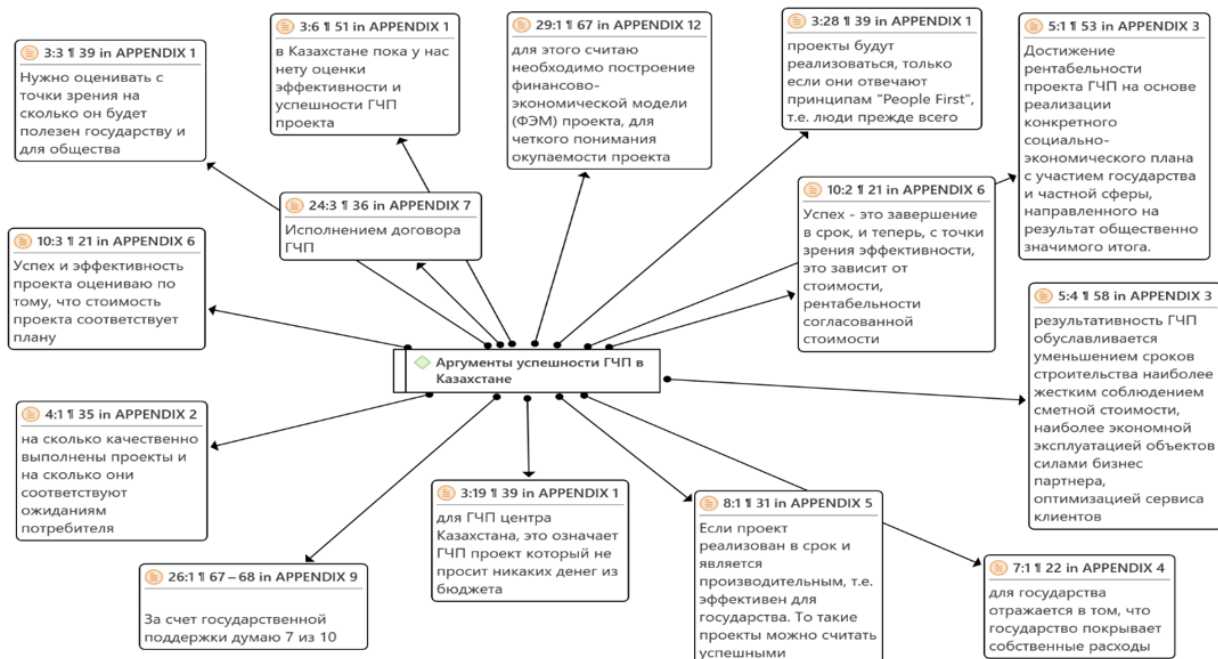

Рисунок 1. Аргументы успешности ГЧП в Казахстане
 Источник: составлено самостоятельно авторами на основе анкетирования

Обязательства государства по данным проектам составляют 621 млрд. тенге из общей суммы 703 млрд. тенге гособязательств по проектам ГЧП [21].

Сумма инвестиций на проекты в транспорте составила 613,3 млн. долл. США (таблица 4). Из них 2 проекта республиканского уровня на сумму 610 млн долл. США и 9 проектов регионального значения на сумму 3,3 млн долл. США.

Таблица 4. Проекты в транспортном секторе РК

Дорожные проекты	Количество проектов	Стоимость проектов, млн тенге	Стоимость проектов, млн долл. США
Республиканского значения	2	286,499	610
Регионального значения	9	1,571	3,3
Всего	11	288,070	613,3

Источник: составлено авторами на основе источника [22]

С целью практического анализа механизма функционирования ГЧП в нашей республике проведем экономическую оценку реализации крупного инвестиционного проекта «БАКАД». Население Алматы уже с начала 2000-х гг. начало резко расти. Из-за роста населения, владельцев личных автомобилей и транзитного транспорта увеличилось число пробок по городу. Каждый день в город въезжает более 200 тыс. автомобилей. В часы пик они ухудшают движение, люди часами стоят на пробках. Все это пагубно отражается на здоровье людей. При этом, 35-40 процентов въезжающего транспорта – представляется транзитным из разных городов и областей Казахстана.

Ежедневный объем транспортных средств Алматы составляет 700 тысяч, из них городских – 470, въезжающих – 230 тыс. машин, что приводит к излишней нагрузке на транспортную инфраструктуру, заторам, загрязнению среды [23].

Все эти социальные и экономические условия побудили Правительство РК принять решение о строительстве инфраструктурного проекта БАКАД. Проект является крупным инвестиционным концессионным проектом не только за всю историю независимости, а также крупным международным инфраструктурным проектом по дорожному строительству в области ГЧП в Центральной Азии. Строительство проекта БАКАД поможет реализовать приоритет национального проекта «Стратегия – 2030». В число приоритетных направлений развития Казахстана входит разработка и строительство международных транспортных маршрутов Западная Европа-Западный Китай, Ташкент-Шымкент-Тараз-Бишкек-Алматы-Хоргос и Алматы-Астана-Петропавловск.

Перенаправление потока автомобилей из центральных районов мегаполиса на автомагистраль положительно повлияет не только на передвижение населения внутри города и сократит транспортную нагрузку на уличную сеть Алматы, так и на снижение загрязняющих выбросов и шумовой нагрузки в мегаполисе. В 2007г. начался отвод необходимых участков земли для нового строительства дороги. В 2011г. процесс был приостановлен и заново возобновился в 2013г. и длился до 2016г. Одной из причин задержки финансового закрытия проекта БАКАД была определенная правовая и организационная путаница. Так, согласно закону о концессиях 2006г. на выступление и заключение договора концессии от имени концедента имеют право только уполномоченные государственные органы. Но это противоречило законодательству Казахстана, т.к. государственные органы, выступающие в качестве концедента не являются субъектами гражданского права и не имеют активов, значит не могут вступать в гражданские юридические соглашения [25].

Другая веская причина приостановки реализации проекта БАКАД заключалась в переходе с августа 2015г. на уровень плавающего обменного курса. В связи с этим, в августе 2015г. стоимость американской валюты превысила 255 тенге за 1\$, а в декабре - 322 тенге за 1\$.

В 2018г. было подписано концессионное соглашение между сторонами Alsim Alarko, Makyol Insaat, SK E&C и Korea Expressway Construction, образовавшими «Консорциум». Время соглашения составляет не менее 20 лет, из которых 50 месяцев отведены для строительства, а оставшиеся 190 месяцев для периода эксплуатации. В июне 2018г. Консорциум учредил компанию - ТОО «БАКАД Инвестиции и Операции», обязанная содержать дорогу 15 лет.

Строительство БАКАД началось в мае 2019г. и планируемый конец строительства середина 2023г. Ожидается, что к 2038г. величина перевозимых грузов, увеличится до 87% и примерно будет равна 35,9 млн. тонн. В итоге снижения времени в пути ожидается снижение цены автомобильных перевозок, что и будет экономическим эффектом реализации проекта БАКАД. Стоимость проекта БАКАД - 743 млн. долл. Собственное участие концессионеров – турецко-корейского Консорциума составляет – 160 млн. долл. США. Другая часть – это

кредитные средства частных сторон – Европейского банка реконструкции и развития (ЕБРР), Евразийского Банка Развития (ЕАБР), Исламского банка развития (ИБР). Сумма заемных средств: 585 млн. долл. США.

При распределении рисков каждой стороне участников ГЧП следует дать возможность выбора риска с учетом возможности хорошо им управлять. В ходе проведенного исследования выявлены следующие замечания по реализации проекта БАКАД: не проработанность вопроса о выделении участков земли, в связи с этим возникают споры среди населения и уполномоченными органами; не точные расчеты в технической документации, что приводит к изменениям в схемах проезда; потенциальные риски для безопасности, связанные с использованием бетонного покрытия; низкий уровень надежности и пр.

■ Заключение

Проведенная экономическая оценка организации ГЧП в Казахстане позволила сделать следующие выводы.

Сегодня транспортная инфраструктура остро нуждается во вложении средств бизнеса, объем госсредств недостаточен для развития инфраструктуры.

Строительство автомобильных коридоров представит экономические стимулы для создания рабочих мест и подъему экономики на пути достижений целей Национального плана развития до 2025г., которые должны обеспечить стабильный рост доходов и поднять уровень качества жизни.

Важными критериями успеха проектов ГЧП представляются: рентабельный процесс закупок, обратная связь от пользователей, объем бюджетных средств на строительство новой транспортной инфраструктуры.

В работе проведен анализ строительства транспортных проектов на примере оценки инвестиционного проекта «БАКАД» вокруг г. Алматы.

К проблемам формирования механизма ГЧП в РК относятся: организация инфраструктурных проектов постоянно откладывается в связи с дефицитом бюджетных средств; наблюдается медленный прогресс в осуществлении процесса ГЧП с позиции привлечения зарубежного капитала; имеет место определенное количество проблемных проектов ГЧП из-за несоблюдения сроков, недостатка и несвоевременного выделения материальных ресурсов, а также и превышения выделенных финансовых ресурсов; Правительство и бизнес обеспечивают важное понимание эффективных способов стимулирования проектов ГЧП для общества. Однако, еще существует неосведомленность общества о распределении бюджетных средств, некоторых региональных программах и определенных мер поддержки со стороны государства.

На основе исследования, считаем, к рекомендациям по соблюдению критериев успеха проектов ГЧП в транспортной сфере следует отнести: учитывая ограниченность госбюджета, надо добиваться соотношения «цены-качество» в сфере транспортных проектов; необходимо изучение инициатив частного и государственного финансирования для строительства транспортной инфраструктуры; надо совершенствовать транспортный менеджмент и технико-экономический инжиниринг; предоставлять стимулы и льготы для привлечения внутренних и зарубежных частных инвесторов с целью содействия приоритетных направлений для удовлетворения запросов общества; добиваться эффективности и целевого использования госсредств; обеспечить высокое качество оказываемых транспортных услуг населению и предпринимателям.

Следовательно, выводы способствуют разумному применению приведенных критериев в признательности контрагентов, удовлетворению общественных запросов клиентов, взаимовыгодной пользе заинтересованных сторон для оценки успешности транспортных проектов ГЧП в Казахстане.

REFERENCES:

1. International Finance Corporation. IFC Annual Report 2022: Stepping Up in a Time of Uncertainty. – Washington, 2022, DC. – 80 p.
2. Политика повышения энергоэффективности: передовой опыт / Printed at United Nations, Geneva. – 1731727 (R). – March 2018. Электронный ресурс. – URL: https://unesc.org/DAM/energy/se/pdfs/geee/pub/ECE_ENERGY_100_Rev.1_R.pdf (дата обращения: 18.11.2022).
3. К.Токаев: Дороги в стране плохие, даже дорога в Акорду / Международное информационное агентство «KazInform». Электронный ресурс. – URL: <https://inforburo.kz/amp/novosti/tokaev-dorogi-v-strane-plochie-daze-doroga-v-akordu> (дата обращения: 28.12.2022).
4. Об утверждении Национального плана развития РК до 2025 года и признании утратившими силу некоторых указов Президента Республики Казахстан / Указ Президента РК №521. - Нур-Султан, Акорда. - 26.02 2021
5. Dansoh, A., Frimpong, S., Ampratwum, G., Dennis Oppong G. & Osei-Kyei, R. (2020). Exploring the role of traditional authorities in managing the public as stakeholders on PPP projects: a case study // International Journal of Construction Management, 1, 628-641.
6. Sar, B.E. (2022). PPP Understanding Public-Private Partnership. 10.13140/RG.2.2.15591.93607.
7. Robert O.-K., Chan, A. Javed, A., Effah, E. (2017). Critical Success Criteria for Public-Private Partnership Projects: International Experts' Opinion. International Journal of Strategic Property Management 21(1). 87-100.
8. Hardcastle, C., Edwards, P.J., Akintoye, A., Li, B. (2005). Critical success factors for PPP/PFI projects in the UK construction industry: a factor analysis (2005). Construction Management and Economics 23(5):459-471. DOI: 10.1080/01446190500041537.
9. Castelblanco, G., Guevara, J. (2020). Risk allocation in PPP unsolicited and solicited proposals in Latin America: Pilot study in Colombia // Construction Research Congress 2020: Project Management and Controls, Materials, and Contracts // Reston, VA: American Society of Civil Engineers, 1321-1329.

10. Карташов К.Н. Государственно-частное партнёрство в современном Казахстане / Молодой ученый. – № 16 (306). – 2020. – С. 239-243.
11. Castelblanco, G., Guevara, J., & Salazar, J. (2022). Remedies to the PPP crisis in the COVID-19 pandemic: Lessons from the 2008 global financial crisis // *Journal of Management in Engineering*, 38(3), 04022017.
12. Baxter, D., & Casady, C. B. (2020). A coronavirus (COVID-19) triage framework for (sub) national public-private partnership (PPP) programs // *Sustainability*, 12(13), 5253.
13. Kudrarkar, S.G., 2020. Resetting PPP in Infrastructure Model in India Post-COVID-19 Pandemic // *The Indian Economic Journal*, 68(3), 365-382.
14. Wang, H., Chen, B., & Koppenjan, J. (2022). A refined experimentalist governance approach to incremental policy change: The case of process-tracing China's central government infrastructure PPP policies between 1988 and 2017 // *Journal of Chinese Governance*, 7(1), 27-51.
15. Ma, L. et al. (2019). A holistic review of public-private partnership literature published between 2008 and 2018 // *Advances in Civil Engineering*, 8, 1-18.
16. Смагулова, Ш.А., Абдулина, Б.А., Шамишева, Н.К., Хасенова, К.Е. Анализ управления и организации ГЧП в Казахстане // *Вестник КазУЭФимТ.* - №4(49). – 2022. – С. 303-311.
17. Wang, H., Liu, Y., Xiong, W., & Zhu, D. (2019). Government support programs and private investments in PPP markets. *International Public Management Journal*, 22(3), 499-523.
18. Смагулова, Ш. А., Саурамбекова, Ж.М., Абдулина, Б.А. Развитие государственно-частного партнерства в Казахстане как фактор экономического роста // «Правовая система и государственное управление Независимого Казахстана: уроки, вызовы и перспективы»: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 30-летию Независимости Республики Казахстан – Алматы: НАО «Университет Нархоз». – Алматы, 2022. – С.238-248.
19. Итоги программы «Нұрлы жол» за пять лет: появление платных дорог, новые рабочие места, рост грузоперевозок. Электронный ресурс. – URL: <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/itogi-programmy-nurly-zhol-za-pyat-let-poyavlenie-platnyh-dorog-novyie-rabochie-mesta-rost-gruzoperevozok-2133112> (дата обращения: 20 февраля, 2023).
20. Cronbach, L. J. (1951). Coefficient alpha and the internal structure of tests. *Psychometrika*, 16, 297–334.
21. Kazakhstan Public-Private Partnership Center. PPP Project Database. Электронный ресурс. – URL: <http://www.kzppp.kz/projects> (дата обращения: January 20, 2023).
22. Национальная палата предпринимателей РК «Атамекен». Государственно-частное партнерство. Электронный ресурс. – URL: <https://atameken.kz/ru/pages/566-gosudarstvenno-chastnoe-partnerstvo> (дата обращения: 13 января, 2023).
23. Программа развития города Алматы до 2025 года и среднесрочные перспективы до 2030 года. – Алматы, 2022. – 273 с.
24. Проект БАКАД. Отчет об оценке воздействия на окружающую среду и социальную сферу. Том II. Редакция 7-2019 г. Электронный ресурс. – URL: <http://bakad.com.kz/uploads/2019/08> (дата обращения: 18.11.2022).
25. Chikanayev, S. (2021). Public-Private Partnerships in Kazakhstan: Evolution of the Government Policy and Reality of PPP Deployment // *Kazakhstan's Developmental Journey*. – Palgrave Macmillan, Singapore, 153 -180.
26. EBRD-supported BAKAD project in Kazakhstan reaches financial close /Официальный сайт Европейского банка реконструкции и развития. Электронный ресурс. – URL: <https://www.ebrd.com/news/2020/ebirdsupported-bakad-project-in-kazakhstan-reaches-finacial-close.html> (дата обращения: 18.11.2022).

REFERENCES:

1. International Finance Corporation. IFC Annual Report 2022: Stepping Up in a Time of Uncertainty. – Washington, 2022, DC. – 80 p.
2. Politika povysheniya energoeffektivnosti: peredovoy opyt / Printed at United Nations, Geneva. – 1731727 (R). – March 2018. Elektronnyy resurs. – URL: https://unece.org/DAM/energy/se/pdfs/geee/pub/ECE_ENERGY_100_Rev.1_R.pdf (data obrashcheniya: 18.11.2022).
3. K.Tokaev: Dorogi v strane plohie, dazhe doroga v Akordu / Mezhdunarodnoe informacionnoe agentstvo «KazInform». Elektronnyy resurs. – URL: <https://informburo.kz/amp/novosti/tokaev-dorogi-v-strane-ploxie-daze-doroga-v-akordu> (data obrashcheniya: 28.12.2022).
4. Ma, L. et al. (2019). A holistic review of public-private partnership literature published between 2008 and 2018 // *Advances in Civil Engineering*, 8, 1-18.
5. Ob utverzhdenii Nacional'nogo plana razvitiya RK do 2025 goda i priznanii utrativshimi silu nekotoryh ukazov Prezidenta Respubliki Kazakhstan / Ukaz Prezidenta RK №521. - Nur-Sultan, Akorda. - 26.02 2021
6. Dansoh, A., Frimpong, S., Ampratwum, G., Dennis Oppong G. & Osei-Kyei, R. (2020). Exploring the role of traditional authorities in managing the public as stakeholders on PPP projects: a case study // *International Journal of Construction Management*, 1, 628-641.
7. Sar, B.E. (2022). PPP Understanding Public-Private Partnership. 10.13140/RG.2.2.15591.93607.
8. Robert O.K., Chan, A. Javed, A., Effah, E. (2017). Critical Success Criteria for Public-Private Partnership Projects: International Experts' Opinion. *International Journal of Strategic Property Management* 21(1). 87-100.
9. Hardcastle, C., Edwards, P.J., Akintoye, A., Li, B. (2005). Critical success factors for PPP/PFI projects in the UK construction industry: a factor analysis (2005). *Construction Management and Economics* 23(5):459-471. DOI: 10.1080/01446190500041537.
10. Castelblanco, G., Guevara, J. (2020). Risk allocation in PPP unsolicited and solicited proposals in Latin America: Pilot study in Colombia // *Construction Research Congress 2020: Project Management and Controls, Materials, and Contracts* // Reston, VA: American Society of Civil Engineers, 1321-1329.
11. Kartashov K.N. Gosudarstvenno-chastnoe partnyorstvo v sovremennom Kazahstane / Molodoj uchenyj. – № 16 (306). – 2020. – С. 239-243.
12. Castelblanco, G., Guevara, J., & Salazar, J. (2022). Remedies to the PPP crisis in the COVID-19 pandemic: Lessons from the 2008 global financial crisis // *Journal of Management in Engineering*, 38(3), 04022017.
13. Baxter, D., & Casady, C. B. (2020). A coronavirus (COVID-19) triage framework for (sub) national public-private partnership (PPP) programs // *Sustainability*, 12(13), 5253.

13. Kudtarkar, S.G., 2020. Resetting PPP in Infrastructure Model in India Post-COVID-19 Pandemic // The Indian Economic Journal, 68(3), 365-382.
14. Wang, H., Chen, B., & Koppenjan, J. (2022). A refined experimentalist governance approach to incremental policy change: The case of process-tracing China's central government infrastructure PPP policies between 1988 and 2017 // Journal of Chinese Governance, 7(1), 27-51.
15. Ma, L. et al. (2019). A holistic review of public-private partnership literature published between 2008 and 2018 // Advances in Civil Engineering, 8, 1-18.
16. Smagulova, S.H.A., Abdulina, B.A., SHamisheva, N.K., Hasenova, K.E. Analiz upravleniya i organizacii GCHP v Kazahstane // Vestnik KazUEFiMT. - №4(49). – 2022. – S. 303-311.
17. Wang, H., Liu, Y., Xiong, W., & Zhu, D. (2019). Government support programs and private investments in PPP markets. International Public Management Journal, 22(3), 499-523.
18. Smagulova, S.H. A., Saurambekova, Z.H.M., Abdulina, B.A. Razvitie gosudarstvenno-chastnogo partnerstva v Kazahstane kak faktor ekonomicheskogo rosta // «Pravovaya sistema i gosudarstvennoe upravlenie Nezavisimogo Kazahstana: uroki, vyzovy i perspektivy»: Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii, posvyashchennoj 30-letiyu Nezavisimosti Respubliki Kazahstan – Almaty: NAO «Universitet Narhoz». – Almaty, 2022. – S.238-248.
19. Itogi programmy «Nurly zhol» za pyat' let: poyavlenie platnyh dorog, novye rabochie mesta, rost gruzoperevozok. Elektronnyj resurs. – URL: <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/itogi-programmy-nurly-zhol-za-pyat-let-poyavlenie-platnyh-dorog-novye-rabochie-mesta-rost-gruzoperevozok-2133112> (data obrashcheniya: 20 fevralya, 2023).
20. Cronbach, L. J. (1951). Coefficient alpha and the internal structure of tests. Psychometrika, 16, 297–334.
21. Kazakhstan Public-Private Partnership Center. PPP Project Database. Электронный ресурс. – URL: <http://www.kzppp.kz/projects> (дата обращения: January 20, 2023).
22. Nacional'naya palata predprinimatelej RK «Atameken». Gosudarstvenno-chastnoe partnerstvo. Elektronnyj resurs. – URL: <https://atameken.kz/ru/pages/566-gosudarstvenno-chastnoe-partnerstvo> (data obrashcheniya: 13 yanvarya, 2023).
23. Programma razvitiya goroda Almaty do 2025 goda i srednesrochnye perspektivy do 2030 goda. – Almaty, 2022. – 273 s.
24. Proekt BAKAD. Otchet ob ocenke vozdejstviya na okruzhayushchuyu sredu i social'nyuyu sferu. Tom II. Redakciya 7-2019 g. Elektronnyj resurs. – URL: <http://bakad.com.kz/uploads/2019/08> (data obrashcheniya: 18.11.2022).
25. Chikanayev, S. (2021). Public-Private Partnerships in Kazakhstan: Evolution of the Government Policy and Reality of PPP Deployment // Kazakhstan's Developmental Journey. – Palgrave Macmillan, Singapore, 153 -180.
26. EBRD-supported BAKAD project in Kazakhstan reaches financial close / Oficial'nyj sajt Evropejskogo banka rekonstrukcii i razvitiya. Elektronnyj resurs. – URL: <https://www.ebrd.com/news/2020/ebirdsupported-bakad-project-in-kazakhstan-reaches-finacial-close-html> (data obrashcheniya: 18.11.2022).

DEVELOPMENT OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP IN CREATING THE TRANSPORT INFRASTRUCTURE OF KAZAKHSTAN

S.A. Smagulova*

Doctor of Economic Sciences, Professor
Kenzhegali Sagadiyev University of International
Business
Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: shsmagulova@mail.ru
ORCID: 0000-0001-5485-4018

B.A. Abdulina

Doctoral student of the EP «State and local
administration»
Narxoz University
Almaty, Kazakhstan
E-mail: bayan.abdulina@narxoz.kz
ORCID: 0000-0001-5789-7670

T.S. Sarzhanov

Doctor of Technical Sciences, Professor
International University of Transport and
Humanities
Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: taizhan.s@mail.ru
ORCID: 0000-0003-0923-2601

S.T. Zhakupova

Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor
Kenzhegali Sagadiyev University of
International Business
Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: aityar1969@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9072-6283

Abstract: This study examines aspects of infrastructure development in the transport sector of Kazakhstan based on the PPP mechanism. A practical example of a PPP project for the construction of the «Big Almaty Ring Road (BAKAD)» was chosen as the object of study. The work carried out a critical review of the literature and features of PPP in the transport sector. The following main results of the study were achieved - the dynamics of the organization of the conclusion of PPP agreements was carried out, modeling of the success of the implementation of PPP contracts in Kazakhstan was implemented, the significant role of the implementation of PPP projects in the transport sector was shown, the importance of the construction of the BAKAD infrastructure project was substantiated, financial and economic aspects were analyzed and the project risks of the BAKAD implementation in conditions of geopolitical and economic instability were identified, problems were identified and conclusions were drawn, as well as

proposals were made for the development of PPP in the transport sector of Kazakhstan through the implementation of infrastructure projects. Conclusions are presented at the end, where obstacles and recommendations for the development of the form of PPP contracts in Kazakhstan are noted. This work is based on the methodology of: observation, evaluation of time series, statistics, logic, Cronbach alpha, systemic and complex analysis. The purpose of the study is to analyze and modeling the state of the PPP mechanism and provide recommendations for improving the development of the transport industry through the implementation of the BAKAD infrastructure project in the region of Kazakhstan.

Keywords: PPP, government projects, transport infrastructure, BAKAD, transport projects.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ КӨЛІК ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫН ҚҰРУДА МЕМЛЕКЕТТІК-ЖЕКЕМЕНІК ӘРІПТЕСТІКТІ ДАМУ

Ш.А. Смағұлова*

Экономика ғылымдарының докторы, профессор
Кенжеғали Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті
Алматы, Қазақстан Республикасы
E-mail: shsmagulova@mail.ru
ORCID: 0000-0001-5485-4018

Б.А. Абдулина

«Мемлекеттік басқару» бағдарламасының докторанты
ҚЕАК «Narхоз университеті»
Алматы, Қазақстан Республикасы
E-mail: bayan.abdulina@narхоз.kz
ORCID: 0000-0001-5789-7670

Т.С. Саржанов

т.ғ.д., профессор
Халықаралық көлік және гуманитарлық университеті
Алматы, Қазақстан Республикасы
E-mail: taizhan.s@mail.ru
ORCID: 0000-0003-0923-2601

С.Т. Жакупова

э.ғ.к., доцент
Кенжеғали Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті
Алматы, Қазақстан Республикасы
E-mail: aityar1969@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9072-6283

Аңдатпа: Бұл зерттеу МЖӘ механизмі негізінде Қазақстанның көлік секторындағы инфрақұрылымды дамыту аспектілерін қарастырады. Зерттеу нысаны ретінде «Үлкен Алматы айналма жолы (БАҚАД)» құрылысы бойынша МЖӘ жобасының тәжірибелік үлгісі таңдалды. Жұмыста көлік секторындағы МЖӘ әдебиеті мен ерекшеліктеріне сыни шолу жасалды. Зерттеудің келесі негізгі нәтижелеріне қол жеткізілді – МЖӘ келісімдерін жасауды ұйымдастыру динамикасы жүзеге асырылды, Қазақстанда МЖӘ келісім-шарттарын іске асырудың сәттілігін модельдеу жүзеге асырылды, көлік секторында МЖӘ жобаларын іске асырудың маңызды рөлі көрсетілді, ВАКАД инфрақұрылымын салудың маңыздылығы көрсетілді, жоба негізделді, қаржылық-экономикалық аспектілері талданды және геосаяси және экономикалық тұрақсыздық жағдайында БАКАД жүзеге асырудың жобалық тәуекелдері анықталды, ВАКАД жобасының SWOT талдауы жүзеге асырылды, проблемалар анықталды және қорытындылар жасалды, сондай-ақ ұсыныстар жасалды, инфрақұрылымдық жобаларды іске асыру арқылы Қазақстанның көлік секторында МЖӘ дамыту үшін жасалған. Қорытындылар соңында Қазақстандағы МЖӘ келісім-шарттар нысанын әзірлеу бойынша кедергілер мен ұсыныстар көрсетілген. Бұл жұмыс бақылау әдістемесіне, уақыттық қатарларды бағалауға, статистикаға, логикаға, Кронбах альфасы, жүйелік, кешенді және SWOT талдауға негізделген. Зерттеудің мақсаты – МЖӘ тетігінің жай-күйін талдау және модельдеу және Қазақстанда ВАКАД инфрақұрылымдық жобасын іске асыру арқылы көлік саласын дамытуды жақсарту бойынша ұсыныстар беру.

Түйін сөздер: МЖӘ, мемлекеттік жобалар, көлік инфрақұрылымы, БАКАД, көлік жобалары.

MPHTI 06.73.15

DOI: <https://doi.org/10.55871/2072-9847-2023-59-2-93-106>**А. Ж. Шанайбаева***<https://orcid.org/0000-0001-6796-2528>

Соискатель PhD образовательной программы «Государственный аудит» Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева Астана, Казахстан
E-mail: zhuldyz15@mail.ru

А. М. Серикова<https://orcid.org/0000-0002-9832-8885>

PhD, доцент
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева Астана, Казахстан
E-mail: madina2281@mail.ru

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЭКСПЕРТНО-АНАЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ВНЕШНЕГО ГОСУДАРСТВЕННОГО АУДИТА С УЧЕТОМ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА В СФЕРЕ ТУРИЗМА

Аннотация. Для обеспечения эффективного использования государственных средств и национальных ресурсов требуется развитие и совершенствование экспертно-аналитической деятельности органов внешнего государственного аудита.

Улучшению финансового управления и налоговой ответственности стран особенно способствует повышение прозрачности и подотчетности в управлении государственными финансами. В целях укрепления бюджетного процесса необходимо усилить государственный финансовый контроль и аудита.

В данном контексте экспертно-аналитическая деятельность органов внешнего государственного аудита приобретает особое значение и требует подробного рассмотрения. Необходимо отметить, что в научной литературе Казахстана экспертно-аналитическая деятельность органов внешнего государственного аудита недостаточно исследована.

Также стоит рассмотреть практический аспект использования экспертно-аналитических процедур при проведении государственного аудита. Помимо этого, стоит обратить внимание на опыт в проведении экспертно-аналитических работ с применением математических моделей.

В данной работе рассмотрен практический аспект использования экспертно-аналитических процедур при проведении государственного аудита в сфере туризма, а также опыт в проведении экспертно-аналитических работ с применением математических моделей.

Результатом исследования стала разработка рекомендаций по совершенствованию экспертно-аналитической деятельности органов внешнего государственного аудита с учетом зарубежного опыта применения методов прогнозирования.

Ключевые слова: анализ, экспертно-аналитическая деятельность, внешний государственный аудит, Высшая аудиторская палата, туризм.

■ Введение

Институт государственного аудита Казахстана возник не так давно, его образование представлено с подписанием Законов от 12.11.2015г. «О государственном аудите и финансовом контроле» и «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты по вопросам государственного аудита и финансового контроля». Данные законы были разработаны в целях реализации Концепции внедрения государственного аудита с учетом международных стандартов.

Согласно Закона «О государственном аудите и финансовом контроле», в зависимости от субъекта государственный аудит подразделяется на внешний и внутренний, а также делится на типы как аудит эффективности, аудит финансовой отчетности и аудит соответствия. В целом акцент государственного аудита смещен на аудит эффективности, под которым подразумевается оценка и анализ деятельности объекта аудита относительно эффективности, результативности, продуктивности и экономичности.

Государственный аудит преследует цель повышения эффективности управления, а также использования бюджетных средств, активов государства и субъектов квазигосударственного сектора, к которым относятся государственные предприятия, акционерные общества, товарищества с ограниченной ответственностью, национальные холдинги и компании, а также согласно законодательных актов РК, их дочерние, зависимые и другие юридические лица, аффилированные с ними, участником, учредителем или акционером которых представлено государством.

Внешний государственный аудит в Казахстане представлен Высшей аудиторской палатой по контролю за исполнением республиканского бюджета и ревизионными комиссиями, которые проводят анализ, оценку эффективности планирования и исполнения бюджета, управления и использования бюджета, государственных активов (за исключением активов Нацфонда РК и НацБанка РК) и отраслевых субъектов.

В рамках государственного аудита предусмотрена экспертно-аналитическая деятельность.

Экспертно-аналитическая деятельность уполномоченных органов внешнего государственного аудита и финансового контроля РК осуществляется в виде проведения экспертно-аналитических мероприятий, а также предварительной, текущей и последующей оценок бюджета.

■ Обзор литературы

Вопросы экспертно-аналитической деятельности органов внешнего государственного аудита рассмотрены в трудах таких исследователей, как: Андреев В.А., Чернышова А.Л., Королева Э.В., Скобара В.В., Степашин С.В., Столяров Н.С., Шохин С.О., Жуков В.А., Терехов А.А.

Зарубежный опыт реализации экспертно-аналитической деятельности органов внешнего государственного аудита и возможности его применения рассмотрены в работах Фадейкиной Н.В., Мельник М.В., Ядыкиной Е.Ю., Бейсеновой Л.З.

■ Материалы и методы

В рамках экспертно-аналитической работы количественные методы делятся на два подсемейства: эндогенные методы, которые основаны на структуре ожидаемого явления в прошлом, и экзогенные методы, которые используют влияние объясняющих факторов, не относящихся к исследуемому явлению.

Эндогенные методы прогнозирования, также называемые экстраполяционными, используются, когда изучение истории серии дает достаточно информации о ее структуре, чтобы построить эффективную модель прогнозирования. Эти методы воспроизводят структуру прошлого для прогнозирования будущего. Существуют, например, сглаживание скользящей средней, экспоненциальное сглаживание, метод Холта-Уинтерса (Holt-Winters) или метод Дженкинса (Jenkins method) или АРМА (модели авторегрессии и скользящей средней).

Большинство из этих методов предполагают, что ожидаемое явление может распасться на различные элементы:

— Тенденция, которая соответствует основной эволюции явления.

— Сезонность, представляющая периодические изменения, зависящие, например, от сезона, месяца, недели в месяце, дня в неделе.

— Случайная доля, которая объединяет вариации, которые мы не знаем, как объяснить.

Экзогенные методы прогнозирования, также называемые объяснительными, используются, когда анализ показывает, что влияние экзогенных факторов объясняет колебания ряда и что легко оценить значения этих факторов, которые будут использоваться для оценки будущих значений прогнозируемого ряда [1, с.96].

Экзогенные методы отбирают объясняющие факторы, изучают их влияние и выводят из нее будущие значения серии. Линейная регрессия является широко используемым методом экзогенного прогнозирования, но в этом случае можно применить множество методов машинного обучения. Машинное обучение, или статистическое обучение, является областью статистического моделирования и искусственного интеллекта.

Цель машинного обучения состоит в том, чтобы распознать среди данных структуры, которые часто слишком трудно обнаружить или измерить вручную. Исходя из этих структур, можно попытаться классифицировать людей, объекты, предсказать значение переменной на определенном горизонте, объяснить появление или отсутствие какой-либо характеристики. Помимо одной или двух переменных становится трудно увидеть невооруженным глазом структуры в данных, именно на этом уровне статистическое обучение или машинное обучение находят свое применение. То же самое происходит, когда количество людей (наблюдений) увеличивается [2, с.65].

Ю. Курносов указывает, что «информационно-аналитическая деятельность представляет собой единый набор методологических, организационных и технологических принципов, которые позволяют эффективно обрабатывать информацию с целью повышения качества имеющихся знаний и получения новых знаний, а также подготовить информационную базу для принятия оптимальных управленческих решений. Под рассматриваемым следует понимать вид деятельности, который связывает функциональное, технологическое и организационное аналитическое исследование, оценку выделяемого объекта по определенной системе описательных характеристик» [3].

■ Результаты и обсуждения

Согласно недавно проведенной Высшей аудиторской палатой оценке проекта Закона РК «О республиканском бюджете на 2023-2025 годы», одним из пунктов стала оценка расходов, направленных на формирование национального туристического продукта и продвижение его на международном и внутреннем рынках, осуществляемого субъектом квазигосударственного сектора Акционерным обществом «Национальная компания «KazakhTourism», зарегистрированным в 2017 году и являющимся подведомственной организацией Комитета индустрии туризма Министерства культуры и спорта РК.

АО «НК «KazakhTourism» как ранее отмечалось, начало свою деятельность в 2017 году, уставный капитал был образован республиканским имуществом Национального музея Казахстана, в составе 866 единиц в размере 129,3 млн. тг.

Согласно уставу, деятельность компании заключается:

- в организации международных выставок и их проведении, организации и проведении аукционов и ярмарок, развлекательных мероприятий, деловых мероприятий, и различных других мероприятий, имеющих нацеленность продвигать имидж Казахстана;
- в организации, а также проведении и развитии детского и юношеского туризма. В организации, проведении и развитии медицинского туризма. Также обозначены задачи по увеличению въездного туризма;
- во внешнеэкономической и инвестиционной деятельности.

Необходимо отметить, что АО «НК «Kazakh Tourism» имеет прямое государственное финансирование и получает его ежегодно в размере от 1,5 до 2 млрд. тенге.

Со дня основания компании вплоть до 2022 года данные средства поступали в виде государственного задания, которым является заказ юридическим лицам на оказание отдельных госуслуг или других задач, которые направлены на социально-культурное развитие Казахстана и обеспечение социально-экономической стабильности, при этом с участием государства в уставном капитале. Государственные задания распределяются без соблюдения конкурсных процедур государственных закупок.

Таблица 1. Размер государственных заданий АО «НК «KazakhTourism»

Наименование	2017 год	2018 год	2019 год	2020 год	2021 год
Сумма государственных заданий АО «НК «KazakhTourism»	162 млн. тг.	1,8 млрд.тг.	2,8 млрд.тг.	1,5 млрд.тг.	1,2 млрд.тг.

Источник: составлено на основе данных [9]

Анализ всех поступлений в АО «НК «KazakhTourism», показывает, что в основном преобладает финансирование в виде государственных заданий, рисунок 1

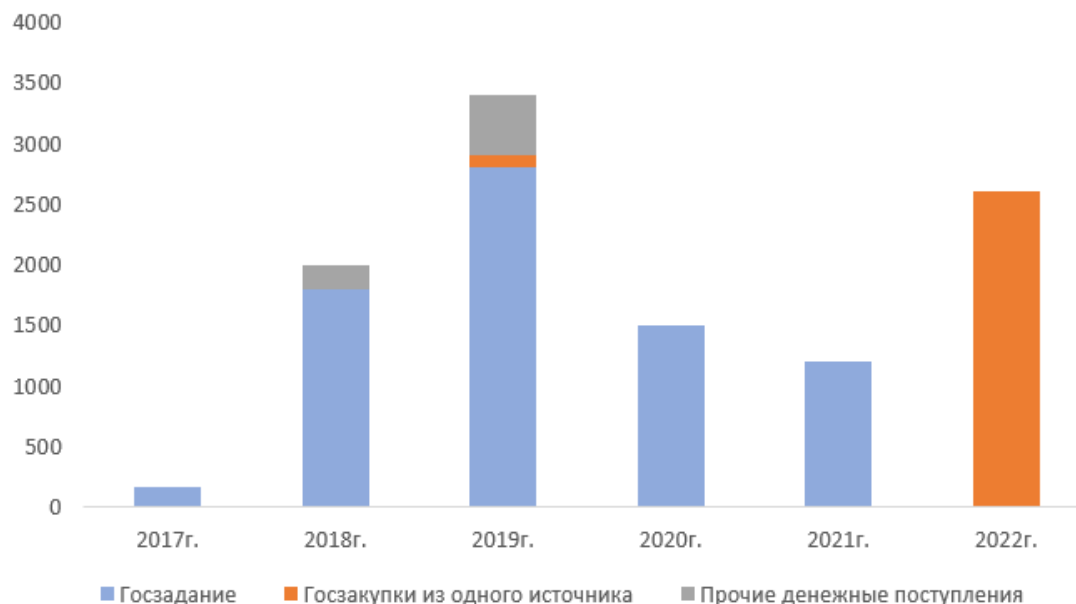

Рисунок 1. Государственные задания от общего числа поступлений в АО «НК «KazakhTourism»

Источник: составлено на основе данных [9]

Согласно аудиту за период деятельности АО «НК «KazakhTourism» с 2017 года по 2021 год, сложилось отрицательное сальдо туристской отрасли в размере 1,9 млрд. долларов США, данный показатель говорит о существенных ошибках в воплощении туристского потенциала Казахстана. Доходы от въездного туризма составили 7 млрд. долларов, убыток за счет выездного туризма сложился в размере 8,9 млрд. долларов, рисунок 2.

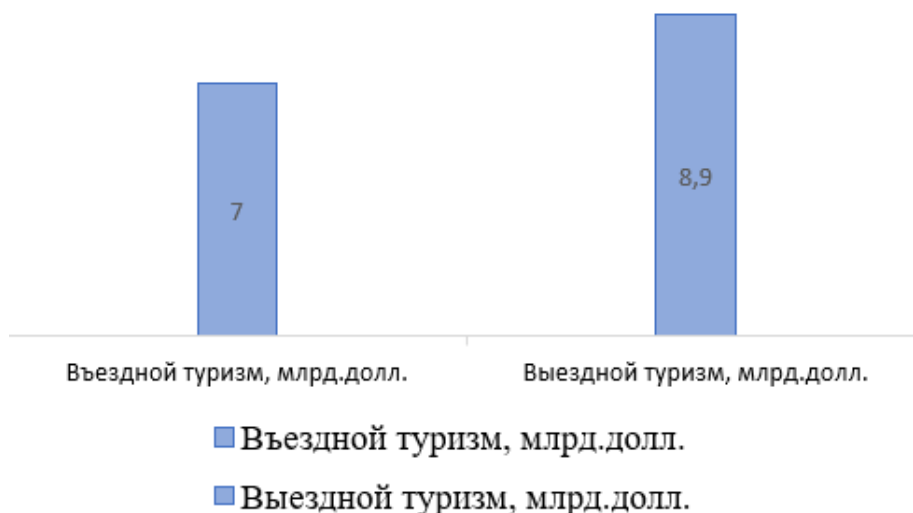

Рисунок 2. Структура доходов и убытков туристской отрасли РК, за 2017-2021 гг.
 Источник: составлено на основе данных [6]

Согласно данным АО «НК «Kazakh Tourism» доход от въездного туризма составил 7 млрд. долл. США, а убыток за счёт выездного туризма сложился в размере 8,9 млрд. долл. США, данные взяты без учета 2020 года (период пандемии «Covid 19»).

Необходимо также отметить, что стратегическое направление компании по увеличению потока въездного туризма сильно переоценено, так как согласно проекта Концепции развития туристской отрасли до 2026 года, в качестве целевых рынков обозначены такие страны как Индия, Китай, Иран, страны Ближнего Востока и Юго-Восточной Азии, вероятность прибытия туристов из которых очень низка и маловероятна.

Присутствует также, неэффективная и несовершенная методология учета количества туристов, что существенно усугубляет ситуацию, влияя на искажение статистических данных, и не дает достоверно оценить вклад туризма в экономику. Данный факт сказывается на принятии некачественных стратегических решений по вопросам развития туристской отрасли.

Посредством АО «НК «Kazakh Tourism», осуществляется финансирование мероприятий по формированию национального продукта, при этом, в среднем 30% средств, распределяется на содержание компании и на расходы проектных групп, таких расходов как: аренда помещений, оплата труда, услуги связи, командировочные расходы. В отдельных случаях, по некоторым мероприятиям, связанных, например с организацией и проведением зарубежных роуд-шоу, конференций, расходы проектных групп достигают 50% от бюджета, рассчитанного на все мероприятие. И это при том, что полностью отсутствует унификация в подходах при расчете потребности в средствах на оплату труда проектных групп.

Кроме того, при осуществлении программы «Kids go free» (программа по субсидированию авиаперелетов детей в турпутевки по Казахстану) АО «НК «Kazakh Tourism» выступает как оператор, но при этом отсутствует зависимость оплаты услуг компании от количества заявок и выплаченных субсидий, однако до 85 % расходов доходит на оплату труда. К тому же, отсутствие утвержденных сумм на программу «Kids go free» на 2023 год, привело к необоснованно предусмотренным операторским услугам за предоставление этих субсидий. Механизм программы «Kids go free» недостаточно проработан, исходя из чего, это привело к невостребованности ее со стороны туроператоров, и поэтому при запланированном объеме на 2022 год в 24 000 заявок на сумму 357, 8 млн. тенге, было оплачено на дату 02.09.2022 год всего лишь 380 заявок на общую сумму 40 млн. тенге, что составило лишь 11% от плана на 2022 год.

Также необходимо отметить, что происходит ежегодное дублирование одних и тех же мероприятий, например анализ туристского потенциала, и проводятся мероприятия с низкой и вызывающих сомнения эффективностью, например роуд-шоу, то есть мероприятия прямое влияние которых на развитие туризма не прослеживается.

Таблица 2. Результаты аудита АО «НК «KazakhTourism»

№п/п	Выявленные нарушения	Рекомендации после аудита
1	За период деятельности АО «НК «KazakhTourism» с 2017 года по 2021 год, сложилось отрицательное сальдо туристской отрасли.	Провести анализ степени влияния деятельности АО «НК «KazakhTourism» на развитие туристской отрасли.

№п/п	Выявленные нарушения	Рекомендации после аудита
2	В среднем 30 % всех средств, направляемых в АО «НК «KazakhTourism», приходится на ее содержание, в том числе на расходы проектных групп (оплата труда, командировочные расходы, аренда помещения, услуги связи). По отдельным мероприятиям, связанным с проведением зарубежных роуд-шоу и конференций, доля расходов проектных групп составляет порядка 50 % от бюджета всего мероприятия.	Пересмотреть механизм финансирования АО «НК «KazakhTourism» в части оптимизации административных расходов и оплаты за услуги проектных групп.
3	Ежегодное дублирование одних и тех же мероприятий (анализ туристского потенциала), а также мероприятий с низкой (сомнительной) эффективностью (роуд-шоу), прямое влияние которых на развитие туристского потенциала не прослеживается.	Сократить 737,7 млн тенге по дублируемым мероприятиям и мероприятиям с сомнительной эффективностью.
4	Несовершенство методологии учета количества туристов. Отсутствие достоверной оценки вклада туризма в экономику. Принятие некачественных стратегических решений по вопросам дальнейшего развития туристской отрасли.	Перераспределить 462,2 млн тенге на иные программы Министерства культуры и спорта как несоответствующие направлению расходов на формирование национального туристского продукта (администрирование субсидирования KidsGoFree, анализ туристского потенциала, развитие Онлайн академии).

Источник: составлено на основе данных [8]

На примере Северо-Казахстанской области рассмотрим потенциал туристской отрасли Казахстана.

На внутреннем рынке Казахстана, Северо-Казахстанская область имеет огромный туристический потенциал, с реальными возможностями продемонстрировать конкурентоспособный туристский продукт. Все характеристики Северо-Казахстанской области способствует этому:

- местные туристские маршруты органично сочетаются с природой и культурно- исторической составляющей;

- объекты социально - культурного назначения, имеют национальный колорит, что привлекает при экскурсионном осмотре.

Туристический потенциал Северо-Казахстанской области, в комплексе с развитием различных сопутствующих сфер, таких как строительство, транспортно- коммуникационная инфраструктура, а также, культура, сервис, страхование будет способствовать увеличению доходов области и стабильному росту занятости населения. Для этого необходимо не только использовать туристский потенциал, но и стимулировать инвестиционную активность.

В городе Петропавловск имеются следующие туристические операторы:

1. ТОО «Петротур»;
2. ТОО «ТФ Турист»;
3. ТОО «Поехали с нами»;
4. ТОО «Kazakhstan-Reisen»;
5. ТОО «Global Tur»;
6. ТОО «Тенгри Тур».

В рамках исследования, проведем анализ деятельности туристических операторов г.Петропавловск, и сведем в Таблицу 3

Таблица 3. Сравнительный анализ туристических операторов

Туроператоры Петропавловска	Направления внутреннего туризма	Направления выездного туризма
Петротур	Обзорные экскурсии по г. Петропавловск	Турция, Египет, Тайланд, ОАЭ, Испания, Греция, Канарские острова, Куба, Доминикана. Мальдивы, о.Хайнань. Индия.
ТФ Турист Поехали с нами	Экскурсии и туры по г.Петропавловск, Северо - Казахстанской области, г.Астана, Акмолинская область: Сандыктау, Имантау, Айыртау и Зеренда. Обзорные экскурсии по г. Петропавловск и г.Астана	Таиланд, Малайзия. Европа,ОАЭ, Мальдивы. Доминикана - ОАЭ, Китай, Турция. Европа, Египет, Тайланд, Израиль. Карловы Вары, Россия

Туроператоры Петропавловска	Направления внутреннего туризма	Направления выездного туризма
Kazakhstan-Reisen	-	США, Канада
Global Tur	Казахстан	Турция, Египет, Тайланд, ОАЭ, Испания, Греция, Канарские острова, Куба, Доминикана, Мальдивы
Тенгри Тур	Групповые туры в г.Астана, экскурсии по Петропавловску	Турция, Греция, Испания, Италия, Франция, ОАЭ, Таиланд, Индия (Гоа), Китай (о. Хайнань), Вьетнам

Источник: составлено автором [9]

Проведя анализ, заметно, что во внутреннем туризме участвуют не все туристические операторы, данный факт можно отметить, как проблемный вопрос, на который необходимо обращать внимание, и что также открывает возможности, особенно если будут существовать условия ограничений в выездном туризме.

Также был проведен анализ туроператорской деятельности, который представлен в Таблице 4.

Таблица 4. Анализ туроператорской деятельности

Критерии	Петротур	Тенгри Тур	Поехали с нами	Kazakhstan-Reisen	ТФ Турист	Global Tour
Количество клиентов, которых обслужили в месяц	10-20	10-20	20-30	10-20	10-20	10-20
Сумма денежных средств, затрачиваемая на тур	От 2000\$	От 1000\$	Свыше 4000\$	От 3000\$	От 1000\$	От 1000\$
Программа бронирования	Amadeus	Amadeus	Cabriel, Amadeus, Abacus.	Amadeus	Amadeus	Cabriel, Amadeus, Abacus.
Направления туров	Турция, Египет, Тайланд	Турция, Египет, Тайланд	Турция, Египет, Тайланд	США, Канада	Турция, Египет, Тайланд	Турция, Египет, Тайланд, ОАЭ, Испания, Греция, Канарские острова, Куба, Доминикана, Мальдивы
Обслуживающие авиакомпании	Air Astana	Air Astana, SCAT	Air Astana, AirCompany MEGA, SCAT	Air Astana	Air Astana	Air Astana, AirCompany MEGA, SCAT

Источник: составлено автором [9]

Исходя из результатов анализа, мы пришли к следующим выводам:

- количество обслуженных в месяц туристическими операторами г. Петропавловск клиентов, варьируется от 10 человек до 20 человек;
- в среднем сумма, которую тратят на туры от 1000 долл. США и выше;
- программа бронирования в основном Amadeus;
- туристические операторы предоставляют туры по всем направлениям, таким как Таиланд, Египет, Турция и другие;
- авиакомпании которые зачастую выбирают, это Air Astana и SCAT;
- туристические операторы взаимодействуют с индивидуальными гостиницами и с гостиницами одной сети.

Несмотря на то, что Северо-Казахстанская область славится прекрасной природой и большим потенциалом для различного вида туризма, в области и в городе Петропавловск функционирует немаленькое количество туристических операторов и фирм, которые, к сожалению, в основном предоставляют услуги по выездному туризму, что также является их приоритетным направлением деятельности. И в настоящее время в области в основном имеет приоритет выездной туризм, то есть население предпочитает отдыхать за пределами области.

Но исходя из того, что заграничный туризм из-за возможных ограничений может быть закрыт, то именно теперь нужно предлагать и развивать внутрорегиональный туризм.

В целом, необходимо отметить, что развитие внутреннего туризма требует огромных вложений, и даже если учесть, что на территории Северо-Казахстанской области функционирует множество пансионатов и лечебных санаториев, все это не может приниматься за показатель и для полноценного развития внутреннего туризма требуется усовершенствовать законы и улучшать условия.

Выведем проблемы, которые тормозят развитие туризма:

- низкое развитие инфраструктуры туристской, а также и транспортной. Отсутствие качественных автомобильных дорог не дают доступа к экскурсионным объектам, к красивым природным ландшафтам, исходя из чего, все это недосыгаемо для массового внутреннего туризма;

- места размещения отличаются низкой материальной базой, высокой стоимостью, очень плохим качеством турпродукта и низким сервисом, а также неразвитостью материально-технической базы;

- существует нехватка обслуживающего персонала, нехватка кадров и низкий уровень сервиса;

- существует нехватка квалифицированных кадров, отсутствуют гиды, экскурсоводы, инструкторы по различным видам туризма, а также и владеющих госязыком;

- придорожная инфраструктура в недостаточном количестве и с низким качеством сервиса.

Результаты анализа демонстрируют отсутствие в Казахстане целостной и единой системы развития туристической сферы. Казахский внутренний туризм и его развитие находится под гнетом множества негативных факторов, которые сдерживают его развитие и способствуют развитию выездного туризма.

В случае комплексного решения всех накопившихся туристских проблем, а также и социально-экономических проблем людей, Казахстан имеет большие перспективы развития внутреннего туризма.

Исходя из чего, сделаем прогноз перспективы развития внутреннего туризма по данным расходов по внутреннему туризму по Казахстану на 2022 и 2023 год.

1 вариант прогнозирования доходов

Рассмотрев данные по расходам внутреннего туризма по Казахстану, проанализируем эти показатели, а также построим модель, дающую возможность в компьютерной программе для статистической обработки данных - пакет SPSS, сделать прогноз перспективы развития внутреннего туризма на 2022 и 2023 годы, так как известны данные о ежегодном размере расходов по внутреннему туризму за период с 2007 по 2021 годы, таблица 5.

Таблица 5. Расходы по внутреннему туризму в Казахстане

Год	Число наблюдений	Расходы по внутреннему туризму, всего	Расходы по выездному туризму, всего
2007г.	1	161930	68077
2008г.	2	317458	120552
2009г.	3	333829	169483
2010г.	4	476887	252165
2011г.	5	512011	223581
2012г.	6	669208	359606
2013г.	7	981778	663736
2014г.	8	1000240	661379
2015г.	9	926482	597663
2016г.	10	932832	892647
2017г.	11	263549951	236576061
2018г.	12	295280607	278667021
2019г.	13	309649413	294121971
2020г.	14	290933992	106972076
2021г.	15	367240757	157628652

Источник: составлено на основе данных [6]

В качестве исходных данных возьмём данные, представленные в таблице 5. Данные представляют собой временной ряд, где величина доходов Y зависит от времени t .

Для аналитического выравнивания и построения тренда будем использовать следующие функции:

- 1) Линейная $y(t) = a + b \cdot t$;
- 2) Логарифмическая $y(t) = a \cdot t^b$;
- 3) Экспоненциальная $y(t) = e^{a + b \cdot t}$;
- 4) Квадратичная $y(t) = a + b_1 \cdot t + b_2 \cdot t^2$;
- 5) Кубическая $y(t) = a + b_1 \cdot t + b_2 \cdot t^2 + b_3 \cdot t^3$;

Показатели в данных формулах означают следующее:

$y(t)$ – это расчётные значения моделируемого показателя;

t – это время;

a, b_1, b_2, b_3 – это параметры модели.

В компьютерной программе для статистической обработки данных пакете SPSS определяем уравнение.

Таблица 6. Описание модели

Описание модели		
Имя модели		MOD_5
Зависимая переменная	1	VAR00003 (Y - Расходы по внутреннему туризму)
Уравнение	1	Линейная
	2	Логарифмическая
	3	Квадратичная
	4	Кубическая
	5	Экспоненциальная
Независимая переменная		VAR00001 (X - Год)
Константа		Включено
Переменная, значения которой отмечают наблюдения на графиках		Не задано
Допустимые отклонения при вводе членов в уравнения		0,0001
а. Для модели требуется, чтобы все не пропущенные значения были положительными.		
Источник: составлено автором [6]		

Таблица 7. Сводный отчет по наблюдениям

Сводный отчет по наблюдениям	
	N
Общее число наблюдений	15
Исключенные наблюдения	0
Спрогнозированные наблюдения	0
Вновь созданные наблюдения	0
а. Из анализа исключены наблюдения с отсутствующими значениями любой переменной.	
Источник: составлено автором [6]	

Таблица 8. Сводка обработки переменных

Сводка обработки переменных			
		Переменные	
		Зависимая	Независимая
		VAR00003 (Y - Расходы по внутреннему туризму)	VAR00001 (X - Год)
Число положительных значений		15	15
Число нулей		0	0
Число отрицательных значений		0	0
Количество отсутствующих значений	Отсутствие у пользователя	0	0
	Отсутствие в системе	0	0

Таблица 9. Сводка для модели и оценки параметров

Сводка для модели и оценки параметров									
Зависимая переменная: VAR00003 (Y - Расходы по внутреннему туризму)									
Уравнение	Сводка для модели					Оценки параметров			
	R-квадрат	F	ст. св.1	ст. св.2	Знач.	Константа	b1	b2	b3
Линейная	0,694	29,488	1	13	0,000	-121477305,429	27959391,304		
Логарифмическая	0,434	9,967	1	13	0,008	-132979399,470	126442670,080		
Квадратичная	0,861	37,167	2	12	0,000	40489374,736	-29205319,343	3572794,415	
Кубическая	0,865	23,432	3	11	0,000	75357128,198	-51795293,603	6991201,618	-142433,633
Экспоненциальная	0,794	50,108	1	13	0,000	30949,484	0,622		
Независимая переменная - это VAR00001 (X - Год)									
Источник: составлено автором [6]									

В данной таблице 9:

Показатель R-квадрат (R²) – это статистическая мера, которая представляет долю дисперсии для зависимой переменной, которая объясняется независимой переменной или переменными в регрессионной модели. В то время как корреляция объясняет силу взаимосвязи между независимой и зависимой переменной, R-квадрат объясняет, в какой степени дисперсия одной переменной объясняет дисперсию второй переменной. Таким образом, если R² модели равен 0,50, то примерно половина наблюдаемой вариации может быть объяснена входными данными модели.

Значение F – для оценки значимости коэффициента детерминации R² используется F-статистика, которая вычисляется как отношение средних квадратов. При выполнении команды регрессионного анализа в компьютерной программе для статистической обработки данных пакете SPSS статистический пакет проводит оценку значимости R² через разложение дисперсии и рассчитывают значение F-статистики. Команда Regression пакета SPSS выводит эту информацию в таблице, называемой ANOVA (Таблица 9).

Используя данные в таблице, наша модель приобрела вид, где:

- зависимая переменная: VAR00002 (Y - Расходы по внутреннему туризму),
- независимая переменная – это VAR00001 (X - Год)

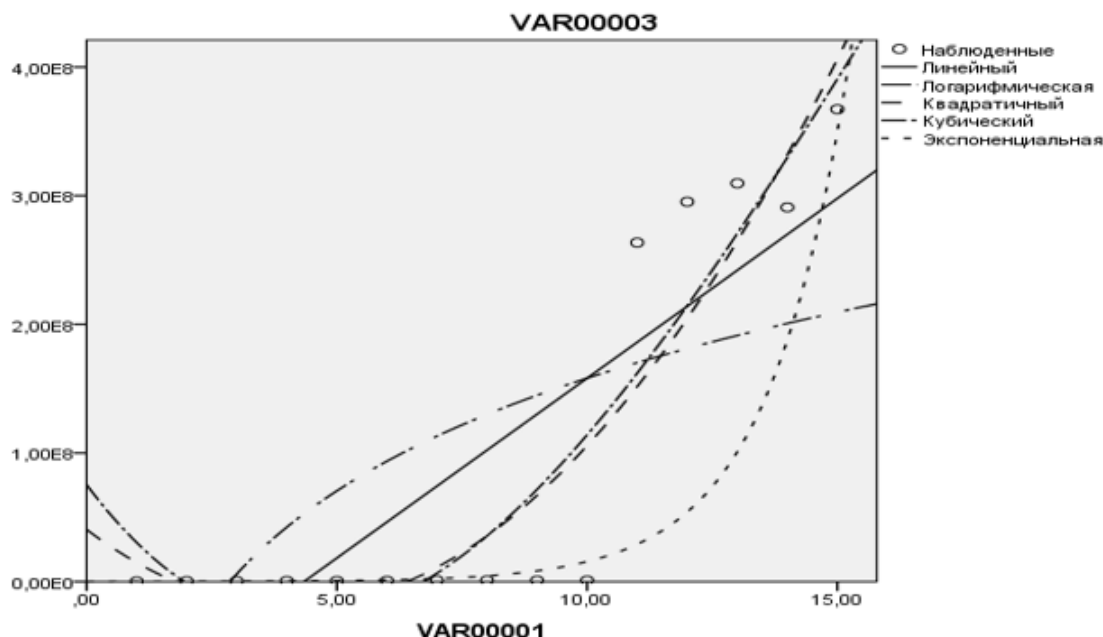

Рисунок 3. Расходы по внутреннему туризму по Казахстану в линейной, логарифмической, квадратичной, кубической, экспоненциальной моделях

Источник: составлено автором [6]

На графике (рисунок 3) изображены различные виды линий регрессии. Необходимо определить, какая из них наиболее точно описывает вид связи между переменными. Качество подобранной линии регрессии оценивается с помощью коэффициента детерминации (R-квадрат). Эта величина характеризует степень соответствия между регрессионной моделью и исходными данными. Мера определённости всегда лежит в диапазоне от 0 до 1. Возьмем кубический вид связи и уравнение.

Таблица 9 показывает показатели необходимые для оценки моделей, такие как значение F-критерия Фишера, среднеквадратическое отклонение и коэффициент детерминации.

Исходя из того, что наибольшее значение принимает коэффициент детерминации кубической функции, а также при визуальном оценивании можно сделать вывод, что оптимальной моделью является кубическая модель:

$$\text{Кубическая } y(t) = a + b_1 \cdot t + b_2 \cdot t^2 + b_3 \cdot t^3;$$

Для осуществления прогноза на k периодов вперёд необходимо подставить значение t_k в полученное уравнение.

Сделаем прогноз на 2022 год.

Расчёты по расходам внутреннего туризма по Казахстану на 2022 год:

$$Y(16) = 75357128,198 - 51795293,603 \cdot 16 + 6991201,618 \cdot 16^2 - 142433,633 \cdot 16^3 = 452\,971\,884 \text{ тыс. тенге}$$

где под значением Y(16) – это значение для 2022 года.

Таким образом, наш прогноз в 2022 году расходы внутреннего туризма по Казахстану достигнут размера в сумме 452 971 884 тыс. тенге.

Сделаем прогноз на 2023 год.

Расчёты по расходам внутреннего туризма по Казахстану на 2023 год:

$$Y(17) = 75357128,198 - 51795293,603 \cdot 17 + 6991201,618 \cdot 17^2 - 142433,633 \cdot 17^3 = 515\,517\,966 \text{ тыс. тенге}$$

где под значением Y(17) – это значение для 2023 года.

Таким образом, наш прогноз в 2023 году на расходы внутреннего туризма по Казахстану достиг размера в сумме 515 517 966 тыс. тенге.

■ Заключение

В целом необходимость развития туристической сферы очевидна, ее развитие дает следующее:

- способствует ускорению диверсификации различных отраслей экономики;
- усиливает межгосударственные связи и культуру;
- способствует росту платежного баланса;
- увеличивает приток иностранной валюты;
- способствует стимулированию экспорта товаров и услуг;
- повышает занятость населения;
- стимулирует и способствует строительству, а также реконструкции инфраструктурных объектов.

Доля туризма в ВВП Казахстана в 2019 году была в размере 5,6%, планируется увеличить долю туризма в ВВП к 2025 году до 8%. Это приведет к созданию до 200 тыс. новых рабочих мест, в том числе до почти 72 тыс. постоянных рабочих мест. Доходность, а именно чистая прибыль от туристической отрасли повысится до 200 млрд. тенге в год, по сравнению с тем, что в настоящее время она составляет около 118 млрд. тенге, что выгодно для многих заинтересованных сторон, а это: государство, сфера бизнеса и работников.

Современная индустрия туристической отрасли, всегда отличалась тем, что это одна из самых крупнейших высокодоходных и динамично развивающихся сегментов в международной торговле услуг. Туристическая отрасль составляет:

- до 30% мирового экспорта услуг;
- до 10 % мирового совокупного продукта;
- до 10% рабочих мест;
- до 7% мировых инвестиций;
- до 5% всех налоговых поступлений.

Исходя из этого все развитые и развивающиеся страны ставят туристскую отрасль как одну из приоритетных отраслей экономики, тем более что данная отрасль имеет значительное влияние на экономику и благосостояние населения и общества, демонстрируя быстрый и непрерывный рост, который мы можем заметить за последние десять лет.

Согласно данным Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК, основные показатели туристской деятельности за январь-сентябрь 2021г. по сравнению с аналогичным периодом 2018 года упали:

- по выездному типу туризма на 70%
- по въездному типу туризма на 86%
- по внутреннему типу туризма на 16%, таблица 10.

Нельзя не принимать во внимание, что ограничения, связанные с пандемией «Covid-19», негативно сказались на туристической отрасли Казахстана, особенно на въездном туристическом потоке и в целом на передвижении иностранных туристов. Данный факт также дал возможность развивать внутренний туризм, а также и переориентировать исходящий туристический поток на него. Это время ограничений позволило выявить проблемы эффективности туристической отрасли и провести анализ в целом всей деятельности данной отрасли, после чего усилия государственных регулирующих органов, а также и частных инвесторов были направлены на решение наиболее проблемных вопросов, что дало возможность определить дальнейшие перспективы и приоритеты развития данной отрасли Казахстана.

Таблица 10. Основные показатели туристской деятельности

	Количество обслуженных посетителей по типам туризма, тыс. человек		
	выездной	въездной	внутренний
Январь-сентябрь 2018г.	8233,6	6808,0	4623,3
Январь-сентябрь 2019г.	8 222,5	6 440,6	5074,4
Январь-сентябрь 2020г.	2 397,6	1 783,6	3 058,7
Январь-сентябрь 2021г.	2 515,2	949,4	3 882,9

Источник: составлено автором [6]

Результаты данных показывают, что в туристической отрасли наиболее пострадал выездной и въездной туризм. Принимая во внимание, что туристическая отрасль имеет важное значение для экономики Казахстана и участвует в формировании доходной части бюджета страны, необходимо прикладывать все усилия чтобы вернуть положительные показатели и в настоящее время хотя бы довести их до пандемических отметок.

Туристическая отрасль имеет важное экономическое и социальное значение для Казахстана, потому как: отрасль участвует в увеличении доходной части бюджета страны; туристическая отрасль создает новые рабочие места; способствует развитию всех отраслей, которые связаны с производством услуг в туризме; способствует развитию социальной и производственной инфраструктуры в местах туризма; способствует развитию культуры и деятельности народного промысла; способствует росту уровня жизни населения в местах туризма; способствует увеличению валютных поступлений.

Показатели денежных потоков, движущихся из страны и в страну, сгенерированные туристским экспортом и импортом, оказывают значительное экономическое влияние на экономику страны. Наибольшие показатели доходной части от экспорта туристских услуг получаются от прибывающих иностранных туристов, от продаваемых билетов на используемый отечественный транспорт и многие другие туристские услуги, оказываемые в стране пребывания.

В то же время туристский импорт страны – это деньги, которые потратили туристы во время зарубежных поездок. Это может быть оплата ими за транспортные услуги, многие другие услуги в странах пребывания, и оплата дивидендов иностранным инвесторам туристической отрасли. Данная разница между доходной частью страны от экспорта туристических услуг и стоимостью импорта этих услуг представляется туристическим платежным балансом: он может быть положительным и дефицитным, то есть отрицательным.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Городничев П.Н. Финансовое и инвестиционное прогнозирование / П.Н. Городничев. - М.: Экзамен, 2005. - 224 с.
2. Дехтярь Г.М. Прогнозирование эконометрических временных рядов. Учебное пособие / Г.М. Дехтярь. - М.: Финансы и статистика, 2008. - 208 с.
3. Курносов Ю. Аналитика: методология, технология и организация информационно-аналитической работы // <https://booksonline.com.ua/view.php?book=161899> (дата обращения: 20.12.22)
4. Закон Республики Казахстан от 12 ноября 2015 года № 392-V «О государственном аудите и финансовом контроле» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.07.2021 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37724730 (дата обращения: 20.12.22)
5. Закон Республики Казахстан от 2 декабря 2020 года № 379-VI ЗРК «О республиканском бюджете на 2021-2023 годы» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2000000379> (дата обращения: 20.12.22)
6. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК // <https://stat.gov.kz/> (дата обращения: 20.12.22)
7. Нормативное постановление Счетного комитета по контролю за исполнением республиканского бюджета от 31 марта 2016 года № 5-НҚ «Об утверждении процедурных стандартов внешнего государственного аудита и финансового контроля» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 03.09.2021 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33767046 (дата обращения: 20.12.22)
8. Официальный сайт Высшая аудиторская палата // <https://www.gov.kz/memleket/entities/esep/documents/details/218950?lang=ru> (дата обращения: 20.12.22)
9. Финансовые и аудиторские отчеты АО «Kazakh Tourism» за 2017-2021 гг. <https://www.qaztourism.kz/> (дата обращения: 20.12.22)
10. Андреев В.А. Государственный и муниципальный аудит: учебное пособие / В.А. Андреев, А.Л. Чернышова, Э.В. Королева; Владивостокский государственный университет экономики и сервиса. – Владивосток: Изд-во ВГУЭС, 2016. – 96 с.
11. Скобара В.В. Аудит; методология и организация. – М.: «Дело и сервис», 2018. – 576 с.
12. Степашин С. В., Столяров Н. С., Шохин С. О., Жуков В. А. Государственный финансовый контроль: учебник. - СПб.: Питер, 2004. – 320 с.
13. Терехов А.А., Терехов М.А. Контроль и аудит: основные методические приемы и технология. – М.: Финансы и статистика, 2019. – 208 с.
14. Фадейкина Н.В., Мельник М.В., Ядыкина Е.Ю. Международные стандарты высших органов финансового контроля и практика их применения. - Новосибирск: САФБД, 2012. - 154 с.
15. Шанайбаева Ж.А., Бейсенова Л.З. Экспертно-аналитическая деятельность органов внешнего государственного аудита с учетом опыта Соединенных Штатов Америки // ЕНУ им. Л.Н. Гумилева // <https://enu.kz/downloads/noyabr-2021/sistema-gosaudita-mnpk.pdf> (дата обращения: 20.12.22)
16. INTOSAI – International Organization of Supreme Audit Institutions // <https://www.intosai.org/> (дата обращения: 20.12.22)
17. Code de valeurs et d'éthique du secteur public // <https://www.tbs-sct.gc.ca/pol/doc-fra.aspx?id=25049> (дата обращения: 20.12.22)
18. Cet outil est inspiré de l'American Institute of Certified Public Accountants (AICPS), Audit Committee Self-Evaluation: Questions and Guidelines.
19. Loi sur la protection des fonctionnaires divulgateurs d'actes répréhensibles (L.C. 2005, ch. 46) // <https://laws-lois.justice.gc.ca/fra/lois/P-31.9/> (дата обращения: 20.12.22)
20. Description des attentes – Guide à l'intention des sociétés d'État soumises à un examen special // https://www.oag-bvg.gc.ca/internet/Francais/meth_gde_f_33497.html (дата обращения: 20.12.22)
21. Manuel de comptabilité de CPA Canada pour le secteur public (SPCOM) // <https://www.cpastore.ca/catalogue/product.aspx?productID=216> (дата обращения: 20.12.22)
22. Enlargement of the European Union. Guide to the negotiations - Chapter by Chapter. European Commission, 200 // <http://www.europa-kommissionen.dk/upload/application/4052a437/negotiationsguide.pdf> (дата обращения: 20.12.22)

23. L'audit public dans l'Union européenne // <https://op.europa.eu/webpub/eca/book-state-audit/fr/> (дата обращения: 20.12.22)
 24. Böhm, F., Bollen, L. H., & Has-sink, H. F. (2013). Spotlight on the Design of European Audit Committees: A Comparative Descriptive Study. *International Journal of Auditing*, 17(2), 138-161. <https://doi.org/10.1111/j.1099-1123.2012.00461.x> (дата обращения: 20.12.22)

REFERENCES:

1. Gorodnichev P.N. Financial and investment forecasting / P.N. Gorodnichev. - M.: Exam, 2005. - 224 p.
2. Dekhtyar G.M. Forecasting econometric time series. Textbook / G.M. Dekhtyar. - M.: Finance and Statistics, 2008. - 208 p.
3. Kurnosov Yu. Analytics: methodology, technology and organization of information and analytical work // <https://booksonline.com.ua/view.php?book=161899> (accessed: 20.12.22)
4. Law of the Republic of Kazakhstan dated November 12, 2015 No. 392-V «On State Audit and Financial Control» (with amendments and additions as of 06.07.2021) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37724730 (accessed: 20.12.22)
5. Law of the Republic of Kazakhstan dated December 2, 2020 No. 379-VI ZRK «On the republican budget for 2021-2023» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2000000379> (accessed: 20.12.22)
6. Bureau of National Statistics agents of strategic planning and reform // <https://stat.gov.kz/> (accessed: 20.12.22)
7. Regulatory Resolution of the Accounts Committee for Control over the Execution of the Republican Budget dated March 31, 2016 No. 5-NK «On approval of Procedural standards of external State Audit and Financial Control» (with amendments and additions as of 03.09.2021) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33767046 (accessed: 20.12.22)
8. Official website of the Supreme Audit Chamber // <https://www.gov.kz/memleket/entities/esep/documents/details/218950?lang=ru> (accessed 20.12.22)
9. Financial and audit reports of Kazakh Tourism JSC for 2017-2021. <https://www.qaztourism.kz/> (accessed: 12/20/21)
10. Andreev V.A. State and Municipal Audit: textbook / V.A. Andreev, A.L. Chernyshova, E.V. Koroleva; Vladivostok State University of Economics and service. – Vladivostok: Publishing House of VSUES, 2016. – 96 p.
11. Skobara V.V. Audit; methodology and organization. – M.: «Business and service», 2018. – 576 p.
12. Stepashin S. V., Stolyarov N. S., Shokhin S. O., Zhukov V. A. State financial control: textbook. - St. Petersburg: Peter, 2004. – 320 p.
13. Terekhov A.A., Terekhov M.A. Control and audit: basic methodological techniques and technology. – M.: Finance and Statistics, 2019. – 208 p.
14. Fadeikina N.V., Melnik M.V., Yadykina E.Yu. International standards of supreme financial control bodies and the practice of their application. - Novosibirsk: SAFBD, 2012. - 154 p.
15. Shanaibayeva Zh.A., Beisenova L.Z. Expert-analytical activity of external state audit bodies taking into account the experience of the United States of America // L.N. Gumilyov ENU // <https://enu.kz/downloads/noyabr-2021/sistema-gosaudita-mnpk.pdf> (accessed: 20.12.22)
16. INTOSAI – International Organization of Supreme Audit Institutions // <https://www.intosai.org/> (accessed: 20.12.22)
17. Code de valeurs et d'éthique du secteur public // <https://www.tbs-sct.gc.ca/pol/doc-fra.aspx?id=25049> (accessed: 20.12.22)
18. Cet outil est inspiré de l'American Institute of Certified Public Accountants (AICPS), Audit Committee Self-Evaluation: Questions and Guidelines.
19. Loi sur la protection des fonctionnaires divulgateurs d'actes répréhensibles (L.C. 2005, ch. 46) // <https://laws-lois.justice.gc.ca/fra/lois/P-31.9/> (accessed: 20.12.22)
20. Description des attentes – Guide à l'intention des sociétés d'État soumises à un examen special // https://www.oag-bvg.gc.ca/internet/Francais/meth_gde_f_33497.html (accessed: 20.12.22)
21. Manuel de comptabilité de CPA Canada pour le secteur public (SPCOM) // <https://www.cpastore.ca/catalogue/product.aspx?productID=216> (accessed: 20.12.22)
22. Enlargement of the European Union. Guide to the negotiations - Chapter by Chapter. European Commission, 200 // <http://www.europa-kommissionen.dk/upload/application/4052a437/negotiationsguide.pdf> (accessed: 20.12.22)
23. L'audit public dans l'Union européenne // <https://op.europa.eu/webpub/eca/book-state-audit/fr/> (accessed: 20.12.22)
24. Böhm, F., Bollen, L. H., & Has-sink, H. F. (2013). Spotlight on the Design of European Audit Committees: A Comparative Descriptive Study. *International Journal of Auditing*, 17(2), 138-161. <https://doi.org/10.1111/j.1099-1123.2012.00461.x> (accessed: 20.12.22)

IMPROVEMENT OF EXPERT AND ANALYTICAL ACTIVITIES OF EXTERNAL PUBLIC AUDIT BODIES, TAKING INTO ACCOUNT FOREIGN EXPERIENCE IN THE FIELD OF TOURISM

Zh. A. Shanaibayeva *
 ORCID 0000-0001-6796-2528
 Ph.D. candidate of the
 educational program «State audit»
 L.N.Gumilyov
 Eurasian National University
 Astana, Kazakhstan
 E-mail: zhuldyz15@mail.ru

M.A. Serikova
 Doctor PhD, State audit Department,
 L.N.Gumilyov
 Eurasian National University
 Astana, Kazakhstan
 E-mail: madina2281@mail.ru

Abstract: In order to ensure the efficient use of public funds and national resources, the development and improvement of expert and analytical activities of external public audit bodies is required.

Improvement of financial management and fiscal responsibility of countries is especially promoted by increasing transparency and accountability in the management of public finances. In order to strengthen the budgetary process it is necessary to strengthen public financial control and audit.

In this context, expert and analytical activity of external state audit bodies acquires particular importance and requires detailed consideration. It should be noted that in the scientific literature of Kazakhstan the expert and analytical activity of the external state audit bodies is insufficiently studied.

It is also worth considering the practical aspect of using expert analytical procedures in conducting public audits. In addition, it is worth paying attention to the experience in conducting expert analytical works with the use of mathematical models.

In this work the practical aspect of the use of expert analytical procedures during the state audit in the sphere of tourism, as well as the experience in conducting expert analytical works with the use of mathematical models are considered.

The result of the study is the development of recommendations to improve the expert-analytical activities of the external state audit, taking into account foreign experience in the use of predictive methods.

Keywords: analysis; expert-analytical activity; external state audit; Supreme Audit Chamber; tourism.

ТУРИЗМ САЛАСЫНДАҒЫ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕНІ ЕСКЕРЕ ОТЫРЫП, СЫРТҚЫ МЕМЛЕКЕТТІК АУДИТ ОРГАНДАРЫНЫҢ САРАПТАМАЛЫҚ-ТАЛДАМАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІН ЖЕТІЛДІРУ

Ж. А. Шанайбаева *
ORCID 0000-0001-6796-2528
PhD ізденуші
Еуразия ұлттық
университеті. Л.Н. Гумилева
Астана, Қазақстан
E-mail: zhuldyz15@mail.ru

М. А. Серикова
PhD, доцент
Еуразия ұлттық
университеті. Л.Н. Гумилева
Астана, Қазақстан
E-mail: madina2281@mail.ru

Аңдатпа: Мемлекеттік құралдар мен ұлттық ресурстарды тиімді пайдалануды қамтамасыз ету үшін сыртқы мемлекеттік аудит органдарының сараптамалық-талдамалық қызметін дамыту және жетілдіру талап етіледі.

Елдердің қаржылық басқаруы мен салықтық жауапкершілігін жақсартуға әсіресе мемлекеттік қаржыны басқарудағы ашықтық пен есептілікті арттыру ықпал етеді. Бюджеттік процесті нығайту мақсатында мемлекеттік қаржылық бақылау мен аудитті күшейту қажет.

Бұл тұрғыда сыртқы мемлекеттік аудит органдарының сараптамалық-талдамалық қызметі ерекше мәнге ие болады және егжей-тегжейлі қарауды талап етеді. Қазақстанның ғылыми әдебиеттерінде сыртқы мемлекеттік аудит органдарының сараптамалық-талдамалық қызметі жеткілікті зерттелмегенін атап өту қажет.

Сондай-ақ, мемлекеттік аудитті жүргізу кезінде сараптамалық-талдамалық рәсімдерді пайдаланудың практикалық аспектісін қарастырған жөн. Сонымен қатар, математикалық модельдерді қолдана отырып, сараптамалық-аналитикалық жұмыстарды жүргізу тәжірибесіне назар аударған жөн.

Бұл жұмыста туризм саласындағы мемлекеттік аудитті жүргізу кезінде сараптамалық-талдамалық рәсімдерді пайдаланудың практикалық аспектісі, сондай-ақ математикалық модельдерді қолдана отырып, сараптамалық-талдамалық жұмыстарды жүргізудегі тәжірибе қарастырылған.

Зерттеудің нәтижесі болжау әдістерін қолданудың шетелдік тәжірибесін ескере отырып, сыртқы мемлекеттік аудит органдарының сараптамалық-талдамалық қызметін жетілдіру бойынша ұсынымдар әзірлеу болды.

Түйін сөздер: талдау; сараптамалық-талдамалық қызмет; Сыртқы мемлекеттік аудит; Жоғары аудиторлық палата, туризм.

IRSTI 06.51.21

DOI: <https://doi.org/10.55871/2072-9847-2023-59-2-107-117>**K. S. Chakeeva ***

Candidate of Technical Sciences
Associate Professor
Turan University
Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: k.chakeyeva@turan-edu.kz
ORCID: 0000-0002-6569-3368

G.R. Mombekova

Master of Economic Sciences
Kazakh University of Technology and
Business
Astana, Republic of Kazakhstan
E-mail: Mombekova.gauhar@mail.ru
ORCID: 0000-0002-1151-5996

E.R. Kuzenbayeva

Master of Economic Sciences
Kazakh Automobile and Road Institute
named after L.B. Goncharov
Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: elmira.kuzenbaeva@mail.ru
ORCID: 0000-0002-6528-4353

THE CURRENT STATE OF THE OIL AND GAS INDUSTRY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract: *The scientific article is devoted to the management of the current state of the oil and gas industry of the Republic of Kazakhstan. The main calculations in the work were carried out on the data of one of the largest companies in the oil and gas industry of Kazakhstan, on the example of the national joint-stock company Exploration Production KazMunayGas.*

The activity of an oil and gas company is one of the most capital-intensive. Investments in exploration and technology are needed to sustainably operate and maintain and grow production volumes. In the context of volatility in world oil prices and exchange rates, as well as a decrease in production rates at some existing fields, it is necessary to constantly monitor the financial and economic condition of oil and gas companies.

The effectiveness of enterprise management is mainly determined by the quality of its organization. Of great importance is the monitoring of the current state, its analysis and evaluation, as well as the adoption of timely and adequate measures to improve it. In carrying out monitoring and further analysis, the main information support is the data of the financial statements of the enterprise, i.e. balance sheet and income statement.

In the process of managing an enterprise, in order to take adequate measures, it is extremely important to correctly assess the situation, determine the causes, and also develop a development strategy for the future period. The analysis of the financial and economic state implies not only a statement of facts on the state of the enterprise, not only formal assessments, but also includes identifying the causes of the current situation and finding ways and means to eliminate them, identifying new development opportunities.

Keywords: *oil and gas industry, market economy, national economy, industry structure, oil companies*

■ Introduction

The requirements of a market economy dictate to enterprises the tasks of constantly increasing the efficiency of production, the competitiveness of products and services based on the introduction of scientific and technological progress, effective forms of management and production management. This becomes especially relevant in the context of the ever-increasing process of globalization of the world economy.

In particular, ensuring financial stability is an urgent problem, both for an individual enterprise and for the economy of Kazakhstan as a whole. Of particular importance is the study of economic processes at the level of enterprises, which is the main element of the national economy. It is at this level of management that it is necessary to deeply understand what opportunities each business entity has to achieve and maintain sustainable and efficient economic development.

■ Materials and methods

And the study was carried out on the basis of a systematic and integrated approach, general scientific methods of quantitative and qualitative analysis, comparative and factorial analysis, the method of expert assessments, etc. Economic and mathematical methods of management, methods of statistical analysis, industry analysis and econometric methods, including models regression, vector error correction models, etc.

Literature review

Theoretical and practical problems of enterprise management were dealt with by such foreign and Russian scientists as Kunz G., O Donell S. [1], Meskon M. [2], Taylor F.W. [3], Vikhansky O.S., Naumov A.I.[4], Anikin B.A.[5] and others.

Gavrilenko T.V. in his work[6] offers a systematic approach to the strategic management of an enterprise in a crisis. The author focuses on forecasting the external environment and developing ways to adapt to its changes.

Bobusheva D.S.[7] in her work on improving the organization of enterprise management in a transitional economy considers the issues of enterprise restructuring and evaluation of its effectiveness.

Given that the author's research is aimed at managing the financial and economic condition of an enterprise, the choice of methods for analyzing, evaluating and forecasting its financial and economic activities is of great importance.

Armenakyan K.R. in his work [8] calculates the coefficients for assessing the financial stability of food industry enterprises of the Republic of Armenia with a proposal of normative intervals, and also forecasts output products using an autoregressive model.

Other authors suggest using neural network models to assess the financial condition of companies [9,10]. Multilevel hierarchical systems for quantitative assessment of the financial and economic state of an enterprise make it possible to identify trends in the development of an enterprise. However, in such models, it is difficult to determine the full set of factors that affect the performance.

Many scientists have made many attempts to predict the financial condition of the enterprise. For example, Klementieva O.Yu. in [11] performs forecasting of financial condition indicators based on the moving average method.

Pogostinskaya N.N. and Pogostinsky Yu.A.[12] proposed a methodology for analyzing the financial condition of an enterprise. The central link in the presented methodology is analytical reference models that provide systemic linkage and complex processing of economic information in order to present it in a compact, visual form for ease of comparison and management decision-making. The presentation of the methodology was made based on a systematic analysis of financial statements, where it is proposed to use a comprehensive regulatory model of the financial stability of an enterprise, which ensures the interconnection of various analytical coefficients, as a base (criterion) for comparison.

According to this technique, the analytical model is formed in the form of ordering indices of the dynamics of indicators characterizing the financial condition and financial performance of the enterprise. The process of forming an analytical model in the form of a dynamic standard includes the following steps:

- identification of a set of indicators on the basis of which a dynamic standard will be formed;
- economic interpretation of ratios of growth rates of indicators;
- giving a normative character to pairwise ratios of growth rates of indicators;
- ranking or formation of a graph of preferences;
- formation of a normative model for a systematic analysis of financial statements;
- calculation of integral estimates of the financial position of the enterprise based on estimates of the proximity of the actual and normatively established in the dynamic standard of ordering the growth rates of indicators;
- factor analysis of financial stability when using an ordinary scale;
- identification of problems and directions for improving the financial and economic stability of the enterprise

The difference of this approach is that it allows not to search for criteria, with the threshold values of which it would be necessary to compare the coefficients calculated according to the financial statements of the enterprise.

Among the Kazakh scientists who conducted research in the field of enterprise management, one can single out the works of Filin S.A. [13], Mukhambetova T.I.[14], Shamrai I.N.[15].

In the field of studying the problems of the oil and gas industry of Kazakhstan, the author relied on the works of domestic scientists, such as Yegorov O.I., Chigarkina O.A., Sabden O. [16,17].

However, at present, there are modern methods of econometric modeling that allow taking into account both long-term and short-term relationships of various indicators, which is a very significant factor in predicting almost any economic indicator.

A feature of the business environment in which oil and gas enterprises operate is the high volatility of product prices. A sharp change in prices can occur under the influence of such factors as the transformation of the political situation or amendments to the current legislation, as well as as a result of geopolitical events. The most vulnerable in the face of declining oil and gas prices are those enterprises that take part in the implementation of capital-intensive projects. Falling prices not only lead to a reduction in revenue, but also reduce the company's ability to carry out off-balance sheet financing. On the other hand, rising crude oil prices will continue to weigh heavily on refiners' bottom line.

The most effective methods for managing financial risks are rational management methods, which include methods for econometric modeling of oil and gas market development processes, efficiency assessment, and income forecast. As stated in [3, p. 9], industry enterprises, with the exception of international oil companies, often neglect econometric modeling methods.

In Kazakhstani practice, this is due to the lack of a ready-made methodology that is easy to use and does not require significant financial investments. Therefore, the theoretical and practical significance of the problem of managing the financial and economic condition of an enterprise and the development of practical recommendations are an urgent research problem.

Results and discussion

An analysis of the external environment of an enterprise (in this case, the oil and gas industry of Kazakhstan) consists of the following steps:

1. Determine the role and place of the industry in the national economy. In this context, it is necessary to determine the contribution of the industry to the overall economic development of the country, the share of the industry in such macroeconomic indicators as the country's GDP, export volume, etc. Moreover, based on such a feature of the industry as export orientation, it is necessary to determine the place of Kazakhstan in the world in terms of oil reserves, by the level of production, by how many years these reserves will last for a given volume of annual production; and compare the results with those of neighboring countries. Moreover, it is necessary to conduct a comparative analysis between the world demand for hydrocarbon resources and supply, since sales volumes depend not only on production capacities, but also, mainly, on the volume of demand for products.

2. Determine the structure of the industry, its features. To do this, you should conduct a SWOT analysis of the industry to identify the strengths and weaknesses of the industry, as well as opportunities and threats for its further development.

3. Determine the place of the enterprise in the industry and its features. At this stage, an industry analysis should be carried out to identify the concentration of the industry and the share of the enterprise occupied in the resource market, since a feature of the oil and gas industry is the limited resources and the most pressing problem is associated with an increase in reserves in profitable fields, rather than with the sale of produced oil.

Today, in the context of the rapidly growing consumption of energy resources in the world, the special strategic importance of any oil and gas region lies in the volume of its energy resources and location. The Caspian region, due to its geographical position and the presence of significant mineral reserves, is the focus of geopolitical and economic interests in the global energy arena. All the Caspian states occupy a special position: the region is located between the main markets for oil and oil products (Western Europe and East Asia) and the countries that are the leading suppliers of hydrocarbon raw materials (the countries of the Near and Middle East, Russia).

Among the CIS countries, Kazakhstan is the second largest oil producer after the Russian Federation.

Considering that at present the oil and gas resources of the Caspian Sea and the opened up prospects for the participation of foreign companies in their development have directed the geopolitical and economic interests of many countries of the world to this region, it is necessary to identify the possible advantages for the development of the oil and gas complex of Kazakhstan and take them into account in the formation of a strategy its further development.

The oil and gas industry of Kazakhstan is the basis of the country's economic potential. One of the main scientific and practical problems of countries that have gained political and economic independence is the efficient use of their mineral resources. An oil and gas complex has been formed in Kazakhstan, the socio-economic role of which has made the country one of the major oil and gas exporters.

At present, the oil industry, supporting the country's economy, has the opportunity to become one of the leading sectors of the economy of Kazakhstan. The largest proven reserves of hydrocarbon raw materials put the republic in the category of oil powers of the 21st century. According to BP statistical Review[18] Kazakhstan ranks 12th in the world in terms of proven oil reserves (Table 1).

Table 1. Countries with the largest proven oil reserves

No.	Country	Stocks (in billion barrels)	Stocks (in billion tons)	% of world reserves	Mining (in thousand barrels)	How many years is enough
1	2	3	4	5	6	7
1	Venezuela	296.5	46.3	17.9	2720	>100
2	Saudi Arabia	265.4	36.5	16.1	11161	65.2
3	Canada	175.2	28.2	10.6	3522	>100
4	Iran	151.2	20.8	9.1	4321	95.8
5	Iraq	143.1	19.3	8.7	2798	>100
6	Kuwait	101.5	14.0	6.1	2865	97
7	UAE	97.8	13.0	5.9	3322	80.7

No.	Country	Stocks (in billion barrels)	Stocks (in billion tons)	% of world reserves	Mining (in thousand barrels)	How many years is enough
1	2	3	4	5	6	7
8	Russia	88.2	12.1	5.3	10280	23.5
9	Libya	47.1	6.1	2.9	479	>100
10	Nigeria	37.2	5.2	2.3	2457	41.5
11	USA	30.9	3.7	1.9	7841	10.8
12	Kazakhstan	30.0	3.9	1.8	1841	44.7
13	Qatar	24.7	3.2	1.5	1723	39.3
14	China	14.7	2.0	0.9	4090	9.9
15	Angola	13.5	1.8	0.8	1746	21.2
	Members OPEC	1196.3	168.4	72.4	35830	91.5
	The whole world	1652.6	234.3	100	83576	54.2

Source: Compiled by the authors of [18]

The potential reserves of the Caspian Sea shelf in terms of oil and gas are comparable to the total reserves of all categories of reserves on land. The potential of the shelf zone is estimated at 11 billion barrels of oil (explored reserves) [19], which makes Kazakhstan one of the richest countries in terms of oil and gas resources.

During the years of independence of Kazakhstan, the oil and gas industry has grown, strengthened and taken a leading position in the economy. During this short period of time, the oil and gas sector, together with the national economy, experienced all the difficulties of the transition period and market transformations, and survived the consequences of global economic crises. The industry underwent cardinal structural transformations, radical reforms in the management system.

The indicators of the development of the economy and the oil and gas industry in Kazakhstan over the past 5 years are shown in tables 2 and 3.

Table 2. Indicators of economic development in Kazakhstan

Indicators	2017	2018	2019	2020	2021	Growth rate in % for 2017-2021
GDP, billion tenge	12849	16052	17007	21815	27571	114
GDP per capita, thousand tenge	829	1024	1056	1336	1665	100
Inflation rate in % to prev. year, CPI	18.8	9.5	6.2	7.8	7.4	49.7
Unemployment, %	7.3	6.6	6.6	5.8	5.4	-26

Source: Compiled by the authors of [18]

As you can see, for 2000-2021 oil exports increased by 121%. The share of oil and gas sector products in GDP for 2017-2021 increased by 10%.

Table 3. Indicators of the development of the potential of the oil and gas industry in Kazakhstan

Indicators	2017	2018	2019	2020	2021	Growth rate in % for 2017-2021
Oil and gas condensate production, million tons	71.9	71.2	76.6	79.7	80.1	11.4
Share of the oil and gas industry in GDP,%	28	33	29	28.2	30.9	10
Foreign investments in the oil and gas sector, million US dollars	5049.9	2622.7	4001.1	2713.4	2140.5	-42
Export of crude oil, incl. gas condensate, million tons	60.2	59.0	64.6	70.6	76.1	26
Export of crude oil, in % of total production	83.7	82.9	84.3	88.6	95.0	13.5
Average Brent oil price , USD / barrel	72.34	99.67	61.74	79.61	111.26	53.8

Source: Compiled by the authors of [18]

The relatively favorable investment climate in Kazakhstan attracts foreign investment to participate in the development of the republic’s economy, and one of the main areas in this is the mineral resource base, which includes such priority sectors as oil and gas and mining. However, due to the global crisis, foreign direct investment in the oil and gas industry decreased by 42% over the period under review.

Significant investments require potential opportunities that open up in connection with the development of offshore fields in the Caspian Sea. According to Kazakh and foreign experts, the total capital costs of the Kashagan field will be about \$160 billion, of which about \$116 billion has already been invested [20].

As can be seen from Table 2.3, most of the extracted oil is exported in the form of raw materials. This fact is not economically feasible, due to the very low value added of such a product. The reason for this situation is the presence in the country of only three oil refineries, with an operating capacity of only 7 million tons per year, moreover, they produce uncompetitive products with a processing depth of about 50%.

Mineral products represent the country’s main export item (Table 4). The volume of reserves of natural resources contributes to the growth of their export to world markets. According to forecasts, Kazakhstan can count on an increase in oil production until 2040-2050.

Table 4. Commodity structure of exports of the Republic of Kazakhstan, in%

Name	2000	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Export, total	100	100	100	100	100	100	100
Food products, products of plant and animal origin	7.0	2.6	4.3	4.2	3.8	3.3	2.3
mineral products	56.0	72.7	69.7	73.0	74.0	74.8	77.6

Name	2000	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Products of the chemical industry, plastics and rubber	4.0	4.0	4.0	3.5	5.2	5.2	3.8
Metals and products from them	29.0	16.0	17.1	16.2	14.9	15.5	15.1
Machinery, equipment, transport, devices	3.0	1.7	2.0	1.8	0.9	0.7	0.6
Other	1.0	3.0	2.9	1.3	1.2	0.5	0.6

Source: Compiled by the authors of [18]

Summarizing the above, we can say that Kazakhstan has large oil reserves and is one of the 15 largest oil producers in the world. Almost a third of the country’s GDP is produced by the oil and gas industry. There is a stable growth in oil production and export. This is reflected in the growth of the economy, given that three-quarters of total exports are mineral products, the price of which tends to rise further.

The structure of the oil and gas industry and its features.

The country’s oil and gas complex has its own -internal structure, which includes the following structural elements: production; transportation; oil and gas processing.

There are 85 oil and gas producing enterprises and three main oil refineries (refineries) in Kazakhstan - Atyrau Oil Refinery (ANPZ), Pavlodar Petrochemical Plant (PPC) and PetroKazakhstanOilProducts (PKOP).

At present, the oil and gas provinces of the republic are the Caspian depression, Mangyshlak, Buzachi, the South Turgai trough, intensive exploration of the shelf zone of the Caspian Sea is being completed. Over 400 oil and gas fields have been discovered and 200 have been developed in Kazakhstan, but only the ten largest fields contain up to 90% of the republic’s oil. The Tengiz oil and gas field in the Atyrau region and the Karachaganak oil and gas condensate field in the West Kazakhstan region, oil reserves of the Caspian region are recognized as unique [21].

Even though the republic has a fairly high own oil and gas potential, the development of the industry is accompanied by big problems, which negatively affects the formation of energy security.

Most of the hydrocarbon deposits developed on land in the territory of the republic have reached the stage of the maximum level of annual production. Further growth in onshore production is primarily associated with the intensification of the development of the Tengiz and Karachaganak fields.

SWOT analysis of the current state of the oil and gas industry revealed its strengths, weaknesses, opportunities, and threats (Table 5) [22].

Table 5. SWOT analysis of the state of the oil and gas industry of the Republic of Kazakhstan

S - strengths	W - weaknesses
<ol style="list-style-type: none"> Rich natural mineral resources and their economically attractive composition for advanced processing. Dynamic and constructive domestic and foreign policy of the Republic of Kazakhstan, ensuring political stability and contributing to maintaining high rates of economic development Favorable investment climate and high level of investment activity. Availability of an integrated oil and gas transportation infrastructure connecting the markets of Asia and Europe. Potential for the development of new oil and gas transportation capacities. Developed legislative base in the field of subsoil use. Well-established contractual system of regulation of subsoil use. 	<ol style="list-style-type: none"> Difficult hydrological and climatic conditions. Problems of environmental pollution, utilization of associated petroleum gas and other components. Dependence on transit countries to enter the markets of Europe and third countries. Lack of investment resources due to the high capital intensity of projects and the crisis in the financial markets. High depreciation of fixed assets of oil and gas pipelines, refineries. Low depth of oil refining and non-compliance of produced oil products with European standards. Dependence on Russian oil and natural gas supplies from Uzbekistan and Russia.

S - strengths	W - weaknesses
<p>7. Availability of vertically integrated structures in the oil and gas industry, including infrastructure structures, represented by KMG and a group of subsidiaries</p> <p>8. Availability of internal labor resources, including oil and gas specialists</p>	<p>8. Insufficient infrastructure development for the Kazakhstani sector of the Caspian Sea (hereinafter - KSCS). Lack of a developed gas transportation infrastructure necessary to provide natural gas to the northern and central zones of the domestic market.</p> <p>9. Low share of participation of the national company in the development of oil and gas fields.</p> <p>10. Lack of a sufficient legislative framework to ensure the effective development of the gas industry of the republic.</p> <p>11. Insufficient budget financing of gasification projects in the regions of the republic.</p> <p>12. Difficulty in providing the necessary volumes of gas for the production of petrochemical products in the presence of attractive export supplies for the subsoil user.</p> <p>13. A significant share of the transport component in the final price of Kazakhstani petrochemical products.</p>
O - opportunities	T - threats
<p>1. Tendency to outstrip demand for energy resources in comparison with the growth of new hydrocarbon reserves. Limited world reserves of hydrocarbon resources.</p> <p>2. Presence of forecasted demand for petrochemical products in the regional international market (Central and East Asia), including off-take supplies.</p> <p>3. The presence of a number of promising objects in search of hydrocarbon raw materials.</p> <p>4. The desire of major world oil producers to ensure an economically justified price level.</p> <p>5. High demand for hydrocarbons as a resource for various types of transport, petrochemical production.</p> <p>6. Production of high value-added products, including consumer goods.</p> <p>7. Integration with the Caspian region (RF, Turkmenistan, Azerbaijan, Iran). Opportunity to participate in the development program of the western regions of China.</p>	<p>1. Risks of technogenic accidents.</p> <p>2. Oil production in an ecologically sensitive area in the Caspian.</p> <p>3. High reservoir pressure and high content of hydrogen sulfide in oil.</p> <p>4. Irrational field development, non-compliance by subsoil users with the requirements of approved technological documents.</p> <p>5. Possible changes in the policy and tariffs regarding the transit of oil and gas from the transit countries.</p> <p>6. Delays in the implementation of projects and an increase in the cost of their cost.</p> <p>7. Decrease in transit volumes of Central Asian gas.</p> <p>8. Development of projects for gas transportation bypassing the territory of the republic.</p> <p>9. Preservation of the raw material and fuel orientation of the industry development.</p> <p>10. Imbalance in approaches to the development of offshore hydrocarbon fields and the development of coastal infrastructure.</p> <p>11. The increase in the number of petrochemical production facilities being commissioned in the regional context causes an increase in competition.</p>
<p>8. Increasing the supply of Kazakh goods and services, providing employment for the population of Kazakhstan.</p> <p>9. Development and modernization of related industries - mechanical engineering, construction industry, service companies, marine fleet.</p>	<p>12. Restriction of oil deliveries from Russia or levying an export duty on such deliveries.</p> <p>13. Possible shortage of gas due to limited supplies from Uzbekistan and Russia.</p> <p>14. Strengthening the concentration of individual investors in the industry.</p> <p>15. Lack of specialists - mid- and top-level engineers.</p>
<p>Source: Compiled by the authors of [23]</p>	

As already noted, there are only three main oil refineries in Kazakhstan. At the same time, all manufactured products of mini-refineries are semi-finished products, raw materials for secondary or deep processing, as they do not meet the required standards. Basically, all manufactured products of mini refineries are exported outside the republic.

The consumption of the main types of petroleum products in the republic for 2000 and 2021 shows a certain imbalance between the structure of production and consumption of petroleum products (Table 6) [24].

Table 6. Comparison of production and consumption of the main types of petroleum products for 2000 and 2021 (in thousand tons)

Name	2000 г.		2021	
	Consumption	Production	Consumption	Production
Petrol	1833.0	1266.1	3669.7	2875.6
Diesel fuel	2383.0	1971.4	4356.3	4105.9
jet fuel	183.0	60.1	690.2	491.9
fuel oil	1180.0	2142.1	2354.5	2044.2
Total	5579.0	5439.7	11070.7	9517.6

Source: Compiled by the authors of [24]

Aviation fuel consumption exceeds its production - the deficit is up to 29% (import). A similar situation with the production and consumption of motor gasoline is the growth of the production deficit. Of the total consumption of motor gasoline, up to 70% falls on high-octane gasoline, in recent years there has been an increase in its consumption, while up to 22% is covered by imports.

The deficit in the production of petroleum products and the volume of its imports characterize the general insufficient technological state of the existing refineries, which are unable to meet the internal needs of Kazakhstan.

Currently, the main volume of produced hydrocarbon raw materials is exported and used according to the fuel option, without further production of petrochemical raw materials.

Place of KazMunayGas EP JSC in the oil and gas industry of Kazakhstan.

The oil industry in Kazakhstan has one national company and other companies with foreign participation, most of which are joint ventures (JVs).

Oil companies in Kazakhstan are numerous - from large transnational corporations to small private companies. Based on the results of 2021, the main oil producing companies in the Republic of Kazakhstan are Tengizchevroil LLP (TCO), Karachaganak Petroleum Operating B.V. LLP. (KPO b.v.), JSC Exploration and Production KazMunayGas (EP), JSC SNPS-Aktobemunaigas, and JSC Mangistaumunaigas[25].

The distribution of production volumes in accordance with the number of companies operating in the field of oil production is extremely uneven. The following graph shows the Lorenz curve plotted for the oil sector for oil production in 2016 and 2020. It shows the level of industry concentration, i.e. uneven distribution of all production in the republic between companies. The graph shows that the uneven distribution of oil production increased over the reporting period. This indicates the growing concentration of the industry in the hands of a small number of large enterprises.

From the point of view of economic security and strategic planning, it is not so much the number of enterprises involved in oil production that is of more interest, but the presence of foreign companies and, most importantly, their share in this industry.

16 foreign companies are represented in the Kazakhstan oil sector: Lukoil, Rosneft, Chevron, Eni, ExxonMobil, Royal Dutch Shell, British Gas, Repsol YPF, Petrom, Maersk Oil, Jupiter Energy, Lancaster Petroleum, CNPC, Mittal Investments, JNNK, ONGC Videsh Ltd .

To assess the impact of large companies on the state of the industry, we use the Herfindahl-Hirschman index (HHI). In this case, it equals 1633, which characterizes the oil sector of Kazakhstan as highly concentrated. 75% of all annual production is produced by 4 large companies, 3 of which are foreign: Chevron , Lukoil , CNPC (Table 7).

Table 7. Annual oil production volumes of companies in 2021

No. p/n	Company	Annual production , in thousand tons	Share in total production in Kazakhstan, in %
1	NC KMG	21971	27.57
2	Chevron	16700	20.96
3	Lukoil	6579	8.26
4	CNPC	14170	17.78
5	Rest	20264	25.43

No. p/n	Company	Annual production , in thousand tons	Share in total production in Kazakhstan, in %
	Total	79684	100

Source: Compiled by the authors of [25]

In connection with the above, one of the ways to strengthen the country's energy security should be to increase the share of Kazakhstan's participation in the country's oil production.

The second direction of the policy to strengthen the energy independence of the country is the diversification of the export of hydrocarbon resources. Taking into account the current level of development of the oil and gas complex of Kazakhstan, the geopolitical position, the features of economic development and the role of the oil and gas complex in this process, the issues of the impact of the strategy on the formation of the energy security of the country become relevant.

Conclusion

The analysis of the oil and gas industry revealed the need to expand the share of Kazakhstan's participation in the country's oil production. Such a statement of the problem requires an analysis of the competitiveness of domestic oil-producing enterprises, namely: assessment and forecasting of their financial and economic condition.

The analysis of the state of the oil and gas industry of the country allows us to identify the features of the industry in which the enterprise operates and to determine the exogenous factors that affect the financial and economic condition of this enterprise.

It was found that the oil and gas industry is a highly concentrated industry, that is, the main production volumes in the country are provided by several large enterprises. In addition, the analysis identified the features of the industry that must be considered in the process of managing an oil and gas enterprise. These features include oil prices that are not always set by economic mechanisms, as well as their high volatility and geological risks, which directly affect the possible expansion of the scale of production and activities of the enterprise.

REFERENCES 1:

1. Кунц Г., О'Донелл С. Управление: системный и ситуационный анализ управленческих функций / пер. с англ. – М., 1981. – Т. 1. – 495 с.
2. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. – М., 2001. – 672 с.
3. Тейлор Ф.У. Принципы научного менеджмента. – М., 1991. – 322 с.
4. Виханский О. С., Наумов А.И. Менеджмент: учебник 4-е изд, перераб. и доп. – М., 2006. – 528 с.
5. Аникин Б.А. Высший менеджмент для руководителя: учебное пособие. – М., 2001. – 136 с.
6. Гавриленко Т.В. Стратегическое управление предприятием в условиях кризиса (на примере предприятий легкой промышленности): автореф. ... канд. экон. наук. – Киев, 2006. – 20 с.
7. Бобушева Д.С. Совершенствование организации управления предприятием в условиях переходной экономики (на примере АО Kyrgyzstan Airlines): автореф. ... канд. экон. наук. – Бишкек, 2007. – 28 с.
8. Арменакаян К.Р. Проблемы анализа и прогнозирования финансового состояния предприятия (на примере пищевой промышленности Республики Армения): автореф. ... канд. экон. наук. – Ереван, 2005. – 22 с.
9. Демесинова А.А. Совершенствование методики экономико-статистического анализа финансового состояния коммерческих банков РК: дис. ... канд. экон. наук. – Алматы, 2007. – 191 с.
10. Ольховска О.Л. Моделирование финансового состояния страховой компании: автореф. ... канд. экон. наук. – Киев, 2011. – 20 с.
11. Клементьева О.Ю. Финансовое состояние предприятия и его прогнозирование: автореф. ... канд. экон. наук. – Киев, 2008. – 20 с.
12. Погостинская Н.Н., Погостинский Ю.А. Системный анализ финансовой отчетности: учебное пособие. – Санкт-Петербург, 1999. – 94 с.
13. Корпоративное управление: казахстанский контекст: учебное пособие / под ред. С.А.Филина. - Алматы, 2009. – 372 с.
14. Мухамбетов Т.И. Банкротство и антикризисное управление предприятием: учеб. пособие. – Алматы: Глеб, 2000. – 606 с.
15. Шамрай И.Н. Совершенствование системы управления предприятием путем организации службы внутреннего аудита (на примере крупных промышленных предприятий Павлодарской области): автореф. ... канд. экон. наук. – Павлодар, 2001. – 23 с.
16. Егоров О.И., Чигаркина О.А. Перспективы повышения конкурентоспособности нефтегазовой отрасли за счет комплексного использования углеводородных ресурсов / под ред. О. Сабдена. – Алматы, 2007. – 22 с.
17. Устойчивое развитие Казахстана в условиях глобализации: модели, стратегии, приоритеты и механизмы реализации // В 3-х кн. / ответ. ред. О. Сабден, Н.К. Нурланова. – Алматы, 2008. – Кн. 1. – 304 с.
18. Годовой отчет АО НК «Казмунайгаз» за 201-2021 годы <https://ar2020.kmg.kz/ru>
19. Выступление председателя Ассоциации KAZENERGY Т. Кулибаева на X Саммите по нефти и газу в Париже. 26.05.2010 // <http://invest-market.com>
20. Статистический ежегодник «Казахстан 2011». Астана: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2012. – 496 с.
21. Статистический бюллетень. Национальный банк Казахстана. - 2021. - № 12 (205). - 172 с.
22. Отчет о рыночных ценах и неопределенности. Управление энергетической информации США. - 2013. - 12 с.
23. Нефть и газ Казахстана. Международный деловой журнал «Казахстан». <https://www.privacyshield.gov/article?id=Казахстан-Нефть-и-Газ>

24. Нефть и газ Место рождения Казахстан. Справочник // <http://geology.gov.kz>
 25. Производственные результаты АО НК «КазМунайГаз» за 2021 год <https://www.kmg.kz/ru/press-center/press-releases/922/>

REFERENCES 1:

1. Kunc G., O'Donell S. Upravlenie: sistemnyj i situacionnyj analiz upravlencheskih funkcij / per. s angl. – М., 1981. – Т. 1. – 495 с.
2. Meskon M., Al'bert M., Hedouri F. Osnovy menedzhmenta. – М., 2001. – 672 с.
3. Tejlor F.U. Principy nauchnogo menedzhmenta. – М., 1991. – 322 с.
4. Vihanskij O. S., Naumov A.I. Menedzhment: uchebnik 4-e izd, pererab. i dop. – М., 2006. – 528 с.
5. Anikin B.A. Vysshij menedzhment dlja rukovoditelja: uchebnoe posobie. – М., 2001. – 136 с.
6. Gavrilenko T.V. Strategicheskoe upravlenie predpriyatijem v uslovijah krizisa (na primere predpriyatij legkoj promyshlennosti): avtoref. ... kand. jekon. nauk. – Kiev, 2006. – 20 s.
7. Bobusheva D.S. Sovershenstvovanie organizacii upravlenija predpriyatijem v uslovijah perehodnoj jekonomiki (na primere AO Kyrgyzstan Airlines): avtoref. ... kand. jekon. nauk. – Bishkek, 2007. – 28 s.
8. Armenakjan K.R. Problemy analiza i prognozirovanija finansovogo sostojanija predpriyatija (na primere pishhevoj promyshlennosti Respubliki Armenija): avtoref. ... kand. jekon. nauk. – Erevan, 2005. – 22 s.
9. Demesinova A.A. Sovershenstvovanie metodiki jekonomiko-statisticheskogo analiza finansovogo sostojanija kommercheskih bankov RK: dis. ... kand. jekon. nauk. – Almaty, 2007. – 191 s.
10. Ol'hovska O.L. Modelirovanie finansovogo sostojanija strahovoj kompanii: avtoref. ... kand. jekon. nauk. – Kiev, 2011. – 20 s.
11. Klement'eva O.Ju. Finansovoe sostojanie predpriyatija i ego prognozirovanie: avtoref. ... kand. jekon. nauk. – Kiev, 2008. – 20 s.
12. Pogostinskaja N.N., Pogostinskij Ju.A. Sistemnyj analiz finansovoj otchetnosti: uchebnoe posobie. – Sankt-Peterburg, 1999. – 94 s.
13. Korporativnoe upravlenie: kazahstanskij kontekst: uchebnoe posobie / pod red. S.A.Filina. - Almaty, 2009. – 372 s.
14. Muhambetov T.I. Bankrotstvo i antikrizisnoe upravlenie predpriyatijem: ucheb. posobie. – Almaty: Gleb, 2000. – 606 s.
15. Shamraj I.N. Sovershenstvovanie sistemy upravlenija predpriyatijem putem organizacii sluzhby vnutrennego audita (na primere krupnyh promyshlennyh predpriyatij Pavlodarskoj oblasti): avtoref. ... kand. jekon. nauk. – Pavlodar, 2001. – 23 s.
16. Egorov O.I., Chigarkina O.A. Perspektivy povyshenija konkurentosposobnosti neftegazovoj otrasli za schet kompleksnogo ispol'zovanija uglevodorodnyh resursov / pod red. O. Sabdena. – Almaty, 2007. – 22 s.
17. Ustojchivoe razvitie Kazahstana v uslovijah globalizacii: modeli, strategii, priorityty i mehanizmy realizacii // V 3-h kn. / otvet. red. O. Sabden, N.K. Nurlanova. – Almaty, 2008. – Kn. 1. – 304 s.
18. Godovoj otchet AO NK «Kazmunagaz» za 201-2021 gody <https://ar2020.kmg.kz/ru>
19. Vystuplenie predsedatelja Associacii KAZENERGY T. Kulibaeva na X Sammite po nefti i gazu v Parizhe. 26.05.2010 // <http://invest-market.com>
20. Statisticheskij ezhegodnik «Kazahstan 2011». Astana: Agentstvo Respubliki Kazahstan po statistike, 2012. – 496 s.
21. Statisticheskij bjulleten'. Nacional'nyj bank Kazahstana. - 2021. - № 12 (205). - 172 s.
22. Otchet o rynochnyh cenah i neopredelennosti. Upravlenie jenergeticheskoy informacii SShA. - 2013. - 12 s.
23. Neft' i gaz Kazahstana. Mezhdunarodnyj delovoj zhurnal «Kazahstan». <https://www.privacyshield.gov/article?id=Kazahstan-Neft'-i-Gaz>
24. Neft' i gaz Mesto rozhdenija Kazahstan. Spravochnik // <http://geology.gov.kz>
25. Proizvodstvennye rezul'taty AO NK «KazMunajGaz» za 2021 god <https://www.kmg.kz/ru/press-center/press-releases/922/>

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИИ НЕФТЕГАЗОВОЙ ОТРАСЛИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

К.С. Чакеева*

к.т.н., доцент
 Университет Туран
 г.Алматы, Республика Казахстан
 E-mail: k.chakeyeva@turand.edu.kz
 ORCID: 0000-0002-6569-3368

Г.Р. Момбекова

м.э.н., ст.преподаватель
 Казахский университет технологии и
 бизнеса
 E-mail: Mombekova.gauhar@mail.ru
 ORCID: 0000-0002-1151-5996

Э.Р. Кузенбаева

М.э.н., старший преподаватель,
 КазАДИ им.Л.Б.Гончарова, г.Алматы
 г.Алматы, Республика Казахстан
 E-mail: elmira.kuzenbaeva@mail.ru
 ORCID: 0000-0002-6528-4353

Аннотация: Научная статья посвящена управлению современным состоянием нефтегазовой отрасли Республики Казахстан. Основные расчеты работы выполнены на основе данных одной из крупнейших компаний нефтегазовой отрасли Казахстана, т.е. АО «Разведка Добыча КМГ».

Деятельность нефтегазовых компаний относится к наиболее капиталоемким видам деятельности. Инвестиции в исследования и технологии необходимы для поддержания, поддержания и повышения производительности. В связи с колебаниями мировых цен на нефть и валютных курсов, а также снижением добычи на некоторых действующих нефтяных месторождениях финансово-экономическое положение нефтегазовых компаний необходимо регулярно контролировать.

Эффективность управления компанией часто определяется качеством компании. Очень важно отслеживать, анализировать и оценивать текущую ситуацию и принимать своевременные и адекватные меры по ее улучшению. При проведении мониторинга и дальнейшего анализа ключевая информация поддерживает данные финансовой отчетности компании, т.е. бухгалтерский баланс и отчет о прибылях и убытках.

В процессе управления организацией очень важно точно оценить ситуацию, выявить причину и разработать стратегию дальнейшего развития, чтобы принять соответствующие меры. Анализ финансово-экономического состояния включает в себя не только систематическую оценку, но и констатацию фактов о состоянии предприятия, выявление причин сложившейся ситуации и поиск путей и средств их устранения, выявление новых. Возможности роста.

Ключевые слова: нефтегазовая отрасль, рыночная экономика, национальная экономика, отраслевая структура, нефтяные компании

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МҰНАЙ-ГАЗ САЛАСЫ ДАМУЫНЫҢ ЗАМАНАУИ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

К.С. Чакеева *

т. ғ. к., доцент, Тұран университетінің
Алматы, Қазақстан Республикасы
E-mail: k.chakeyeva@turan-edu.kz
ORCID: 0000-0002-6569-3368

Г.Р. Момбекова

э.ғ.м., аға оқытушы
Қазақ технология және
бизнес университеті
Астана, Қазақстан Республикасы
E-mail: Mombekova.gauhar@mail.ru
ORCID: 0000-0002-1151-5996

Э.Р. Кузенбаева

э.ғ.м., Л.Б.Гончаров атындағы ҚазАЖИ
Алматы, Қазақстан Республикасы
E-mail: elmira.kuzenbaeva@mail.ru
ORCID: 0000-0002-6528-4353

Аңдатпа: Ғылыми мақалала Қазақстан Республикасының мұнай-газ саласының қазіргі жағдайын басқаруға арналған. Жұмыстың негізгі есептеулері Қазақстанның мұнай-газ саласындағы ірі компаниялардың бірінің деректері «ҚазМұнай-Газ» Барлау Өндіру» ұлттық бірлескен кәсіпорны негізінде жасалды, т.б..

Мұнай-газ компанияларының операциялары ең көп капиталды қажет ететін қызмет түрлерінің бірі болып табылады. Ғылыми-зерттеу және технологияға инвестициялар өнімділікті қолдау, қолдау және арттыру үшін қажет. Мұнайдың әлемдік бағасы мен валюта бағамының ауытқуына және кейбір қолданыстағы мұнай кен орындарында өндірудің төмендеуіне байланысты мұнай-газ компанияларының қаржылық-экономикалық жағдайына жүйелі түрде мониторинг жүргізу қажет.

Компанияны басқарудың тиімділігі көбінесе компанияның сапасымен анықталады. Ағымдағы жағдайды бақылау, талдау және бағалау және оны жақсарту үшін дер кезінде және тиісті шараларды қабылдау өте маңызды. Мониторинг және одан әрі талдау жүргізу кезінде компанияның қаржылық есептілігінің деректерін, яғни баланс және пайда мен шығын туралы есептерді негізгі ақпаратпен қамтамасыз етеді.

Ұйымды басқару процесінде тиісті шараларды қабылдау үшін жағдайды дұрыс бағалау, себебін анықтау және болашақ даму стратегиясын әзірлеу өте маңызды. Қаржылық-экономикалық жағдайды талдау тек жүйелі бағалауды ғана емес, сонымен қатар кәсіпорынның жай-күйі туралы фактілерді баяндауды, қалыптасқан жағдайдың себептерін анықтауды және оларды жоюдың жолдары мен құралдарын табуды, жаңаларын анықтауды қамтиды. Өсу мүмкіндіктері.

Түйін сөздер: Мұнай-газ саласы, нарықтық экономика, Ұлттық экономика, салалық құрылым, мұнай компаниялары

IRSTI 06.71.15

DOI: <https://doi.org/10.55871/2072-9847-2023-59-2-118-129>

Turekulova D.M.

Doctor of Economics, Professor at Esil University
Astana, Republic of Kazakhstan
E-mail: dametken.t@gmail.com
ORCID:0000-0002-3544-7238

Zhamkeyeva M.K.*

Doctor PhD, chief expert
JSC «Kazakhstan Center for Industry and Export «QazIndustry»
Astana, Republic of Kazakhstan
E-mail: zh.makhabbat@mail.ru
ORCID: 0000-0003-4465-4754

Nekvasil J.

PhD
European Institute of Applied Science and Management
Prague, Check Republic
E-mail: nekvasiljaroslav@gmail.com
ORCID:0009-0002-5305-3563

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF LIGHT INDUSTRY IN FOREIGN COUNTRIES

Abstract: *The category of competitiveness is currently widely used and has a universal character. Solving the problem of competitiveness determines the socio-economic situation in each country.*

The coercive nature of competition forces producers to continuously strengthen their advantages at the risk of exiting the market, creating an incentive to increase competitiveness. At the same time, competitiveness can be considered as the main criterion for the performance of the subject. In this regard, all developed countries pay exceptionally great attention to the competitiveness of the state and individual enterprises.

Light industry plays an important role in the economy of each country since it is a serious source of budgetary funds and has a significant export potential. The state of light industry affects the economic and strategic security of the country. The socio-economic significance of this industry is determined by the fact that it plays an important role in providing employment for the able-bodied population, especially women, and has an impact on people's health. Light industry products are used in all spheres of human activity and are second only to foodstuffs in terms of consumption. Because of this, light industry is designated in Kazakhstan as a priority industry.

The relevance of this study is determined by the need for an in-depth study of the problems of ensuring the competitiveness of light industry enterprises and finding ways to overcome them.

The goal is to adapt foreign experience in supporting light industry to the realities of Kazakhstan. The subject of the study is organizational and economic means of ensuring the competitiveness of light industry enterprises. The methodological basis was formed by theoretical concepts and practical developments of domestic and foreign authors on the issues under study.

Keywords: *Textiles, light industry, production, competitiveness, import substitution.*

■ Introduction

The modern international policy of Kazakhstan is aimed at integrating the country into the world economic community. In the context of the globalization of the economy, ensuring the competitiveness of enterprises is a determining factor in their security and the economic security of the state as a whole. The republic's accession to the WTO dictates the need to develop competitive industrial production, including light industry.

Currently, the state is taking active measures to create conditions for the development of light industry. However, this industry is in such a difficult situation that most domestic enterprises are not ready to actively participate in the competition. At the same time, the way out of the difficult economic situation lies in the formation of competitive production aimed at meeting the needs of consumers. The high competitiveness of light industry enterprises should be ensured with the help of timely systemic regulation of their economic activities, both at the micro and macro levels.

Ensuring the competitiveness of light industry enterprises will contribute to economic growth, the emergence of new jobs, the creation of conditions for additional budget revenues, which is in the interests of the socio-economic development of Kazakhstan. Research in this area can help ensure the competitiveness of enterprises in the industry, which, in turn, will have a positive impact on the development of the national economy.

Literature review

Numerous works of foreign and domestic scientists are devoted to the study of the multilateral and complex problem of ensuring competitiveness.

Domestic and foreign researchers have made a significant contribution to the development of the concept of competition and competitiveness. A lot of attention in the available economic literature is given to the essence, main aspects, criteria and factors of the competitiveness of enterprises, as well as to the issues of its assessment. However, many issues remain insufficiently developed and relevant. The versatility and complexity of the problem under study, in our opinion, dictates the need for their clarification and systematization.

Issues of development of light industry are covered in the works of many Kazakh scientists. The state and development trends of Kazakhstan's light industry over the years of independence in the works of L. N. Khudova are quite extensively studied and proposals are made for state regulation of the industry.

Various aspects of the competitiveness of economic sectors have become the object of research by such Russian scientists as G. L. Azoev, V. L. Belousov, D. V. Volkov, Z. A. Vasilyeva, M. I. Galvanovsky, A. A. Dynkin, S. V. Emelyanov, P. S. Zavialov, I. U. Zulkarnaev, and L. R. Ilyasova, E. A. Ivanov, A. V. Kostin, Yu. V. Kurenkov, I. S. Metelev and M. G. Mironov, V. A. Moshnov, A. Yu. Nikolaev, A. N. Prazdnichnykh, I. V. Sergeev, Kh. A. Fashiev, R. N. Fatkhutdinov, L. N. Chainikova, and V. N. Chainikov, N. S. Yashin and others.

There are studies devoted to the issues of increasing the competitiveness of clothing and textile products. In particular, in the works of G. S. Ukubasova, the influence of the time factor on the competitiveness of this product is considered. Various marketing aspects of the development of the light industry market are studied in the works of S. Zh. Asanova, N. S. Duisengulova, G. M. Shakirova, and U. S. Kelesova.

There is a number of studies devoted to the problems of light industry enterprises. Thus, in the works of A. Zh. Magazhanov, A. M. Nadirova, L. T. Sarykulova, mechanisms for stabilizing the production of light industry enterprises in market conditions are considered. The mechanism for the withdrawal of light industry enterprises from the crisis through restructuring was considered in the works of Sh. O. Momynkulova G. K. Chimgentbaeva. The principles of economic and mathematical modeling of the system of indicators of light industry enterprises were proposed by Zh. T. Dildebaeva and M. R. Sergazieva.

The issues of increasing the competitiveness of light industry enterprises were studied in the works of N. D. Esmagulova. The main attention of this author is focused on the state mechanism for regulating light industry as the most effective way. In particular, it was proposed to create a leather and footwear cluster in the North Kazakhstan region and increase the volume of investment by industry enterprises.

Despite the availability of research data, the problems of ensuring the competitiveness of enterprises in this industry are still poorly covered. Issues such as ensuring the competitiveness of industry enterprises on the basis of integrated regulation, active consolidation of enterprises to achieve common interests and the formation of mutually beneficial partnerships between light industry entities remain undeveloped. The current crisis state of the Kazakh light industry creates the need for further research and specification of ways to increase the competitiveness of the industry's enterprises.

Materials and methods

The study is based on the use of the following scientific methods: generalization from particular to general, from general to economic evaluation (analogy). The choice of research methods is aimed at achieving the set goal, namely the risks and opportunities for the development of light industry in Kazakhstan.

The study is based on a systematic, comprehensive and critical approach to the analysis of the facts and phenomena under consideration. In the course of the work, general scientific methods and methods of synthesis, comparison, grouping, structural-functional, factorial and economic-statistical methods of analysis, and a graphical method were widely used.

Discussion and results

The light industry of Kazakhstan has a stable trend of increasing light industry production in 2009. So, for example, the production of textile products increased from 18,1 billion tenge in 2011 to 60,2 billion tenge in 2021, which exceeds about 3,3 times.

The dynamics of changes in the index of physical volume of light industry products is shown in Figures 1 and 2 [1].

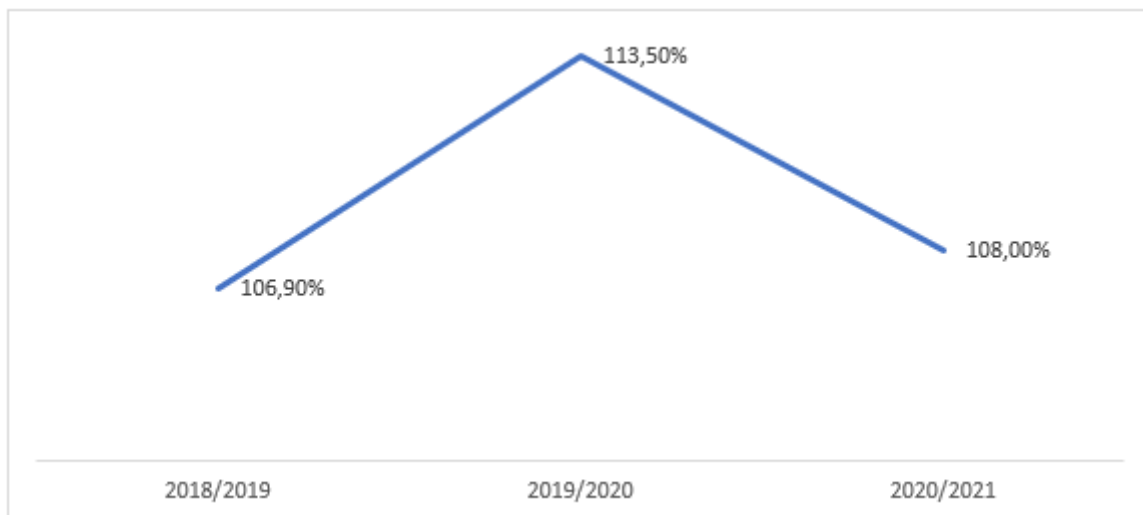

Figure 1. Dynamics of changes in the volume index of light industry for 2018–2021

Figure 2. Dynamics of changes in the index of physical volume of light industry products for 2018–2021

According to Figures 1 and 2, there is an increase in the physical volume index both in the industry itself and in its component.

At the same time, the decline in the physical volume index in 2020 was primarily influenced by the spread of coronavirus infection and the introduction of quarantine measures.

In turn, the light industry of Kazakhstan at the end of 2022 has 1044 enterprises, which employs 12,7 thousand people. At the same time, light industry products are sold not only in the market of Kazakhstan, but also exported. In Kazakhstan, about 10% of light industry products are exported. About 30 Kazakh light industry enterprises are active exporters.

So, for example, the main markets for the Kazakh industry are China (39,4%), Russia (37,4%), Kyrgyzstan (5,2%), Italy (4,8%), Lithuania (4,4%), Uzbekistan (1,5%). At the same time, the main export-oriented regions of light industry are Almaty and Shymkent, which, at the end of 2022, exported a total of 73,7 million US dollars. Thus, in the structure of light industry exports, the main share is occupied by textiles - more than 70%, leather and products made from them - 12%, clothing - more than 11%.

Light industry is one of the leading sectors of the world economy. Its feature is the constant growth due to the steady increase in demand for its products. Therefore, in developed countries, light industry was the starting sector of the economy, and there it is a priority. The industry forms a significant share of the state budget in many countries, contributes to solving the problem of employment, raising living standards, and reducing social tension [2].

During a study of world trends in the light industry, the authors identified the following features of the industry:

- over the past two decades, the center of production has shifted to Asia and South America, gradually displacing the US and Western Europe;
- the development of light industry at the initial stage in most countries is associated with active state support;
- light industry is traditionally known as a labor-intensive industry, but recently it has become more and more knowledge-intensive [3].

In many countries, the developed programs provide for direct state support for the industry, preferential tax policy, customs regulation, support for export enterprises, creation and improvement of production infrastructure, stimulation of technological modernization, creation of an integral industry chain with a closed production cycle from obtaining raw materials to production and sale. finished products.

Foreign experience shows that the achievement of competitiveness in the light industry is the result of a comprehensive development strategy carried out at three levels: macro, sectoral and micro levels.

The role of the state in shaping the competitiveness of enterprises in different countries is not the same. This impact differs in scale, forms and methods. Our study showed that there are two main areas of state support for the competitiveness of enterprises [4]:

1) Import substitution policy. As part of this direction, the state creates favorable conditions for the functioning of domestic enterprises, strengthens control over unfair competition, strengthens customs control to prevent the import of counterfeit products, etc.

2) Export promotion. The state creates the interest of domestic producers to export goods with a high degree of processing. This is mainly the relevant customs and tariff policy. Also, the state can assist in concluding agreements with foreign partners, organize participation in foreign exhibitions of domestic enterprises, etc.

Textile production is the largest sub-sector of the light industry in terms of industrial output and the number of personnel employed in it. The textile industry is growing rapidly in developing countries. About 70% of textile production is in Asian countries. China is the world leader in textile production, followed by Turkey, India, and Korea. For a long time, the structure of the world textile industry was dominated by the production of natural fabrics from cotton, wool, and linen. At present, the share of production of chemical fibers, as well as mixed fabrics from chemical and natural raw materials, has significantly increased. The production of linen fabrics has declined sharply in recent years. The leaders in the creation of natural fur today are such countries as China, Germany, the USA and Russia. Artificial fur and inexpensive products from it are made in many countries of the world.

The center for the production of garments also gradually moved to Asian countries. China and Turkey are currently the leaders in the production of clothing and ready-made garments for mass demand. Developed countries (especially France, Italy, USA) still specialize in creating fashionable, designer, elite, individual products.

Today, China and Taiwan dominate global footwear exports, being manufacturers of inexpensive and relatively high-quality footwear. And the production of expensive leather and footwear products is still concentrated in developed countries, the United States and Italy [5].

Analysis of the features of light industry in foreign countries is presented in table 1.

Table 1. Features of the development of light industry in foreign countries

A country	Industry Features
China	<ul style="list-style-type: none"> - the presence of centuries-old traditions; - the presence of a large number of cheap labor; - availability of own natural raw materials; - regional specialization in the production of various types of products.
Turkey	<ul style="list-style-type: none"> - availability of own raw material resources; - many years of experience in the production of fabrics, yarn, carpets, clothing, footwear (especially military ones); - family ties played an important role in the creation of the sectoral infrastructure; - cluster model of production organization, created not artificially, but based on the initiative of interested parties; - the presence of a full production cycle: from the receipt of raw materials to the creation of finished products.
Uzbekistan	<ul style="list-style-type: none"> - availability of own high-quality raw materials; - export-oriented functioning of light industry; - most enterprises have a long history of work since Soviet times.
Turkmenistan	<ul style="list-style-type: none"> - stake on the development of the textile industry; - cotton growing is the leading branch of production; - 80% of cotton grown is processed domestically.
Kyrgyzstan	<ul style="list-style-type: none"> - relatively cheap labor and electricity; - dominance of the garment sub-sector (89%); - export orientation of the industry: 90% of products are sold abroad; - production is focused mainly on the middle class of consumers; - shortage of own raw materials.

A country	Industry Features
South Korea	<ul style="list-style-type: none"> – the leading is the textile sub-sector; – the country's light industry is export-oriented.
Lithuania	<ul style="list-style-type: none"> – the development of the industry was facilitated by Lithuania's accession to the EU; – industry problem: the outflow of labor (especially young people) to Europe for higher wages.
USA	<ul style="list-style-type: none"> – a gradual decline in the country's share in the world production of textiles and clothing; – the inability to compete with Asian textile and clothing manufacturers on price; – the country is a world center for the creation of clothing that meets Hollywood film standards.
Russia	<ul style="list-style-type: none"> – technical backwardness of light industry enterprises; – dynamically developing, capacious market of light industry goods; – shortage of highly qualified specialists.
Belarus	<ul style="list-style-type: none"> – dominance of the textile (knitwear) sub-sector; – lack of wool and cotton production in the country and a good raw material base for leather and footwear production; – there are quotas for the supply of Belarusian textiles to the EU countries.

Source: compiled by the authors

Light industry is one of the world's leading industries. It accounts for 5,7% of world industrial production, more than 14% of employees. The production of textiles and clothing is an important source of income and employment for many countries, including developing ones. The industry is characterized by constant growth, due to the growth of the world's population and an increase in its well-being. Thus, over the past 15 years, the consumption of fabrics and clothing has increased by 90,5% in the EU countries, by 99,3% in the USA, and by 220% in Japan [6].

In developing countries (China, Turkey, India and others), light industry has been declared a priority for the development of the national economy. Most of them have developed programs to support light industry sectors, which include measures of state support for manufacturers aimed at:

- *tax and customs regulation*. Thus, in China, manufacturers of light industry products are given a preferential taxation regime. In Turkey, equipment imported for the industry is not subject to duties and VAT. In the special economic zone «Ontustik» of the Republic of Kazakhstan, it is planned to completely exempt organizations of the textile and clothing industries from corporate income tax as part of investment projects to create new industries;

- *direct state support for exporting enterprises*. In Turkey, exporters are provided with targeted preferential loans, full or partial refund of taxes included in the cost of export products, partial compensation of expenses for scientific development (research) to improve the quality of export products, insurance of export operations, and so on;

- *Creation of business infrastructure*. In this regard, the experience of China is interesting, the provinces and cities of which specialize in the production of certain types of products (fabrics, knitwear, hosiery, clothes for women, etc.). In order to support and increase the competitiveness of products, create an innovative basis for the development of the industry, provincial authorities promote the formation of business infrastructure in their territories - technology parks, including quality control centers, service, training, information, logistics centers and centers for computer-aided design of models, research institutes for study of the properties of tissues;

- *updating of equipment and technologies*. India has a Technology Renewal Program for the Textile and Jute Industry. A feature of the scheme is a 5% compensation to a credit institution that issued funds to enterprises for updating technologies. Interest on the purchase of machines made at a low technological level is not reimbursed. Concession loans are allocated to upgrade equipment and technology.

State support for industry enterprises has allowed developing countries to:

- take a leading position in the world export of light industry products. The world's leading producers of textile products are China (10% of world textile exports), Hong Kong, Germany and Italy (8% each); garments - China (17%), Hong Kong (12%), Italy (7%), Turkey, Mexico, USA and Germany (7% each);

- update the main equipment in a short time. Over the past 10 years, China and Turkey have completely updated the existing fleet of looms, in Russia the renewal rate was 1,5%;

- improve the quality of products

The rapid development of light industry in developing countries, with significant government support, had an impact on the redistribution of the productive forces of the industry. The center of production has shifted from the countries of Western Europe and the USA to countries with lower labor costs: Southeast and Central Asia, South America. The production of highly developed countries has concentrated on the production of technically complex and special textiles (including the latest developments in this area - «smart» textiles), dyeing and finishing of fabrics produced in other countries, and the production of trendy high-end products.

- Among other trends in the development of the world light industry:
- increase and expansion of the use of chemical fibers and threads in consumer goods, primarily synthetic polyester fibers. At present, the share of consumer goods with the use of chemical fibers in the world is 60% of the total consumption. According to forecasts, by 2030 it will increase to 80%;
 - increasing the role and share of knitwear and nonwovens;
 - the transition from narrow weaving to wide (up to 2-3 meters) and the constant build-up of this trend;
 - universalization of textile factories by type of product, which allows them to successfully adapt to trends in demand and fashion;
 - blurring of boundaries between industries and by type of fibers (cotton, silk, linen, wool);
 - creation of ultra-modern fabrics and knitted fabrics with predetermined properties through the use of fibers of low linear densities;
 - disaggregation of enterprises and the predominance of small enterprises with up to 300 employees in the structure of production, capable of quickly responding to market demands;
 - unification of industry enterprises into holdings with a closed production cycle, associations and unions that develop common approaches to solving industry problems;
 - orientation of the clothing industry to the tastes and needs of specific segments of the population, the age of consumers, climatic conditions, etc.;
 - development of supporting industries producing high-quality dyes, textile auxiliaries and technological equipment.

Table 2. Comparative characteristics of the light industry of foreign countries

Indicators	Unit	Russia	China	Turkey	European Union
Output volume	billion US dollars	6	221	-	305
Export volume	billion US dollars	0.4	57	12	46
Number of enterprises	units	16000	230000	252500	177000
Employment	million people	0.827	30	20	2.7
Per one employed in the industry:	thousand dollars/ person				
output	thousand dollars/ person	0.007	7.4	98	133
export volume	thousand dollars/ person	0.447	1.9	-	17.0
Sector share in:					
general industrial production	In percentages	1.6	13	15-20	4
total exports	In percentages	0.2	-	thirty	-
world trade		-	16.6% - clothing export; 15.2% - textile exports	1st place - export of jute; 2nd place - export of silk; 3rd place - export of cotton and cellulose -fiber; 5th place - export of synthetic fiber (3.1%)	8.8% - export of ready-made clothes; 15% - textile export

Note: compiled by the authors

Table 2 shows the most effective policy to support light industry in China. For example, achieving competitiveness in this area in China has become a platform for the development of other industries, including the production of industrial equipment, machinery, and technology. To date, China's light industry is in the lead and accounts for 16,6 % of world trade. In the competitive struggle, China gradually ousted its most important rivals - Turkey and Mexico, which were the most important suppliers of textile products to the United States. Currently, China occupies 26% of the world textile market and 34% of the clothing market [7].

A key factor in achieving the competitive advantage of Chinese products is their low cost. Annually, the export of Chinese textile products increases by an average of 6%. Only in 2008, due to the global financial crisis, the export of Chinese textiles decreased by 9% (in other countries, this decline reached 16%). With the recovery of the economic situation, the growth of Chinese exports of textiles amounted to 23,6%, and clothing - 21% [8]. The success of the Chinese light industry was facilitated by the creation of many regional clusters that focused on specific market segments. The synergy from the activities of these clusters has made them extremely competitive, and their high efficiency and low costs have allowed them to fulfill orders from a growing number of domestic and foreign firms [9]. Thanks to the achieved competitive advantages, China's light industry will lead the world market for many years. However, the industry faces certain risks:

- the growth of material costs, the increase in world prices for cotton fiber and synthetic fabrics, as a result of which Chinese goods may lose their main trump card - cheapness;
- insufficient qualification of personnel, low quality of raw materials, which entail a low quality of products;
- high labor intensity of production and low level of automation and computerization;
- an increase in the cost of wages associated with the introduction of new labor legislation in 2008;
- weak mechanism of cooperation between enterprises of different regions;
- outdated marketing methods, weak management and design talent;
- weak protection of intellectual property;
- low profitability of products and high financial risks.

In addition, the stability of the Chinese light industry largely depends on the activity of exporters. Thanks to a combination of well-thought-out strategies, the Turkish light industry is actively developing. Today, this country is the largest supplier of textiles and clothing on the world market, and among exporters to the EU countries. Currently, the light industry of this country provides 10% of GDP and 40% of the state budget, second only to the tourism industry. The success of the development of the textile and clothing industry in Turkey was achieved thanks to a well-thought-out strategy, which was carried out in stages:

- 1) restoration of production;
- 2) saturation of the domestic market;
- 3) entry into the world market;
- 4) technical and technological modernization.

Starting from 1933, the development of these industries was fully regulated by the state represented by the state holding «Sumerbank». Due to this, Turkish light industry covers domestic demand by more than 85% [6]. In terms of technological equipment, Türkiye occupies one of the leading places in the world. The use of high-quality raw materials allows us to produce competitive products.

Currently, there are no special government programs to support light industry in Turkey.

Light industry is one of the most dynamically developing industries in Uzbekistan. At present, the textile and clothing industry of this country accounts for 20% of GDP and employs a third of the working population [10]. A significant part of the light industry enterprises of the republic is part of the state joint-stock company «Uzbeklegprom», which unites enterprises of cotton, knitwear, silk-spinning, clothing and other sub-sectors [8]. Favorable conditions have been created in the country for foreign companies to work together with enterprises of Uzbekistan. At the same time, many sewing and textile enterprises fulfill orders from European firms. About 75% of the textile products produced in the country fall on joint and foreign enterprises. A stable inflow of foreign investment is an important indicator of the vigorous development of the light industry. More than 100 enterprises operate in Uzbekistan with the participation of foreign investors from Europe, Japan, South Korea, Turkey, India, and the USA. At the same time, the light industry of the republic works mainly for export, while inexpensive imported products are mostly sold on the domestic market. To stimulate exports in the country, a number of benefits are provided to enterprises that export more than 80% of their products, provided that the cost of finished products exceeds material costs by at least 4 times. Thanks to active cooperation with foreign companies, the enterprises of Uzbekistan were equipped with the most modern equipment from the world's leading manufacturers of textile machinery. The country's light industry enterprises produce a wide range of products that meet international standards.

Along with the light industry of Uzbekistan, there is a sharp rise in the light industry of Kyrgyzstan in the Central Asian region. The industry forms more than 10% of the country's GDP, its share in the total volume of industrial production exceeds 16%, and it employs 30% of the able-bodied population [9]. The garment industry is developing most successfully. Other sub-sectors - textile and footwear - lag behind it in development. Ready-made clothing of Kyrgyz production is successfully sold in the CIS countries, especially in Russia and Kazakhstan, it is able to compete with similar products of Chinese and Turkish production due to acceptable quality at a low price.

Raising the level of development of light industry in Kyrgyzstan was facilitated by:

- spiritual closeness with consumers;
- low labor cost;
- optimal correspondence of quality and price;
- minimum formalities for registering enterprises;
- favorable conditions for the export of products (visa-free regime, transparency of borders with Russia and Kazakhstan);
- providing significant tax benefits to enterprises in the industry.

However, the industry is currently facing a number of challenges. First of all, this is the lack of own raw materials, the depressive state of the textile industry, which provides the clothing sector with resources. There is no effective communication between the links of the technological chain in the country. The accession of Kyrgyzstan to the EAEU will exacerbate the raw material problem, as duties on the import of raw materials will increase and manufactured products will lose their cheapness.

The risks of the Kyrgyz light industry also include the following:

- lack of qualifications of workers and mid-level specialists;
- outdated technologies and equipment in most enterprises;
- weak marketing and insufficient knowledge about sales markets;
- lagging behind world fashion trends;
- difficulties in obtaining loans.

A particular problem is posed by Chinese manufacturers who counterfeit Kyrgyz clothing. Measures will be taken at the state level to solve these problems in the country [11]. In particular, the issue of merging sewing enterprises into one production base and creating a technopolis is being worked out.

The textile industry of Turkmenistan generates 12% of the country's GDP and ranks second in terms of production after the oil and gas sector [12]. Cotton growing is the leading sector of the country's agriculture. The grown cotton is of high quality and is exported to China, Iran, Indonesia, Singapore, South Korea, Ukraine, Turkey, Great Britain. The state provides significant benefits to private cotton producers, controls its quality and sales in the domestic and foreign markets.

For South Korea, light industry is a traditional sector of the economy. The largest role belongs to the textile sub-sector. However, in recent years there has been a decrease in such indicators of the industry as the volume of production, exports, and the number of industrial personnel. The main direction of the regulation of the country's light industry is the creation of a new plan for the development of national human resources by the Korean Textile Federation. It is based on a change in the paradigm of competitiveness: if in the past the most important factor was material resources, then in the present and future it is human resources and knowledge. Knowledge is assessed as the most important resource of production, which displaces capital and labor [13].

The development of the light industry of the Republic of Lithuania is connected with the country's accession to the EU. European organizations began to actively place their orders with Lithuanian garment enterprises due to lower labor costs. However, many Lithuanian citizens began to seek better paid jobs in Western European countries. This has led to a shortage of labor and an increase in the average age of the personnel of enterprises. Lithuanian light industry is dominated by the garment industry, which is based on small businesses and workshops, as well as family businesses. Lithuanian light industry works for export: 75% of manufactured products are exported to Western Europe [14].

For a long time, the US light industry has been the largest and most diversified segment of production. However, over the past decades, the industry has been losing its competitiveness due to a significant influx of inexpensive imported products from Asian countries and Latin America [15]. The idea of the North American Free Trade Agreement (NAFTA) was based on the premise that the elimination of customs barriers between the United States, Canada and Mexico would create an economic environment in which each country would use its competitive advantages. The agreement was expected to integrate US textile production and Mexican clothing production to fight Asian competitors. Contrary to this assumption, the growth in the production of clothing in Mexico did not lead to the strengthening of the American textile industry. On the contrary, the US textile industry began to lose its competitive position. Textile manufacturers have moved their production facilities to Mexico, where low labor costs make production more profitable. Government measures aimed at supporting the light industry of the United States involve investing capital in research and development, the use of new technologies in production, which make it possible to produce high quality products.

Light industry has long been a traditional industry for many European countries, its history dates back to the Middle Ages. These days, however, these countries increasingly import mass-market products from countries with low labor costs. Over the past two decades, there has been a reduction in production in the light industry by an average of 10%. There is a tendency to transfer production by European companies to Asian countries in order to use cheap labor. At the same time, developed countries retain the creation of models, the development of goods for specific demand, expensive and high-quality products.

The light industry of Italy occupies the second position after mechanical engineering in terms of the number of people employed in the industry. The greatest importance belongs to the production of knitwear, yarn, silk fabrics, wool, and chemical fibers. Most of the textile industry is concentrated in the north of the country, where they are provided with

inexpensive electricity from alpine hydroelectric power plants. This country remains a recognized leader in the world in the production of high-quality and very expensive shoes. Italian silk is also known for its high quality.

France is still the center of high fashion. This is the recognized niche that remains with France. French products are distinguished by quality, elegance, elegance, originality. France produces 24% of all European textiles (more - only in Germany). However, since 2005, along with the abolition of import quotas, there has been a decrease in production volumes. This is due to the strong influx of Chinese imports.

Germany is traditionally considered the European leader in the production of textiles and clothing. Various public and state structures contribute to the development of the textile and clothing industry in Germany. The success of the light industry of this country is facilitated by the active cooperation of market participants, the exchange of information, and the consolidation of efforts in competitive competition [16]. The light industry of Germany was one of the first to enter into the processes of industrial internationalization - the relocation of production to countries with inexpensive labor. The reorientation to a more capital-intensive and innovative sector of the industry has allowed it to withstand the competition of Asian manufacturers.

In the last decade, a trend has become characteristic of European countries: the work of designers is directed to the mass market. Models created by fashion representatives are sold into mass production, often in countries with cheaper labor. This makes it possible to produce cheaper products, and pricing in light industry is very important [17].

The light industry of the member countries of the Customs Union - Belarus and Russia, is currently undergoing a recovery phase. The problems of light industry in these countries are in many respects similar to the problems of Kazakhstan's light industry. To support this industry, special development strategies have been adopted in both countries. There is no production of natural wool and cotton in Belarus. Therefore, enterprises are revising their assortment policy and are switching to the use of local resources - chemical fibers and flax. The country produces a large amount of genuine leather. However, there is a problem of mass export of leather raw materials [18].

In Russia, clustering of the industry has been chosen as the main direction for stabilizing the light industry. There are already historically formed clusters in this country (for example, in the Ivanovo region). Currently, a project is being implemented to create a joint Russian-Belarusian linen cluster [19]. This idea is based on forecasts of a revival in demand for linen fabrics in the near future, which in turn is caused by the rise in the price of cotton in the world. This project involves a significant expansion of flax crops, an increase in its yield, and technological support for the entire production chain.

The study of foreign experience in increasing the competitiveness of light industry allows us to draw the following conclusions:

- light industry can become the basis for the development of the economy as a whole and an impetus for the growth of other industries, such as engineering;
- at the initial stage of formation and development of light industry, state support is needed. With the development of light industry, there is a need for systematic state influence to support it;
- in the modern world, light industry is becoming more and more automated, the connection between science and production is becoming increasingly important. Therefore, the modernization of production, the introduction of scientific developments are a necessary step in ensuring the success of the industry;
- light industry is characterized by a close relationship between sectoral competitiveness and the competitiveness of individual enterprises, since the sub-sectors of light industry are technologically interconnected. Intersectoral cooperation acts as a factor in the competitiveness of enterprises in the industry;
- a necessary condition for the development of light industry is the presence in the country of a single technological chain from the receipt of raw materials to the creation of finished products. At the same time, the presence in the country of its own raw material resources is one of the most important factors determining the success of the industry;
- those countries in which domestic demand is focused on domestic goods win in the competition;
- in many countries, clusters play a key role in improving the efficiency and competitiveness of the light industry. At the same time, the government of the country should contribute to the cluster initiative, providing its direct and indirect support.

As a positive lesson for Kazakhstan, it should be noted such tools as active cooperation between light industry entities (following the example of European countries, Turkey), combining the efforts of the state and entrepreneurs to create conditions for the successful functioning of the industry (the experience of Turkey, Kyrgyzstan, Lithuania), exemption from paying customs duties, preferential taxation, subsidizing, a system of preferential lending (the experience of China, Kyrgyzstan, Uzbekistan), improving personnel policy (following the example of Korea). Kazakhstan should not directly copy the international experience in the development of light industry, it must be adapted to domestic conditions.

Conclusion

A study of the development of light industry in foreign countries made it possible to identify several features of the industry:

- internationalization of production: the transfer of production facilities to countries with inexpensive labor;
- in most countries of this industry there is active state support;
- light industry is becoming an increasingly science-intensive industry;
- intersectoral cooperation, active consolidation of enterprises and clustering are the most important areas for ensuring the competitiveness of enterprises in the industry.

For Kazakhstan, it is possible to apply the positive experience of foreign countries: active cooperation of light industry enterprises following the example of European and Turkish manufacturers; provision of tax, customs benefits and subsidies following the example of China, Uzbekistan, Kyrgyzstan; development of personnel policy following the example of South Korea.

As a result of the analysis, the following recommendations were formed:

1. It is advisable to develop a mechanism for improving the assortment, based on a study of demand. This direction will increase the efficiency of production, as well as the marketing of manufactured products in full.
2. Systematic regulation of the industry value chain, which will affect the pricing policy of manufactured products, thereby increasing competitiveness in the market.
3. Creation of a favorable investment climate and development of partnership between the state and business. This direction will increase the payments of producers for obligations to the budget, as well as increase employment in the industry.

REFERENCES 1:

1. Тенденции развития легкой промышленности. <https://qaztrade.org.kz/rus/tendenczii-razvitiya-legkoj-promyshlen/>
- 2.
3. Епанчинцева С. Э. Развитие легкой промышленности: опыт зарубежных стран // Вестник КазЭУ. – 2018. – № 3. – С. 107 – 114
4. Епанчинцева С. Э. Повышение конкурентоспособности предприятий легкой промышленности: опыт зарубежных стран // Dny vědy – 2012: Materiály VIII Mezinár. věd.-prakt. konf. – Praha, 2019. – Díl 13: Ekonomické vědy. – S. 50–54.
5. Yepanchintseva S. E. State mechanism to ensure enterprise competitiveness in textile and clothing industries: Use of international experience for Kazakhstan // Interdisciplinary Perspectives on Social Sciences. – Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publ., 2014. – P. 129 – 136.
6. Интернет-альманах «Все о Китае» // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.china-voyage.com/> 27.10.2013 г.
7. Chien-Hsun Chen, Hui-Tzu Shih. The impact of WTO accession on the Chinese garment industry // Journal of Fashion Marketing and Management. – 2019. – Vol. 8, Iss. 2. – P. 221 – 229.
8. Гюнеш В.В. Легкая промышленность Турции: стратегия успеха. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rustm.net/catalog/article/1850.html>. 05.11.2013 г.
9. Болтабаев М. Легкая промышленность Узбекистана // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://institutiones.com/agroindustrial/126-2008-06-12-18-02-01.html>. 30.10.2020 г.
10. Ережепов Б., Бошина А. Обзор рынка текстильных изделий и одежды Казахстана / Департамент проект. и отраслевого анализа. – Алматы, 2012. – 25 с.
11. Стратегия развития текстильной и швейной промышленности Кыргызской Республики на 2020–2015 годы / М во экон. регулирования Кыргызской Республики. – Бишкек, 2020. – 63 с.
12. Официальный сайт Ассоциации предприятий легкой промышленности Кыргызской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.legprom.kg/home.html>. 30.10.2013 г.
13. Ережепов Б., Бошина А. Обзор рынка текстильных изделий и одежды Казахстана / Департамент проект. и отраслевого анализа. – Алматы, 2012. – 25 с.
14. Textile Technology Seminar 2011 / Kazakhstan–Korea Textile Technology Cooperation Project. – Almaty, 2021. – 126 p.
15. Левченко С. Легкая промышленность [Электронный ресурс] // Легкая промышленность: Литов.-рос. бизнес портал. – 2009. – Режим доступа: <http://www.lietrus.ru/ru/litmarket/158-legprom.html>. 30.10.2013 г.
16. Hyunjoo Oh, Moon W. Suh. What is happening to the US textile industry? Reflections on NAFTA and US corporate strategies // Journal of Fashion Marketing and Management. – 2020. – Vol. 7, Iss. 2. – P. 119 – 137.
17. Ключевые проблемы в развитии легкой промышленности в России и способы их преодоления: аналит. отчет. – М.: Высшая школа экономики, 2019. – 344 с.
18. Ngai E. W. T., Peng S., Alexander P., Moon K. L. Decision support and intelligent systems in the textile and apparel supply chain: An academic review of research articles // Expert Systems with Applications. – 2018. – Vol. 41, Iss. 1. – P. 81 – 91.
19. Simay K. H., Deniz Y. N. Comparative advantage of textiles and clothing: evidence for Bangladesh, China, Germany and Turkey // Fibres and Text. East. Eur. – 2018. – Vol. 21, No. 1. – P. 14 – 17.

REFERENCES 2

1. Epanchineva S. Je. Razvitie legkoj promyshlennosti: opyt zarubezhnyh stran // Vestnik KazJeU. – 2018. – № 3. – С. 107 – 114
2. Epanchineva S. Je. Povyshenie konkurentosposobnosti predpriyatij legkoj promyshlennosti: opyt zarubezhnyh stran // Dny vědy – 2012: Materiály VIII Mezinár. věd.-prakt. konf. – Praha, 2019. – Díl 13: Ekonomické vědy. – S. 50–54.
3. Yepanchintseva S. E. State mechanism to ensure enterprise competitiveness in textile and clothing industries: Use of international experience for Kazakhstan // Interdisciplinary Perspectives on Social Sciences. – Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publ., 2014. – P. 129 – 136.

4. Internet-al'manah «Vse o Kitae» // [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.china-voyage.com/> 27.10.2013 g.
5. Chien-Hsun Chen, Hui-Tzu Shih. The impact of WTO accession on the Chinese garment industry // Journal of Fashion Marketing and Management. – 2019. – Vol. 8, Iss. 2. – P. 221–229.
6. Gjunesh V.V. Legkaja promyshlennost' Turcii: strategija uspeha. // [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://rustm.net/catalog/article/1850.html>. 05.11.2013 g.
7. Boltabaev M. Legkaja promyshlennost' Uzbekistana // [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://instituciones.com/agroindustrial/126-2008-06-12-18-02-01.html>. 30.10.2020 g.
8. Erezhepov B., Boshhina A. Obzor rynka tekstil'nyh izdelij i odezhdy Kazahstana / Departament proekt. i otraslevogo analiza. – Almaty, 2012. – 25 s.
9. Strategija razvitija tekstil'noj i shvejnoj promyshlennosti Kyrgyzskoj Respubliki na 2020–2015 gody / M vo jekon. regulirovaniya Kyrgyzskoj Respubliki. – Bishkek, 2020. – 63 s.
10. Oficial'nyj sajt Associacii predpriyatij legkoj promyshlennosti Kyrgyzskoj Respubliki [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.legprom.kg/home.html>. 30.10.2013 g.
11. Erezhepov B., Boshhina A. Obzor rynka tekstil'nyh izdelij i odezhdy Kazahstana / Departament proekt. i otraslevogo analiza. – Almaty, 2012. – 25 s.
12. Textile Technology Seminar 2011 / Kazakhstan–Korea Textile Technology Cooperation Project. – Almaty, 2021. – 126 p.
13. Levchenko S. Legkaja promyshlennost' [Jelektronnyj resurs] // Legkaja promyshlennost': Litov-ros. biznes portal. – 2009. – Rezhim dostupa: <http://www.lietrus.ru/ru/litmarket/158-legprom.html>. 30.10.2013 g.
14. Hyunjooh Oh, Moon W. Suh. What is happening to the US textile industry? Reflections on NAFTA and US corporate strategies // Journal of Fashion Marketing and Management. – 2020. – Vol. 7, Iss. 2. – P. 119–137.
15. Kljuchevye problemy v razvitii legkoj promyshlennosti v Rossii i sposoby ih preodolenija: analit. otchet. – M.: Vysshaja shkola jekonomiki, 2019. – 344 s.
16. Ngai E. W. T., Peng S., Alexander P., Moon K. L. Decision support and intelligent systems in the textile and apparel supply chain: An academic review of research articles // Expert Systems with Applications. – 2018. – Vol. 41, Iss. 1. – P. 81–91.
17. Simay K. H., Deniz Y. N. Comparative advantage of textiles and clothing: evidence for Bangladesh, China, Germany and Turkey // Fibres and Text. East. Eur. – 2018. – Vol. 21, No. 1. – P. 14–17.
18. Brousek N. Fertigung technischer Textilien und Hochleistungsgewebe mit Profinet und SPS // Melliand Textilber. – 2017. – T. 94, No. 3. – S. 159–160.

ШЕТ ЕЛДЕРДЕГІ ЖЕҢІЛ ӨНЕРКӘСІПТІҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Турекулова Д.М.

э.ғ.д., профессор Esil University
Астана, Қазақстан Республикасы
E-mail: dametken.t@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3544-7238

Жамкеева М.Қ.*

PhD докторы, бас сарапшы
«QazIndustry» Қазақстандық индустрия
және экспорт орталығы» АҚ
Астана, Қазақстан Республикасы
E-mail: zh.makhabbat@mail.ru
ORCID: 0000-0003-4465-4754

Неквасил Я.

PhD
Еуропалық қолданбалы ғылымдар
және менеджмент институты
Прага, Чехия
E-mail: nekvasiljaroslav@gmail.com
ORCID: 0009-0002-5305-3563

Аңдатпа: Бәсекеге қабілеттілік категориясы қазіргі уақытта кеңінен қолданылады және әмбебап сипатқа ие. Бәсекеге қабілеттілік мәселесін шешу әрбір елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайын анықтайды.

Бәсекелестіктің мәжбүрлі сипаты өндірушілерді бәсекеге қабілеттілікті арттыруға ынталандыруды құра отырып, нарықтан шығу тәуекелі кезінде өздерінің артықшылықтарын үздіксіз нығайтуға мәжбүр етеді. Сонымен қатар, бәсекеге қабілеттілікті субъектінің жұмыс қабілеттілігінің негізгі критерийі ретінде қарастыруға болады. Осыған байланысты барлық дамыған елдер мемлекет пен жекелеген кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігіне ерекше назар аударады.

Жеңіл өнеркәсіп әр елдің экономикасында маңызды рөл атқарады, өйткені ол бюджеттік қаражаттың маңызды көзі болып табылады және айтарлықтай экспорттық әлеуетке ие. Жеңіл өнеркәсіптің жағдайы елдің экономикалық және стратегиялық қауіпсіздігіне әсер етеді. Бұл саланың әлеуметтік-экономикалық маңызы оның еңбекке қабілетті халықты, әсіресе әйелдерді жұмыспен қамтуда маңызды рөл атқарып, адам денсаулығына әсерін тигізетіндігімен айқындалады. Жеңіл өнеркәсіп өнімдері адам қызметінің барлық салаларында қолданылады және тұтыну көлемі бойынша тамақ өнімдерінен кейін екінші орында. Осыған байланысты Қазақстанда жеңіл өнеркәсіп басым сала ретінде белгіленді.

Бұл зерттеудің өзектілігі - жеңіл өнеркәсіп кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету мәселелерін терең зерттеу және оларды жеңу жолдарын іздеу қажеттілігімен анықталады.

Мақсаты – жеңіл өнеркәсіп кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілік мәселесін зерттеу, оны жетілдіру бойынша теориялық және практикалық ұсыныстар әзірлеу. Зерттеу пәні жеңіл өнеркәсіп кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің ұйымдық-экономикалық құралдары болып табылады. Әдістемелік негіз зерттелетін мәселелер бойынша отандық және шетелдік авторлардың теориялық тұжырымдамалары мен тәжірибелік әзірлемелерімен қалыптасты.

Түйін сөздер. Тоқыма, жеңіл өнеркәсіп, өндіріс, бәсекеге қабілеттілік, импортты алмастыру.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

Турекулова Д.М.

д.э.н, профессор Esil University
Астана, Республика Казахстан
E-mail: dametken.t@gmail.com
ORCID:0000-0002-3544-7238

Жамкеева М.К.*

Доктор PhD, главный эксперт
АО «Казахстанский центр индустрии и
экспорта «QazIndustry»
Астана, Республика Казахстан
E-mail: zh.makhabbat@mail.ru
ORCID: 0000-0003-4465-4754

Неквасил Я.

кандидат наук
Европейский институт прикладных наук
и менеджмента
Прага, Чехия
E-mail: nekvasiljaroslav@gmail.com
ORCID:0009-0002-5305-3563

Аннотация. Категория конкурентоспособности в настоящее время широко используется и носит универсальный характер. Решение вопроса конкурентоспособности определяет социально-экономическое положение каждой страны.

Принудительный характер конкуренции вынуждает производителей постоянно укреплять свои преимущества, рискуя уйти с рынка, создавая стимулы для повышения конкурентоспособности. Кроме того, конкурентоспособность можно рассматривать как основной критерий работоспособности субъекта. В связи с этим все развитые страны уделяют особое внимание конкурентоспособности государства и отдельных предприятий.

Легкая промышленность играет важную роль в экономике каждой страны, так как является важным источником бюджетных средств и имеет значительный экспортный потенциал. Состояние легкой промышленности влияет на экономическую и стратегическую безопасность страны. Социально-экономическое значение этой отрасли определяется тем, что она играет важную роль в обеспечении занятости трудоспособного населения, особенно женщин, и влияет на здоровье человека. Продукция легкой промышленности используется во всех сферах деятельности человека и уступает по потреблению только продуктам питания. В связи с этим легкая промышленность определена в качестве приоритетной отрасли в Казахстане.

Актуальность данного исследования определяется необходимостью глубокого изучения проблем обеспечения конкурентоспособности предприятий легкой промышленности и поиска путей их преодоления.

Цель - изучить вопрос конкурентоспособности предприятий легкой промышленности, разработать теоретические и практические предложения по ее повышению. Предметом исследования являются организационно-экономические средства обеспечения конкурентоспособности предприятий легкой промышленности. Методологическую основу составили теоретические концепции и практические разработки отечественных и зарубежных авторов по исследуемым вопросам.

Ключевые слова. Текстиль, легкая промышленность, производство, конкурентоспособность, импортозамещение.